

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΚΑΠΕΣΟΒΟΥ «ΑΛΕΞΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ»

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΠΕΣΟΒΟ, 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 2001

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2002

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

*Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία
του κ.κ. Βασίλη Παπαϊωάννου, Γιάννη Μπιρδιμήρη,
Γιώργου Μέττη και Αλέκου Παπαγεωργίου,
φίλων του Καπεσόβου.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΠΕΣΟΒΟΥ "ΑΛΕΞΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ"

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

(Καπέσοβο, 29 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 2001)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2002

Στο εξώφυλλο: Χρήστος Σαρακατσιάνος, “Άτιτλο” (Καπέσοβο 2001).

© Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παναγιώτης Νούτσος: <i>Προσφώνηση</i>	9
Σαχίν-Σέργιος Μεσαρέ: <i>Αρχιτεκτονική: Γλώσσα-Ταυτότητα-Μετάλλαξη- Ιστορικότητα (Μερικές σκέψεις)</i>	11
Ερατοσθένης Καψωμένος: <i>Απέναντι στη νέα παγκόσμια τάξη. Το πρό- βλημα του πολιτισμού</i>	17
Μίρκα Γεμεντζάκη: <i>Το σώμα ως φορέας των εκφάνσεων του πολιτισμού</i> ..	27
Φώτης Μωρόγιαννης: <i>Οικοψυχολογία: Μια θεραπευτική πρόταση για την Αγοραφοβία</i>	29
Θεοδόσιος Π. Τάσιος: <i>Για μια βέλτιστη σχέση βίος/βιόσφαιρα</i>	37
Κων/να Γραβάνη-Απόστολος Κατσίκης: <i>Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων. Καταγραφή αξιών-προτάσεις στα πλαίσια της πολιτιστικής οικολο- γίας</i>	43
Χρήστος Σαρακατσιάνος: <i>Η αναγκαιότητα της τέχνης</i>	51
Θανάσης Γκότοβος: <i>Τα όρια της πολιτισμικής πολλαπλότητας: η εκπαί- δευση ως κανονιστικός χώρος</i>	53
Ελένη Σιάνου-Κύργιου: <i>Πολιτική του πολιτισμού, πολιτισμική ηγεμονία και ανισότητες στην εκπαίδευση</i>	63
Πηνελόπη Βλοντάκη: <i>Οικογενειακές αξίες και γνωστικό ύφος: μια διαπο- λιτιστική μελέτη για τη συλλογικότητα και τον ατομικισμό</i>	73
Φιλήμων Καραμήτσος: <i>Ο τόπος της πληροφορίας και οι πληροφορίες για τον τόπο</i>	83
Σωτήρης Αθανασέλης: <i>Παραδοσιακή βοτανοθεραπεία. Προβλημάτισμοί - Προοπτικές</i>	87
Δημόκριτος Τσουνάτος: <i>Η φαρμακευτική γλωρίδα της περιοχής Ζαγορί- ου και η παραδοσιακή ιατρική</i>	93
Γιώργος Κοκκώνης: <i>Η ζαγορίσια μουσική ιδιοσυγκρασία: τομή, συνέ- χεια και όροι επιβίωσης</i>	97
Θεόδωρος Γεωργιάδης: <i>Τα παρόχθια δάση στην Ελλάδα. Ένα σημαντικό τοπίο της πολιτιστικής και φυσικής μας κληρονομιάς</i>	105
Δημήτρης Ρόκος: <i>Η πολιτισμική διάσταση της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης</i>	109

Ανδριάνα Βλάχου-Στέλιος Γραφάκος: <i>Κλιματική μεταβολή: φυσικές, οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες</i>	121
Παναγιώτης Νούτσος: <i>Η «πολιτιστική/πολιτισμική οικολογία»: στο τέλος ενός συμποσίου</i>	133
Το Πρόγραμμα του συμποσίου	137
Κλεονίκη Ζούκη: <i>Εναλλακτικές μορφές τουρισμού στο Καπέσοβο</i>	143

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

Η συνεργασία του Τομέα Φιλοσοφίας με τον Πολιτιστικό Σύλλογο Καπεσόβου "Αλέξης Νούτσος" είναι μεν πρόσφατη, αλλά - συνάμα - και εδραία. Μια συνεδρία του συμποσίου "Ρήγας Φεραίος" (1998) έγινε στο Καπέσοβο, όπου βέβαια πραγματοποιήθηκε το συμπόσιο "Περί έρωτος" (1999). Και των δύο αυτών συμποσίων διαθέτουμε ήδη τα Πρακτικά ως ενιαία ανάτυπα του τρίτου μέρους της Δωδώνης, της επιστημονικής επετηρίδας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (τόμος ΚΗ', 1999). Τώρα, με το συμπόσιο για την "Πολιτιστική Οικολογία", υπερδιπλασιάζεται σχεδόν ο αριθμός των εισηγητών και με άλλη διάταξη θα εμφανισθεί το ανθολόγιο των ποιητών και πεζογράφων για το υπό συζήτηση θέμα. Ως προς αυτό, σπεύδω να μην προκαταλάβω κανέναν και απλώς να προβώ σε ορισμένες διαπιστώσεις.

Λειτουργεί, πράγματι, και ως προς το παρόν συμπόσιο, από τη σύλληψή του ως την ολοκλήρωσή του, το κριτήριο της αρμοδιότητας. Με τη διαίρεση του επιστητού, ως αναγκαίο κακό, επέρχεται συνεπακόλουθα η ακαδημαϊκή του κατάτμηση και "κατάκτηση". Επομένως, με δεδομένη την πολυεπιστημονική αφετηρία, η κοινή πρόθεση μιας διεπιστημονικής οπτικής θα μπορούσε να καταστεί ευκρινέστερη και πιο τελεσφόρα κατά τη συζήτηση, ανάμεσα στους εισηγητές και το κοινό που κι αυτή τη φορά μας περιβάλλει με την αγάπη του και τα ενδιαφέροντά του.

Τί είναι λοιπόν η "Πολιτιστική Οικολογία"; Τούτο θα συναχθεί από την πολυεπίπεδη προσπέλαση και την κοινή κατάθεση των εισηγήσεων και της συζήτησης που τις συνοδεύει. Πάντως ο όρος "cultural ecology", τον οποίο εισήγαγε το 1955 ο Julian Stewart, γνωρίζει ως τις μέρες μας σημασιολογικές μεταπλάσεις, με κοινό παρονομαστή την έγνοια για την ανθρώπινη ιστορία και τον πολιτισμό: από πού ερχόμαστε, πού βρισκόμαστε και πού πάμε ή πού δεν θα έπρεπε να πάμε.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

**ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ:
ΓΛΩΣΣΑ - ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ - ΜΕΤΑΛΛΑΞΗ - ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ
(ΜΕΡΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ)**

Θέλω καταρχήν να ευχαριστήσω τους διοργανωτές του Συμποσίου για την τιμή που μου έκαναν προσκαλώντας με να συμμετάσχω και να τους συγχαρώ για την πρωτοβουλία τους.

Τέτοιες πρωτοβουλίες, θεωρώ πως πρέπει να πληθαίνουν απέναντι στην επίσημη "ξεραΐλα", η οποία - ειρήσθω εν παρόδω - αφορά και στους εταίρους της Ε.Ε. Όλοι μαζί επιχειρήσαν να επισημοποιήσουν, διαμέσου της περιβόητης "Διακήρυξης της Bologna", τον - ήδη δρομολογημένο - επερχόμενο μορφωτικό και πολιτιστικό κατήφορο, ως απαύγασμα του πολιτισμού μας.

Όταν ξανακοίταξα τον τίτλο της παρέμβασης που "δήλωσα" πέρυσι τον Δεκέμβριο - έστω και "λίαν προσωρινώς" - αισθάνθηκα δέος, γιατί στην προσπάθεια να υποδηλωθεί η συνθετότητα του θέματος, τέθηκε ένα περιγράμμα που από μόνο του μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ενός Συνεδρίου.

Υπάρχει και μια επιπρόσθετη δυσκολία που προέρχεται από τη χρήση του όρου "οικολογία", ή μάλλον από το συσχετισμό των πολιτιστικών δρώμενων με την οικολογική σκοπιά, από την οποία μου δημιουργήθηκαν μερικά ερωτήματα, όπως π.χ.:

Αν και κατά πόσο η επιστημονική διερεύνηση των επιπτώσεων στην τροφική αλυσίδα από τη μεταποιητική δραστηριότητα του ανθρώπου, μπορεί να δανείσει μεθοδολογικά εργαλεία διερεύνησης του πολιτιστικού και πολιτισμικού γίγνεσθαι.

Αν και κατά πόσο η επιδιωκόμενη υπεράσπιση του περιβάλλοντος - ως έχει και ευρίσκεται - μπορεί να δανείσει πρακτικές και συμπεριφορές στην υπεράσπιση πολιτιστικών αξιών και από ποιον ¹.

Το μόνο που θεωρώ σίγουρο - και οπωσδήποτε θα συμφωνούμε όλοι - είναι πως αντίθετα με την οικολογική επιδίωξη εξοικονόμησης των φυσικών πόρων, στην παραγωγή κουλτούρας δεν μπορεί να νοείται κανενός είδους "οικονομία".

Θα επιχειρήσω - προσεγγίζοντας το θέμα - να καταθέσω συνοπτικά τον σχετικό προβληματισμό αρχίζοντας με ορισμένες διευκρινήσεις όρων, ώστε να μπορεί να καταγραφεί με μεγαλύτερη ασφάλεια ο χαρακτήρας της όποιας διαφωνίας ή συμφωνίας, με κίνδυνο να παραστρατήσω λίγο από το θέμα.

"Ισορροπία" - "Μετάλλαξη" - "Καταστροφή"

Ανήκω σε αυτούς που θεωρούν πως στη φύση η κατάσταση ισορροπίας είναι πρόσκαιρο φαινόμενο (που μπορεί να διαρκέσει και μερικές χιλιάδες χρόνια, αλλά που είναι πάντα κλάσμα χρόνου) και πως αντίθετα ο βασικός νόμος είναι η έλλειψη ισορροπίας.² Η κίνηση είναι επίσης εγγενής ιδιότητα των ανθρώπινων κοινωνιών. Διακρίνονται και σ' αυτές, περίοδοι μεγάλης διάρκειας με χαρακτηριστικά ακινησίας. Στη φύση παρατηρούνται τόσο οι σταδιακές μετατροπές και μεταλλάξεις, όπως επίσης και οι σχετικά απότομες μεταβολές / καταστροφές, οι οποίες μέσα στην εξελικτική διαδικασία δημιουργούν γενικώς καταστάσεις μη αναστρέψιμες. Κάτι το αντίστοιχο συμβαίνει και με τους ανθρώπινους πολιτισμούς, απ' όταν εμφανίζεται ο homo sapiens / faber ³. Όμως τα αίτια και οι διαδικασίες, δεν θεωρούμε πως μπορεί να συγκρίνονται ή να παραλληλίζονται μηχανιστικά, πόσο μάλλον να εξάγονται ερμηνευτικά εργαλεία, ή διάφοροι φυσικοί "νόμοι" που ερμηνεύουν και τις ανθρώπινες συμπεριφορές.

Με άλλα λόγια η "διαλεκτική της Φύσης" έχει τους δικούς της νόμους και διαδικασίες που δεν μπορεί να δανειστούν για (απλουστευτικές) ερμηνείες του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι όποιες αναλογίες δεν μπορούν να γενικεύονται. Η Φύση, στο κάτω - κάτω, δεν δίνει λογαριασμό σε κανένα. Οι άνθρωποι όμως είναι υποχρεωμένοι να το κάνουν - αν και γενικά δεν το επιθυμούν - για τις επόμενες γενιές.

1. Η "πολιτιστική αξία" και η "πολιτιστική κληρονομιά" δεν συνιστούν ταυτολογία και ούτε είναι συνώνυμο της "παράδοσης".

2. Η διαπίστωση ότι «τα πάντα ρει», επιβεβαιώθηκε και επιστημονικά, κοντά δύο χιλιετίες αργότερα, από ένα πολιτισμό που κατά δήλωσή του θεωρείται "ανώτερος" από εκείνον.

3. Η ιδιότητα faber προϋποθέτει την ιδιότητα sapiens και ταυτόχρονα προϋποτίθεται από αυτήν. «Ο ρόλος της εργασίας στον εξανθρωπισμό του πιθήκου» του Ένγκελς είναι ένα "πόνημα" που δεν βλάπτει να διαβάξεται, ειδικά στους σημερινούς "μετα-μοντέρνους καιρούς".

Η εσωτερική διαδικασία και με δικούς της νόμους μετάλλαξης της Φύσης (ως μιας από τις βασικές ιδιότητές της) δεν μπορεί να δώσει δικαιώματα υποκατάστασής της και παρέμβασης σ' αυτή τη διαδικασία από τον άνθρωπο. Το αντίθετο μάλιστα. Οι μεταλλάξεις ή και καταστροφές (συνειδητά ή όχι δεν έχει σημασία) των ανθρωπινων πολιτισμών, που είναι ανθρωπίνα δημιουργήματα, δεν μπορεί να ερμηνευθούν με φυσικούς νόμους. Ούτε οι γενικότερες διαδικασίες ανταλλαγής και επικοινωνίας ανάμεσά τους. Η επίκληση του "κύρους" της Φύσης γίνεται όμως για να νομιμοποιήσει κοινωνικές σχέσεις και να αναιρέσει κάθε σχετική αμφισβήτηση ως "αφύσικη". Χαρακτηριστική η εμφάνιση ως φυσιολογικής κατάστασης κάθε εκμεταλλευτικού συστήματος που εμφανίστηκε στην ιστορία⁴.

"Οικολογία" - "Προστασία" - Πολιτισμός

Ο όρος "οικολογία", όταν πρωτοεμφανίστηκε, υποδήλωνε αρχικά μια αντίληψη (και στάση ζωής) με στόχο την αποφυγή διατάραξης της "ισορροπίας του φυσικού περιβάλλοντος", από τις ανθρωπίνες δραστηριότητες. Μέχρι τότε ίσχυε η αντίληψη πως οι φυσικοί πόροι είναι ανεξάντλητοι, όπως επίσης και η ικανότητα του πλανήτη να ανακυκλώνει τα πάσης φύσης απόβλητα. Η εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στο "φυσικό" και το "ανθρωπογενές" περιβάλλον ήταν μάλλον θολή ή σχεδόν δεν υπήρχε. Μάλιστα, η "πάλη του ανθρώπου με τη φύση" ήταν κατανοητή ως συνώνυμο εξέλιξης, προόδου και ανάπτυξης. Κυρίως έμπαινε ζήτημα κατανομής του παραγόμενου πλούτου, θεωρώντας ως δεδομένο το "ανεξάντλητο".

Σήμερα ο όρος είναι πιο κατανοητός ως προσπάθεια αφορούσα στη μη διατάραξη της τροφικής αλυσίδας. Οι μη αναστρέψιμες καταστροφές πληθαίνουν με γεωμετρική πρόοδο, κάτι που δεν συμβαίνει με τις φυσικές καταστροφές (που ακολουθούν άλλους νόμους και ρυθμούς). Τα λεγόμενα "ακραία" καιρικά φαινόμενα - που ανέκαθεν υπήρχαν - πληθαίνουν και αυτά λόγω του συγκεκριμένου χαρακτήρα της κρατούσας μεταποιητικής δραστηριότητας.

Η επιδιωκόμενη "προστασία" μπορεί να μας είναι συνεπώς κατανοητή μόνο με αυτή την έννοια, δηλαδή ως προστασία από τις επιπτώσεις της συγκεκριμένης και συνεχώς διευρυνόμενης βιομηχανικής παραγωγής. ⁵Αυτό που όμως παρατηρείται - ήδη από τον 19^ο αιώνα - είναι πως η συνεχώς διευρυνόμενη εμπορευματική παραγωγή, με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της και τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, συνοδεύεται από έναν πολιτισμό συνεχώς συρρικνούμενο. Οι όροι που οδήγησαν στην αρχική πολιτιστική επανα-κίνηση, διαφοροποιήθηκαν δημιουργώντας πλέον αντίρροπες δυνάμεις αναιρέσης των πολιτισμικών κατακτήσεων της αστικής τάξης. Όσο περνάει ο καιρός τόσο γίνονται εμφανή τα σημάδια αυτοαναιρέσης.

Ο σημερινός (κυρίαρχος) πολιτισμός

Η χιλιετία που πέρασε, ήταν η περίοδος που εμφανίστηκε, σιγά - σιγά ανδρώθηκε και στο τέλος κυριάρχησε η αστική τάξη. Μαζί και ο πολιτισμός της. Προηγήθηκε η καταστροφή του Αρχαίου Κόσμου και του Πολιτισμού του, που συντελέστηκε τον 4^ο αιώνα. Η καταστροφή αυτή θεωρώ πως ήταν η μεγαλύτερη και η πιο επώδυνη για την ανθρωπότητα. Αυτό που ονο-

4. Η τελευταία εκδοχή, το laissez faire - laissez passer, πλασάρεται ως "φυσική οικονομία".

5. Η περίοδος καλείται από ορισμένους "μεταβιομηχανική". Πιστεύω πως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλαδή βρισκόμαστε στην κατ' εξοχήν βιομηχανική περίοδο. Το ότι αλλάζει συνεχώς η σχέση υπέρ της "νεκρής" εργασίας (μηχανές) σε βάρος της "ζωντανής" (ανθρώπινη εργασία), είναι κάτι που είχε προβλεφθεί ως αναγκαία εξέλιξη του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Ο χαρακτήρας της παραγωγικής διαδικασίας (μηχανές) δεν άλλαξε και ούτε τίθεται ζήτημα να αλλάξει. Αλλωστε με αυτή τη διαδικασία αύξησης της παραγωγικότητας έφτασε για πρώτη φορά η ανθρωπότητα σε παραγωγή τέτοιου πλούτου, ώστε να βάλει για πρώτη φορά στην ιστορία της ως πραγματοποιήσιμο στόχο το μοίραμά του.

Εδώ και 153 χρόνια ετέθη ζήτημα άλλου είδους "διαχείρισης", το εφικτόν της οποίας είναι ακόμη προς αναζήτηση. Πάντως η "βιώσιμη ανάπτυξη" είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί - κατά τον γράφοντα - στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όχι γιατί κάποιοι δεν το θέλουν, αλλά γιατί δεν μπορούν.

Ο νεφελώδης και εν πολλοίς αποπροσανατολιστικός όρος "παγκοσμιοποίηση" αυτό υποδηλώνει. Το αίσημα της αυτοσυντήρησης είναι ισχυρό, πλην όμως λειτουργεί σήμερα εντονότερα από ποτέ και προς την κατεύθυνση της μαζικής αναπαραγωγής των κυρίαρχων Παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή αντιφατικά.

Το αν μπορούν να αλλάξουν τα πράγματα, δεν το ξέρω. Κάποτε ήμουν ανάμεσα σ' αυτούς που ήλπισαν και το προσπάθησαν. Για ένα πράγμα όμως είμαι σίγουρος η κριτική στα αποτελέσματα της κυκλοφορίας του Κεφαλαίου (με αυτή την έννοια αντιλαμβάνομαι την οικολογική πρακτική και όχι μόνο) δεν μπορεί να σταματήσει και ούτε σταματάει. Η εμπειρία βοηθάει στην κατανόηση και συνειδητοποίηση του τι συμβαίνει. Το αν θα προκύψει πολιτική πρόταση δεν το γνωρίζω.

μάζεται "δυτικός" ή "ευρωπαϊκός" πολιτισμός, είναι ο αστικός πολιτισμός και προφανώς δεν συνιστά γεωγραφική κατηγορία.

Ο πολιτισμός αυτός από τη φύση του ήρθε σταδιακά σε ρήξη με το εκείθεν της Αδριατικής θεοκρατικό καθεστώς και άρχισε να ψάχνει (ανάμεσα σε λείψανα) για τη "μεγάλη καταστροφή" προχωρώντας με χίλια εμπόδια και δυσκολίες στην αναψηλάφηση των τότε γεγονότων, τα οποία ακόμη και σήμερα συνιστούν εν πολλοίς ταμπού.⁶

Η Αναγέννηση εντάσσεται σε αυτήν ακριβώς την μακρόχρονη κυοφορία⁷. Η ανθρωπότητα ξαναμπήκε σε κίνηση και ο Λόγος ήρθε σε σύγκρουση με τους άλογους συμβολισμούς, που είχαν αναιρέσει τον Λόγο του προηγούμενου πολιτισμού. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου πολιτισμού είναι οι συνεχείς και με αυξανόουσα ταχύτητα ανατροπές στο εσωτερικό του, μέχρι την ολοκληρωτική ανατροπή / επαναστατικοποίηση και της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία συνεχίζεται με αυξανόμενους ρυθμούς. Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία η επιστήμη έγινε παραγωγική δύναμη, με ό,τι αυτό εξακολουθεί να συνεπάγεται. Η επαφή με τους άλλους πολιτισμούς είχε χαρακτηρίσει βαθιά σύγκρουσης στο πολιτιστικό επίπεδο, γιατί επέφερε και την ανατροπή των τρόπων Παραγωγής που ίσχυαν σ' αυτές τις κοινωνίες.

Αυτή η διαφορά με προηγούμενες καταστάσεις της ανθρωπότητας είναι πάρα πολύ σημαντική. Οι συγκρούσεις ανάμεσα σε πολιτισμούς υπήρχαν και μάλιστα μεγάλες, ή και αγεφύρωτες. Υπήρχαν όμως και διαδικασίες όσμωσης και αλληλεπίδρασης, οι οποίες μπόρεσαν να αναπτυχθούν σε περιβάλλον όμοιων ή παρόμοιων παραγωγικών σχέσεων⁸.

Οι αντιδράσεις που καταγράφονται στη διαδικασία εξάπλωσης του αστικού πολιτισμού - όχι μόνο με τις κοινωνίες με τις οποίες έρχεται σε επαφή, αλλά και στο εσωτερικό του - δεν είναι καθόλου εύκολο να αξιολογηθούν εδώ. Η συζήτηση είναι μεγάλη και αφορά σε καταστάσεις και θέσεις των δύο τουλάχιστον τελευταίων αιώνων. Όμως έχει σημασία για τη συζήτηση να επισημανθούν κάποια χαρακτηριστικά γεγονότα, κυρίως σε ό,τι αφορά σε μια άκρως ενδιαφέρονσα και κρίσιμη στιγμή της "αστικής πολιτιστικής επανάστασης" - από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μέχρι και τη δεκαετία του '20 - των αστικών κοινωνιών⁹, στους τομείς της μουσικής, της γλυπτικής, της ζωγραφικής και της αρχιτεκτονικής. Μπορεί να ειπωθεί πως επρόκειτο για ποιοτικά άλματα, τα οποία όμως στο εσωτερικό των κοινωνιών αυτών δεν βρήκαν την προσήκουσα απήχηση. Όχι μόνο, αλλά συνάντησαν και σοβαρότατες αντιδράσεις.

6. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 είχε μεγάλη απήχηση στην Εσπερία - και κυρίως ανάμεσα στους Αρχιτέκτονες και Αρχαιολόγους της Ιταλίας - το βιβλίο του Άρθουρ Κλάρκ *Η πόλη και τα άστρα*, όπου ο κεντρικός ήρωας αποφασίζει, διακατεχόμενος από ισχυρή Περιέργεια, να αφηγήσει το μεγάλο ταμπού και να αρχίσει να ψάχνει για το παρελθόν και τη μεγάλη καταστροφή που συντελέστηκε κάποτε. Αποκαθιστώντας έτσι το μέγιστο ανθρωπινό επίτευγμα, δηλαδή την ιστορία. Φυσικά το επίτευγμα ήταν ενός "μοναχικού καβαλάρη", πρότυπο λίαν προσφιλέ. Κατά σύμπτωση τότε πρωτοκυκλοφόρησε και ο *Ιουλιανός* του Γκόρ Βιντάλ.

7. Το ενδιαφέρον για τον Αρχαίο Πολιτισμό δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει. Οι πρώτες αναζητήσεις άρχισαν, καθόλου τυχαία, στο ελληνόφωνο Βυζάντιο (Φώτιος Πατριάρχης, Άννα Κομνηνή, Βησσαρίων, κλπ.). Όμως ήταν αναζητήσεις "κορυφής", χωρίς ανταπόκριση στον υπόλοιπο κοινωνικό σχηματισμό και συνεπώς δεν τελεσφόρησαν. Αντίθετα, εκεί που αναπτύχθηκε η αστική τάξη, δημιουργήθηκε ένα κοινωνικό σώμα που έσπρωχνε προς την αποκατάσταση του λόγου εναντίον του θεοκρατικού συμβολισμού και της ακινησίας και συνεπώς η επανασύνδεση με τον αρχαίο πολιτισμό ήταν απολύτως αναγκαία.

8. Π.χ ο Μ. Αλέξανδρος "μετάφερε" εις την Βακτριανήν, αλλά και "κουβάλησε" επίσης από εκεί. Η σύγκρουση δεν αφορούσε στον κρατούντα τρόπο παραγωγής (δουλοκτητικό) των περιοχών που κατέκτησε, γιατί ήταν κοινός σε όλους. Οι πολιτιστικές οσμώσεις έγιναν χωρίς να επηρεάζονται από την οικονομική βάση.

Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, προϋόν κατακτητικών πολέμων, όπου στην απέραντη ενιαία αγορά δούλων που δημιουργήθηκε, οι πολιτισμικές οσμώσεις και ανταλλαγές γίνονταν χωρίς την εξαφάνιση των ιδιαιτεροτήτων. Τα όποια προβλήματα υπήρξαν, αφορούσαν κυρίως στις βορειοδυτικές περιοχές (Γαλατία, Βρετανία), όπου οι εκεί κοινωνίες των γενών υποτάχθηκαν στο δουλοκτητικό σύστημα.

Σημαντικό χαρακτηριστικό του πολιτισμού του Αρχαίου Κόσμου ήταν η ανεξίτηρησκία.

Οι θρησκείες δεν χώριζαν, ούτε επιβάλλονταν. Μια από τις πιο μεγαλοφυείς κινήσεις, ήταν αυτή των Πτολεμαίων που στην κυριολεξία "εφεύραν" στην κατεχόμενη Αίγυπτο νέο κοινό θεό τον Σέραπ.

Οι συγκρούσεις αφορούσαν κυρίως σε επίπεδο εποικοδομήματος μιας κοινής οικονομικής βάσης. Δηλαδή στο επίπεδο του πολιτισμού. Χαρακτηριστική η σκηνή που περιγράφει η Μ. Γιουρσενάρ στα "Απομνημονεύματα του Αδριανού", όπου σε ένα θέατρο μιας όμορης ανατολικής περιοχής, οι θεατές - θα πρέπει να ήξεραν και ελληνικά - παρακολουθούσαν τις «Βάκχες» παίζοντας με κεφάλια ρωμαίων αξιωματούχων.

Σε επιβεβαίωση ότι ο πολιτισμός γενικά έχει ένα σημαντικότατο πεδίο σχετικής αυτονομίας και ότι σε πάρα πολύ "τελευταία ανάλυση" αντανακλά - αλλά και διαθλά - την οικονομική βάση.

Διαφορετικά ο κόσμος θα ήταν μάλλον πληκτικός.

9. Σ' αυτές συγκαταλέγεται και η Ρωσία.

Η πλέον οδυνηρή (και εν πολλοίς απρόσμενη για τους διανοούμενους εκείνης της γενιάς) αντίδραση, ήταν αυτή των Σοβιετικών της δεκαετίας του '30. Ένα από τα μεγαλύτερα θύματα υπήρξε η αρχιτεκτονική¹⁰. Ο "κοσμοπολιτισμός" υπήρξε το θεωρητικό και ιδεολογικό κατασκευάσμα της αντίδρασης αυτής. Αποτέλεσε - σε τελευταία ανάλυση - μια θεωρία πολιτιστικού επαρχιωτισμού με φωτοστέφανο ιδεολογικής / πολιτιστικής "καθαρότητας" και "αντίστασης" στη "σάπια και παρακμασμένη" αστική κουλτούρα. Η θεωρία αυτή ακόμη και σήμερα εμφανίζεται με διάφορες παραλλαγές, σε επιβεβαίωση πως εκφράζει ένα ευρύτερο, αλλά ταυτόχρονα και διαχρονικό ιδεολογικό ρεύμα¹¹.

Το παλιό και το καινούργιο, το προοδευτικό και το αντιδραστικό, το σύγχρονο και το αναχρονιστικό, κλπ, κλπ, δεν αποτελούν έννοιες μονοσήμαντες και η διαπάλη θα συνεχίσει. Το αιτούμενο είναι να εξασφαλισθούν οι καλλίτεροι δυνατοί όροι για την αντιπαράθεση. Οι όροι αυτοί δεν μπορούν να βρισκονται πίσω από την μεγάλη αστική κουλτούρα, αλλά να την ξεπερνάν. Το "για όλα φταιν ο Βολτέρος κι' ο Ρουσσώ", που τραγουδούσε ο Γαβριάς, παραμένει επίκαιρο, αλλά αυτή τη φορά αντεστραμμένο.

Και μερικά περί Αρχιτεκτονικής.

Δεν υπάρχει κοινός ορισμός αποδεκτός απ' όλους. Έτσι ο καθένας θα εννοήσει αυτά που έπονται κατά το πώς ο ίδιος εννοεί την αρχιτεκτονική. Διακρίνονται δύο κυρίως επίπεδα αρχιτεκτονικής έκφρασης:

- Των Δημόσιων κτηρίων και του Δημόσιου Χώρου, δηλαδή του συστήματος των αντιπροσωπευτικών χώρων μιας κοινωνίας και της εικόνας που θέλει να έχει - και να δείχνει - για τον εαυτό της.
- Των ιδιωτικών κτηρίων, κυρίως κατοικίας, βοηθητικών κτισμάτων, παραγωγικών δραστηριοτήτων.¹²

Ενδιάμεσα υπάρχουν προφανώς υποκατηγορίες και διαβαθμίσεις. Στο πρώτο επίπεδο, δηλαδή το "λόγιο", παρουσιάστηκαν και θα παρουσιάζονται καθαρότερα οι αλλαγές, μεταλλάξεις¹³ και κυρίως οι ρήξεις με το παρελθόν στην εκάστοτε αρχιτεκτονική έκφραση που σηματοδοτεί έναν πολιτισμό. Είναι η Επίσημη, η Αντιπροσωπευτική γλώσσα, ο Κώδικας αναγνώρισης.

Η πιο σημαντική ρήξη ήταν αυτή του 4^{ου} αιώνα¹⁴, που συντελέστηκε με την πλήρη ανατροπή των κλασικών κωδίκων. Συνοδεύτηκε με τη σχεδόν πλήρη εξαφάνιση του Δημόσιου Χώρου. Η μεσαιωνική πόλη - είτε χριστιανική, είτε μουσουλμανική - σε τούτο κυρίως διαφέρει από την πόλη του Αρχαίου Κόσμου¹⁵. Η σήμανση και η αναγνώριση ταυτότητας επιτελούνται κυρίως διαμέσου της δομής της πόλης και της αρχιτεκτονικής γλώσσας.

Στο δεύτερο επίπεδο οι αλλαγές υπήρξαν λιγότερο εμφανείς - σχεδόν ανεπαίσθητες - τουλάχιστον μέχρι περίπου έναν αιώνα πριν. Ο βασικός λόγος συνίσταται στο γεγονός ότι οι τυπολογίες κατοικίας δεν μεταβλήθηκαν αισθητά και συνακόλουθα ο αστικός ιστός¹⁶. Όμως σε αυτή τη "μικρότερη" κλίμακα εκφράστηκε στη χώρα μας η πλήρης κατάρρευση. Τόσο στην πόλη, όσο και κυρίως στις κωμοπόλεις και τα χωριά. Ενώ στο "λόγιο" επίπεδο οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία 150 χρόνια, έγιναν με καινούργιες αρχιτεκτονικές γλώσσες (διαμέσου των αρχιτεκτόνων), στο επίπεδο της εμπειρικής πρακτικής ο παλιός κώδικας όταν διαλύθηκε (σχετικά πρόσφατα) δεν αντικαταστάθηκε με τίποτε.

10. Το 1963 ο Vittorio de Feo στην Ιταλία και το 1967 ο Anatole Kopp στη Γαλλία, ανέλυσαν την τραγική αυτή περίοδο με δύο βιβλία που άφησαν εποχή.

11. Η ιστορία πάει μακριά στο χρόνο - πολύ πριν από τον αστικό πολιτισμό - με κύριο χαρακτηριστικό αντιδράσεις σε ανώτερες μορφές πολιτισμού. Ο ελληνικός, ελληνιστικός και στη συνέχεια ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός, συνάντησαν τέτοιου είδους αντιδράσεις.

12. Στα γαλλικά είθισται να αποκαλείται και "architecture mineure".

13. Αποφεύγω τον όρο "εξέλιξη", γιατί θεωρώ πως από μια ιστορική στιγμή και μετά οι αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις, αφορούν στο ιδεολογικό επίπεδο. Η ανωτερότητα δεν ταυτίζεται με τη χρονολογική συνέχεια. Υπάρχουν και τα πιασχυρίσματα.

14. Οι Ταλμπάν χωριούν μπροστά σε αυτό που συνέβη τότε. Τουλάχιστον ο Θεοδόσιος ήταν πιο πρακτικός γιατί ανακήρυξε το ναό της Δήμητρας σε νταμάρι.

15. Μια ματιά στη αρχική δομή της Κωνσταντινούπολης αρκεί για να καταλάβει κανείς τις μεταβολές που επήλθαν. Στην αρχιτεκτονική, οι μόνες τυπολογίες που παρελήφθησαν και χρησιμοποιήθηκαν με διαφορετικές λειτουργίες, ήταν κυρίως η βασιλική και η λεγόμενη "κεντρική κάτοψη", που χρησιμοποιούνταν όμως για λατρευτικούς σκοπούς από τον 2ο αιώνα. Το Θέατρο, η Αγορά / Forum, κλπ. εξαφανίστηκαν.

16. Ο Ι. Τραυλός βρήκε στην Αθήνα τύπο κατοικίας της μεσαιωνικής περιόδου, σχεδόν παρόμοιο με τύπο κατοικίας της αρχαιότητας. Ο αρχαίος ιστός είχε επίσης διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό και δεν συνιστούσε "τουρκοχώριον" προς εξολόθρευσιν.

Όταν μπαίνει το ζήτημα της διατήρησης και της προστασίας¹⁷, όχι της υπάρχουσας αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αλλά της κατά τα άλλα απροσδιορίστου αρχιτεκτονικής ταυτότητας, αισθάνομαι αρκετά αμήχανα. Η απομίμηση δεν είναι αποδεκτή. Η τρέχουσα αρχιτεκτονική παραγωγή, από την άλλη μεριά είναι επίσης λίαν συζητήσιμη, γιατί τα καλά αρχιτεκτονήματα σπανίζουν¹⁸.

Δυστυχώς και στα δύο επίπεδα κυριαρχεί το "καρακίτσαριό". Από το κατώτερο επίπεδο δεν μπορεί να ζητάει κανείς περισσότερα. Το ανώτερο είναι που δίνει τον τόνο: πλήρες αλαλούμ και μεταμοντέρνα ασυναρτησία. Ο πρώτος εχθρός πάντως που έχουν οι νεοέλληνες, είναι ο δημόσιος χώρος. Από μια πρόσφατη επίσκεψη στη Φινλανδία - και στο Ελσίνκι ειδικότερα - μου έγινε απόλυτα κατανοητό πως το πρόβλημα ξεκινάει από ολόκληρη την κοινωνία και ξαναγυρίζει σ' αυτήν. Εάν δεν υπάρχει μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα που να σπρώχνει, εάν δεν υπάρχει μια κουλτούρα διάχυτη σε όλους τους τομείς που να αποζητάει πολύ απλά το καλό γούστο, εάν δεν υπάρχει ένας πολυεπίπεδος πολιτισμός που να εκφράζεται και ως κοινωνική συμπεριφορά, τότε δεν υπάρχει αρχιτεκτονική ποιότητα - και όχι μόνο.

Ας μην ψάχνουμε για φανταστικούς εχθρούς.

17. Οι σχετικοί «χάρτες» της Βενετίας και του Άμστερνταμ είναι πρόσφατοι και δεν δίνουν έτοιμες λύσεις. Πέρα από αυτό φανερώνουν πόσο πρόσφατη είναι η αντίληψη αυτή.

18. Η ευθύνη του Δημόσιου Τομέα είναι βαρύτερη. Πάει μια εικοσαετία που δεν γίνονται παρά ελάχιστοι Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί. Το άθλιο σύστημα της "μελετοκατασκευής" ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το σημερινό χάλι.

ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ Το πρόβλημα του πολιτισμού

Για να συζητήσαμε το πρόβλημα του πολιτισμού μέσα στη "νέα παγκόσμια τάξη", θα πρέπει να ξέρομε για τι πράγμα μιλάμε· να συμφωνήσουμε δηλ. στο περιεχόμενο του όρου "πολιτισμός".

Ας ξεκινήσουμε από την εμπειρία που έχει ο μέσος άνθρωπος της σημερινής μεγαλούπολης, που αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία. Η ζωή του περιορίζεται συνήθως στις δραστηριότητες που συνδέονται με τον αγώνα της επιβίωσης, με το επάγγελμα ή τα επαγγέλματα που είναι αναγκασμένος να ασκεί, δραστηριότητες που δεν θεωρεί ότι συνιστούν συστατικό στοιχείο του πολιτισμού του· πολύ περισσότερο που οι απασχολήσεις αυτές και οι συμπεριφορές που τις συνοδεύουν είναι σχετικά καινούριες ή αλλάζουν με γοργούς ρυθμούς, δεν συνδέονται λοιπόν με μια ορισμένη παράδοση. Κατά κανόνα, η δουλειά, η επαγγελματική απασχόληση σε μεγάλα τμήματα του αστικού (ή αστικοποιημένου) πληθυσμού, βιώνεται ως η περιοχή του αλλότριου-και της αλλοτρίωσης. Ο πολιτισμός, που συνδέεται με την ιδιοπροσωπία του υποκειμένου, έχει απωθηθεί στο περιθώριο της επαγγελματικής ζωής και, όταν δεν είναι "ο χαμένος παράδεισος" των παιδικών χρόνων στο χωριό, περιορίζεται σε δευτερεύουσες και περιθωριακές εκδηλώσεις, μάλιστα ατομικές, όπως αυτές που στη διεθνή ορολογία ονομάζονται "χόμπι". Ο πολιτισμός, κατεξοχήν συλλογικό φαινόμενο, έφτασε να ταυτίζεται, στη συνείδηση αυτών των κοινωνικών στρωμάτων, με την ιδιωτική πλευρά της ζωής του κάθε ατόμου χωριστά.

Την αντίληψη αυτή ενισχύει κι επιβεβαιώνει η θέση του πολιτισμού μέσα στους επίσημους κρατικούς θεσμούς. Ποιο είναι το περιεχόμενο του Υπουργείου Πολιτισμού; - Αθλητισμός και κάτι άλλο (λ.χ. αρχαιότητες, ή θέατρο, ή μουσική, κατά τις προσωπικές προτιμήσεις του εκάστοτε υπουργού), εφόσον τυχαίνει να περισσεύει από τα περιεχόμενα των άλλων υπουργείων! Αλλά κι από τη διεθνή εμπειρία η ίδια αντίληψη προκύπτει. Στις συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης λ.χ. αναγνωρίζεται η αξία των εθνικών και τοπικών πολιτισμών και επιτρέπεται η ενίσχυση τους, αλλά με μια προϋπόθεση: ότι "δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού στην Κοινότητα" (Συνθήκη του Μάαστριχτ, Τίτλος V, 18, άρθρο 92, § 3δ). Άρα οι αξίες που αντιπροσωπεύει ο πολιτισμός είναι μερικότερες και ιεραρχικά υποδεέστερες σε σχέση με την οικονομία· δεν είναι αξίες πρώτης προτεραιότητας. Κάτω από τέτοιους όρους διαμορφώνεται η κοινή αντίληψη για τον πολιτισμό στην αρχή της τρίτης χιλιετίας. Κι αυτό είναι χαρακτηριστικό, όχι βέβαια για τον πολιτισμό γενικά, αλλά για τη σύγχρονη κουλτούρα ειδικά, αφού η κουλτούρα κάθε εποχής παράγει το δικό της πολιτισμικό πρότυπο. Σύμφωνα λοιπόν με το λαθραία επιβεβλημένο διεθνές πρότυπο, ο πολιτισμός στην εποχή μας είναι μια δευτερεύουσα και περιθωριακή πλευρά της ατομικής και συλλογικής ζωής και δεν περιλαμβάνει τη δουλειά, δηλ. τις οικονομικές δραστηριότητες, ως εάν οι δραστηριότητες αυτές να μην προσδιορίζονταν από τις ανάγκες και τις επιλογές της αντίστοιχης κοινωνίας, αλλά να επιβάλλονταν από κριτήρια και παράγοντες που την υπερβαίνουν¹. Αυτή η διχοτομία ανάμεσα στον πολιτισμό και στις λοιπές δραστηριότητες των σύγχρονων κοινωνιών είναι το χειροπιαστό τεκμήριό μας τάσης να αμφισβητηθεί το συνολικό και σφαιρικό κριτήριο που κάθε άνθρωπος έχει αυτονόητα διαμορφώσει στα πλαίσια της δικής του πολιτισμικής παράδοσης για το τι είναι και τι γυρεύει σ' αυτό τον κόσμο, έτσι ώστε ανεργάτιστος πλέον να χειραγωγηθεί ευκολότερα προς νέα εξωγενή κριτήρια που δεν έχουν σχέση με τους υλικούς όρους της ζωής του. Κι αυτό, με τη σειρά του, μαρτυρεί μια μεθόδευση που αποβλέπει στην αποδιάρθρωση των εθνικών και τοπικών πολιτισμών, προκειμένου να επιβληθεί στη θέση τους μια ενιαία παγκόσμια κουλτούρα, υπηρετική της νέας παγκόσμιας τάξης που επιβλήθηκε στο πεδίο της οικονομίας, περίπου καταναγκαστικά, από υπερεθνικούς άτυπους "θεσμικούς φορείς".

Μα επιτέλους, πώς ορίζεται θεωρητικά ο πολιτισμός; Όπως είναι φυσικό, δεν υπάρχει ένας και μόνος ορισμός, αποδεκτός απ' όλους. Αν πρέπει να επιχειρήσουμε μια τυπολογία των ποικίλων ορισμών με βάση τα κριτήρια τους, θα διακρίναμε δύο κατηγορίες

α) αυτούς που χρησιμοποιούν στενότερα κριτήρια και περιλαμβάνουν ό,τι περίπου στην

1. Κι αλήθεια, στις τελευταίες δεκαετίες όλο και πληθαίνουν οι περιπτώσεις όπου καινοφανείς μορφές δραστηριότητας παίρνουν κεντρική θέση μέσα στην οικονομική ζωή, χωρίς να έχουν καμιά σχέση με τα κριτήρια και τις ανάγκες της αντίστοιχης κοινωνικής-πολιτισμικής οντότητας. Λ.χ. η ξαφνική υποκατάσταση του "θεσμού" της Αποταμίευσης (που για δεκαετίες προπαγανδίστηκε συστηματικά στα σχολεία) από το Χρηματιστήριο· η πρόσφατη μετατροπή των ερασιτεχνικών Συλλόγων ποδοσφαίρου σε Ανώνυμες Εταιρείες είναι αποτέλεσμα έξωθεν και άνωθεν επεμβάσεων, ασύμβατων με βασικές αξίες του τοπικού πολιτισμού, που προμοδοτεί την παραγωγική εργασία και τον ανιδιοτελή αθλητισμό.

μαρξιστική ορολογία ονομάζεται *υπερδομή* ή (πολιτισμικό) *εποικοδόμημα*, δηλ. τις δευτερογενείς εκφράσεις της ανθρώπινης δημιουργικότητας και της οργανωμένης κοινωνίας (θεσμούς, φιλοσοφία, επιστήμες, τέχνες, θρησκείες, ιδεολογίες)

β) αυτούς που χρησιμοποιούν ευρύτερα κριτήρια και περιλαμβάνουν όχι μόνο το εποικοδόμημα αλλά και την *κοινωνική βάση* ή *υποδομή*, δηλ. τις πρωτογενείς εκφράσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής, υλικό βίο, αντικείμενα, εργαλεία, παραγωγικές σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες και συμπεριφορές

Όλοι οι ορισμοί, παρά τις διαφορές τους, έχουν μια κοινή αφετηρία: την αντίληψη ότι ο πολιτισμός είναι μια σφαιρική σκοπιά, που εκφράζει την αυτοσυνειδησία μιας ορισμένης κοινωνίας και ότι αυτή η αυτοσυνειδησία ορίζεται από κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που ξεχωρίζουν το συγκεκριμένο πολιτισμό από άλλους πολιτισμούς. Ας πάρουμε έναν αντιπροσωπευτικό ορισμό:

Πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών μορφών, των υλικών χαρακτηριστικών και των εθιμικών πεποιθήσεων που συνιστούν ένα διακεκριμένο πρότυπο παράδοσης μιας φυλετικής, κοινωνικής ή θρησκευτικής ομάδας

Αυτό σημαίνει ότι ο πολιτισμός δε νοείται *ποτέ ως ένα οικουμενικό σύνολο* που τα περιλαμβάνει όλα. Αντίθετα, ορίζεται πάντοτε ως *ένα υποσύνολο*, που σχηματίζει μια *οριοθετημένη περιοχή*, η οποία συναρτάται με τους όρους υλικής ύπαρξης και κοινωνικής οργάνωσης της ομάδας και διακρίνεται με βάση την *ειδοποιό αρχή* που τον χαρακτηρίζει, τόσο απέναντι σε άλλα υποσύνολα όσο και απέναντι στη μη-κουλτούρα, που είναι ό,τι δε μετέχει σε έναν ορισμένο τύπο ζωής ή συμπεριφοράς².

Αυτό που ξεχωρίζει τον πολιτισμό από τη μη-κουλτούρα είναι ότι εμφανίζεται ως *σύστημα σημείων*, δηλ. ως μηχανισμός που οργανώνει όλες τις εκφράσεις της υλικής και πνευματικής ζωής σε ένα ενιαίο υπερσύστημα, όπου κάθε στοιχείο είναι και σημείο της λειτουργίας του είναι ένα *σύστημα οργάνωσης* που έχει τη δική του εσωτερική λογική, δηλ. τη δική του "σημείωση", το δικό του μηχανισμό παραγωγής σημασίας. Ο πολιτισμός είναι λοιπόν ένα οργανωμένο σημαίνον σύστημα, ένα σύστημα σημείων, όπως είπαμε, άρα και ένα *σύστημα σημασιοδότησης*, που θα πει, σύστημα παραγωγής και αναπαραγωγής κωδίκων και συστημάτων αξιών. Και από τη στιγμή που είναι σύστημα σημασιοδότησης, είναι αυτόματα και *σύστημα επικοινωνίας*, δηλ. το κοινό για τη συγκεκριμένη ανθρώπινη ομάδα πρότυπο αντίληψης και κατανόησης του κόσμου, συμπεριφοράς και συνεννόησης

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της σχολής της Μόσχας-Tartu, Juri Lotman και Boris Ouspenski, τα πολιτισμικά φαινόμενα ορίζονται ως *δευτερογενή πρότυπα συστήματα*, που σημαίνει ότι είναι παράγωγα της φυσικής γλώσσας. Κανείς πολιτισμός δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν έχει στον πυρήνα του τη δομή της φυσικής γλώσσας και αντίστροφα, καμιά γλώσσα δεν μπορεί να επιβιώσει αν δεν είναι βαθύτατα ενταγμένη σ' ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον³. Γλώσσα και κουλτούρα συνιστούν μια υποχρεωτική συνάρτηση-το ένα διαμορφώνει και συντηρεί το άλλο. Δε νοείται λ.χ. ελληνικός πολιτισμός σε αγγλική γλώσσα, ούτε ελληνική γλώσσα χωρίς τον ελληνικό πολιτισμό. Όπως λέει ο ποιητής Οδυσσεάς Ελύτης: "Πολλές ρήσεις έχομε δει ν' ανατρέπονται, ποτέ όμως την αποφθεγματική εκδοχή: *Όπου γλώσσα πατρις*"⁴

Συμπέρασμα: ο πολιτισμός δεν είναι κάτι επίκτητο, όπως ένα ρούχο που το αγοράζεις και το φορείς και που τ' αλλάζεις μαζί με τη μόδα. Είναι ο καρπός μακράς συμβίωσης των ανθρώπων, κοινωνικής ζωής και συλλογικής δραστηριότητας μιας παράδοσης επομένως που διαμορφώνεται κάτω από συγκεκριμένους όρους υλικής ύπαρξης, σε συγκεκριμένο γεωφυσικό περιβάλλον, και συγκροτείται μέσα από ένα συγκεκριμένο πλέγμα σχέσεων πολλαπλών επιπέδων, σε σύστημα οργάνωσης, σύστημα σημείων, σύστημα σημασίας και σύστημα επικοινωνίας. Και αυτό το σύστημα ρυθμίζει τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο και του ατόμου με την κοινωνία, τους κώδικες, τους κανόνες και τις αξίες της ατομικής και συλλογικής ζωής. Ο πολιτισμός δημιουργεί και οργανώνει μια κοινωνική σφαίρα γύρω από τον άνθρωπο, που είναι τόσο απαραίτητη για την ύπαρξη κοινωνικής ζωής, όσο απαραίτητη είναι η βιόσφαιρα για την ύπαρξη οργανικής ζωής. Ο πολιτισμός είναι λοιπόν ο ενοποιητικός και συνεκτικός παράγοντας μέσω του οποίου μια ανθρώπινη κοινότητα ορίζεται ως υπόσταση με συγκεκριμένα πολιτισμικά γνωρίσματα και με αδιάλειπτη αυτοσυνειδησία. Ως δομιστικός και σημασιοδοτικός μηχανισμός καλύπτει τα πάντα: το ύψος, το ήθος, το χαρακτήρα, την ίδια την υπόσταση της κοινότητας. Και είναι δύσκολο να νοηθεί ένας παγκόσμιος πολιτισμός ως ενιαίο σύστημα, που να αντιστοιχεί - κατά παράβαση του ιστορικού κανόνα- σε πολλές κοινωνίες, πολλές εθνοφυλετικές ομάδες, περισσότερες από μια φυσικές γλώσσες και διάφορα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Συνεπώς, δεν υπάρχει ένας ενιαίος παγκόσμιος πολιτισμός, ή ένα κοινό πολιτισμικό πρότυπο που να είναι συμβατό με όλους τους πολιτισμούς που γέννησαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες οι ανθρώπινες κοινωνίες

2. Juri Lotman - Boris Ouspenski, "Για το σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας", μετάφρ. Άρη Μπερλή, περ. *Σπείρα* (Β' περ.), αρ. 1 (1984): 104.

3. J. Lotman - B. Ouspenski, 1984: 105-106.

4. Οδυσσεάς Ελύτης, *Ο κήπος με τις αυταπάτες*, Αθήνα, Ύψιλον, 1995: 63.

μέσα στους αιώνες της ιστορικής τους πορείας⁵. Και όπου εμφανίζεται μια τέτοια αξίωση, δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά το ιδεολογικό πρόσημα για την επέκταση και επιβολή μιας κουλτούρας πάνω στις άλλες.

Η παραγωγική μονάδα στο πεδίο του πολιτισμού είναι η οργανωμένη ανθρώπινη κοινότητα, η δημιουργική σχέση ατόμου-κοινωνίας η συνισταμένη της συλλογικής και της ατομικής δημιουργικότητας είναι ο πολιτισμός. Και βέβαια, πολιτισμός δεν είναι κάτι που επιβάλλεται από τα πάνω όπως η εξουσία ή που εισάγεται απ' έξω όπως τα καταναλωτικά προϊόντα. Δεν μπορεί να είναι άθροισμα πολιτιστικών στοιχείων διαφορετικής προέλευσης, είναι οργανικό σημαίνον σύστημα, με εσωτερική συνοχή και κοινούς κώδικες σημασιολόγησης που συνθέτουν τη συλλογική ταυτότητα της συγκεκριμένης κοινωνίας ή εθνοφυλετικής ομάδας.

Τότε - θα μπορούσε να ρωτήσει κάποιος - τι είναι αυτό που ζούμε όλοι στα τελευταία τριάντα χρόνια; Δεν είναι ένας παγκόσμιος πολιτισμός;

Η συμπαράθεση "πρακτικών" και συμπεριφορών, που καλύπτουν περιορισμένο πεδίο υλικών αναγκών, δεν μπορεί ν' αντικαταστήσει τον πολιτισμό. Τέτοιας φύσης συμπαράθεση είναι η κουλτούρα του καταναλωτή ή του τηλεθεατή, τέτοια και η μαζική κουλτούρα του κατώτερου κοινού παρονομαστή. Ένα συνονθύλευμα συμπεριφορών που αφορούν περιορισμένο πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας, ατομικής και συλλογικής, δε συνιστά σύστημα που παράγει σημασία, τρόπο αντίληψης και κατανόησης του κόσμου, κριτήρια και περιεχόμενο αυτοσυνειδησίας. Είναι απόσπασματικό, μη-οργανικό, αλλοπρόσαλλο-νοθεύει ίσως, σε κάποιο βαθμό, αλλά δεν υποκαθιστά τους εθνικούς και τοπικούς πολιτισμούς. Κινδυνεύει όμως να δημιουργήσει μια ανθρώπινη μάζα χωρίς ταυτότητα, χωρίς αξιακό σύστημα, χωρίς προσανατολισμό, δηλ. χωρίς τη δυνατότητα να λειτουργήσει συλλογικά.

Εδώ θα μπορούσε να προβληθεί η εύλογη ένσταση ότι ο κοινός ευρωπαϊκός πολιτισμός αποτελεί ήδη αναμφισβήτητη πραγματικότητα, θεμελιωμένη γερά στην κλασική παράδοση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και κατοχυρωμένη από τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιούργησε η διεθνοποίηση της κοινωνίας και τα διεθνή μέσα μαζικής επικοινωνίας (ΜΜΕ).

Το τι είδους σχέση υφίσταται ανάμεσα στους ανθρωποκεντρικούς κλασικούς πολιτισμούς της Ελλάδας και της Ρώμης και στη σημερινή μαζική κουλτούρα του κατώτερου κοινού παρονομαστή δε χρειάζεται, θαρρώ, συζήτηση. Η διαρκώς επιταχυνόμενη παρακμή των κλασικών σπουδών μέσα στα σημερινά εκπαιδευτικά συστήματα, κάτω από την πίεση μιας συνειδητής προμοδότησης συγκεκριμένων τεχνολογικών κλάδων, δίνει για την ώρα μια πολύ εύγλωττη απάντηση. Τα πρότυπα της παγκοσμιοποίησης ελάχιστη σχέση έχουν με τις παραδόσεις των κλασικών πολιτισμών. Μάλιστα, σε τομείς στρατηγικής σημασίας η κατεύθυνση που προωθούν είναι ευθέως αντίθετη σε σχέση με τους προσανατολισμούς και τις κατακτήσεις των πολιτισμών της Ευρώπης γενικότερα, όπως ορίζονται από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. Μ' αυτό το κριτήριο η παγκοσμιοποίηση είναι ένα φαινόμενο εξωγενές, που επιχειρεί να υπερκεράσει την ευρωπαϊκή ιδέα.

Αλλ' ας εξετάσουμε, από τη σκοπιά του πολιτισμού αυτή τη φορά, το περιεχόμενο της παγκοσμιοποίησης. Μεθοδεύει την επικράτηση ενός μοντέλου οικονομικής οργάνωσης, που απαιτεί την επιβολή μιας γλώσσας και μιας κουλτούρας εις βάρος των άλλων; ή μήπως καθολικεύει τα αγαθά της γνώσης και της πληροφορίας, εξουδετερώνοντας τις αντιθέσεις και επιβάλλοντας τη συνεργασία και την αλληλεγγύη των λαών μέσα σε μια ενιαία παγκόσμια κοινότητα; Ποιες είναι οι διακηρύξεις, ποιες οι πρακτικές και ποια τα ορατά αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης; Και πώς αντιμετωπίζουμε τις πιθανές αρνητικές συνέπειες της; Ένα πολύ χαρακτηριστικό πεδίο για να διαγνώσουμε την κατεύθυνση και τις τάσεις ενός πολιτισμού είναι το σημασιολογικό σύστημα. Ο πολιτισμός εμπεριέχει ένα μηχανισμό παραγωγής προτύπων.

Κατά κανόνα, σε περιόδους βίαιων κοινωνικών αλλαγών, παρατηρείται μια αισθητή αύξηση του βαθμού σημειωτικής συμπεριφοράς, που μπορεί να πάρει "τυπικό", ιεροτελεστικό χαρακτήρα. Η εισαγωγή νέων μορφών συμπεριφοράς (ή και η σημειωτική επίταση παλαιών μορφών) μπορούν να αποτελέσουν τεκμήρια μιας σημαντικής αλλαγής στον τύπο της κουλτούρας⁶. Ένα σχετικά πρόσφατο και πολύ οδυνηρό παράδειγμα υπήρξε στην περίοδο της δικτατορίας του '67 η σημειωτική επίταση παλαιών ιδεολογικών μορφών ("*Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών*") και παραδοσιακών συμβόλων (ο *αναγεννημένος φοίνιξ*), που σημάδεψαν μια προσπάθεια βίαιης ανατροπής της παραδοσιακής ελληνικής κουλτούρας.

Στα χρόνια που ζούμε παρατηρείται και πάλι μια μεγάλη έξαρση της σημειωτικής συμπεριφοράς, με ασαφή άνωθεν προέλευση και όργανα διάδοσης και επιβολής τα διεθνή ΜΜΕ.

Θα σταθούμε σε ορισμένα γνωστά και χαρακτηριστικά παραδείγματα.

5. Η ευκολία με την οποία διαλύθηκαν, τόσο στο πρόσφατο όσο και στο απώτερο παρελθόν, πανίσχυρα πολυεθνικά κράτη θα μπορούσε να θεωρηθεί μια έμμεση επαλήθευση αυτής της αρχής.

6. J. Lotman - B. Ouspenski, *Sémiotique de la culture russe*, trad. par Françoise Lhoest, Paris, L' Age d' Homme, 1990. 21-56.

1. Η έννοια του *πατριωτισμού*, στη νεότερη ιστορική φάση, έχει συνδεθεί βέβαια με το εθνικό κράτος και την ανάγκη της εσωτερικής συνοχής και της ανεξαρτησίας του απέναντι σε εξωτερικές απειλές. Και έχει σημασιοδοτηθεί θετικά και κατοχυρωθεί θεσμικά με τίτλους και μετάλλια που αναγνωρίζουν "εξαιρετικές υπηρεσίες προς την πατρίδα", "ηρωικές πράξεις", "εθνικούς ευεργέτες" κ.λπ., με επετείους και μνημόσυνα για τους "πρόσόντες υπέρ πατρίδος", με τιμητικές συντάξεις κ.λπ. αλλά και αρνητικά, με ποινικοποίηση της άρνησης υπηρεσιών προς την πατρίδα- ένα θεσμοθετημένο δίκαιο που έχει ως αιχμή το κακούργημα της "εσχάτης προδοσίας".

Ωστόσο, θα ήταν ανιστόρητο να θεωρήσουμε τον πατριωτισμό νεότερο εφεύρημα του αστικού εθνικού κράτους. Στην ελληνική παράδοση ανάγεται τουλάχιστον ως την αρχαϊκή περίοδο, με σημεία αναφοράς τους Περσικούς πολέμους από τη μια και την "τυραννοκτονία" από την άλλη. Αδιάφυστα τεκμήρια για τη σημασιοδότηση του πατριωτισμού ως αξίας θετικής είναι η διαχρονικότητα ορισμένων μνημείων του λόγου, όπως η ομηρική ρήση "*Εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης*", το κλασικό "*Τε, παῖδες Ἑλλήνων*", και ο βυζαντινός ύμνος "*Τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ*", που καταξιώνουν την υπεράσπιση της πατρίδας.

Ο πατριωτισμός είναι λοιπόν μια διαχρονική αξία, γιατί αντιπροσωπεύει τη σύνθεση του ατομικού με το κοινωνικό. Μ' αυτή την αξία και μ' αυτό το ιδεώδες ανατράφηκαν και διαμορφώθηκαν, στη δική μας τουλάχιστον παράδοση, οι άνθρωποι από την αρχαιότητα κι έμαθαν να θυσιάζουν αδιάσταχα τη ζωής τους γι' αυτά. Ο αγώνας για την πατρίδα είναι *«ὑπὲρ πάντων ἀγών»*.

Αντίθετα, η έννοια του *εθνικισμού* είναι εννοιολόγημα των νεότερων χρόνων (18ος αι. κ.ε.) και συνδέεται με τους στόχους ολοκλήρωσης του εθνικού κράτους (: η γεωγραφική έκταση του κράτους οφείλει να συμπίπτει με τα όρια διασποράς της εθνότητας). Συνεπώς, ο εθνικισμός ορίζεται σημασιακά ως επιθετικός (και κατακτητικός), στοιχείο που τον διακρίνει από τον πατριωτισμό. Είναι καταρχήν ευρωπαϊκή ιδέα, η οποία ιστορικά απόκτησε αρνητική σημασιοδότηση, μάλιστα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κ.ε., εξαιτίας ακραίων πολιτικών εκφράσεών της, όπως ο φασισμός και ο ναζισμός (εθνικοσοσιαλισμός).

Ο *ρατσισμός τέλος* διακρίνεται από τις παραπάνω έννοιες, γιατί βασίζεται στο ιδεολόγημα της φυλετικής ανωτερότητας, που συνεπάγεται την υποτίμηση των αλλοφύλων και νομιμοποιεί την ανισότητα ακόμη και την άσκηση βίας εις βάρος φυλετικών μειονοτήτων. Ο ρατσισμός έχει την αφετηρία του στην Αμερική (ΗΠΑ) και είναι εξ ορισμού αρνητικά σημασιοδοτημένος.

Μολονότι οι τρεις αυτές έννοιες είναι ιστορικά και σημασιακά διαφορετικές και διακριτές μεταξύ τους, παρατηρούμε, μέσα στην τελευταία δεκαετία, μια χαρακτηριστική επίταση της σημειωτικής δραστηριότητας γύρω απ' αυτές ακριβώς τις έννοιες, με στόχο την εξίσωσή τους. Για την ακρίβεια, παύει να χρησιμοποιείται ο θετικός όρος *πατριωτισμός* και το φαινόμενο ονομάζεται *εθνικισμός*, σε μια χρήση που υπονοεί ως αυτονόητη και τη συνύπαρξη της έννοιας του *ρατσισμού*. Διαπιστώνουμε δηλ. μια συστηματική σύγχυση των τριών διαφορετικών όρων, στην οποία επικρατεί το αρνητικό πρόσημο, με αποτέλεσμα μια μετατόπιση της σημασίας, που αφήνει ακάλυπτο το φαινόμενο του πατριωτισμού, ή, ακριβέστερα, το δυσφημεί ως συμπεριφορά απαράδεκτη στην εποχή μας και συνεπώς απορριπτέα.

Η σημασιακή αυτή διαφοροποίηση έχει δυο καθοριστικής σημασίας προσδιορισμούς. Ο ένας είναι ότι η σημασιοδοτική αυτή δραστηριότητα έχει μια συγκεκριμένη προέλευση: τα διεθνή ΜΜΕ και το πλέγμα εξουσίας που εκπροσωπούν. Ο άλλος είναι ότι η καινούρια αυτή σημασιοδότηση δεν έχει καθολική εφαρμογή. Δε χρησιμοποιείται λ.χ. πότε για τις ισχυρές χώρες του Δυτικού κόσμου ή ακριβέστερα για το μπλοκ των δυνάμεων που εκφράζουν τη Νέα Παγκόσμια Τάξη. Χρησιμοποιείται για τις μικρές ευρωπαϊκές χώρες (όπως η Ελλάδα λ.χ.) ή για τις χώρες που οι δυνάμεις της Νέας Τάξης θεωρούν αντιπάλους τους (λ.χ. τη Ρωσία και τη Γιουγκοσλαβία). Κι εδώ ωστόσο υπάρχουν εξαιρέσεις: ο πατριωτισμός των μικρών λαών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (λ.χ. Εσθονών, Λετονών, Λιθουανών, Αρμενίων, Τσετσένων, Γεωργιανών κ.λπ.) ή των λαών της πρώην ενιαίας Γιουγκοσλαβίας (Κροατών Σλοβάκων, Μαυροβουνίων, Αλβανών του Κοσόβου), στο μέτρο που εκφράζεται ως τάση ανεξαρτητοποίησης, είναι ιερός και υποστηρικτικός: εξακολουθεί να ανήκει στις κορυφαίες ανθρώπινες αξίες. Όχι όμως και ο πατριωτισμός των Ρώσων ή των Σέρβων προπάντων, που διολισθαίνει προς τη σημασιακή ταύτιση του με το ρατσιστικό εθνικισμό. Αντίστοιχα, το νεοσύστατο κράτος των Σκοπίων, μολονότι δεν αποτελείται από μια ενιαία εθνότητα έχει (είχε και πριν ακόμα λάβει κρατική υπόσταση) το "εθνικό" δικαίωμα της ανεξαρτητοποίησης. Είχε ακόμη, ερήμην της ιστορίας και εις βάρος της γειτονικής Ελλάδας, το ιερό δικαίωμα να μετασχηματίσει τον πολυεθνικό πληθυσμό του σε "μακεδόνικη εθνότητα". ενώ η εύλογη και ιστορικά τεκμηριωμένη αντίδραση των Ελλήνων καταδικάστηκε από την ίδια πηγή ως παρωχημένος και απαράδεκτος εθνικισμός.

Η άλλη όψη του ίδιου φαινομένου είναι ότι ο επιθετικός εθνικισμός των ισχυρών της Νέας Τάξης (λ.χ. των ΗΠΑ) μετονομάζεται σε "*ζωτικό χώρο*" (: ο Περσικός κόλπος) ή "*ζωτικά συμ-*

φέροντα" (: στη θάλασσα της Νότιας Κίνας) κι έτσι αποβάλλει το αρνητικό πρόσημο που τον χαρακτηρίζει και μετασχηματίζεται σε νόμιμο δικαίωμα.

2. Μια άλλη έννοια που έγινε, στις μέρες μας, επίκεντρο έντονης σημειωτικής επεξεργασίας είναι η έννοια της (εθνικής ή θρησκευτικής) *μειονότητας*. Ο σεβασμός των μειονοτήτων και η προστασία των δικαιωμάτων τους αποτελεί μια καθολικά αποδεκτή αρχή του Διεθνούς Δικαίου, η οποία δεν θεωρείται κατ' αρχήν αντίπαλη προς την αρχή της "εθνικής κυριαρχίας". Η εθνική κυριαρχία και η ενότητα του εθνικού κράτους αντιπροσωπεύει αυτονόητα μείζον αγαθό, απόλυτα συμβατό προς τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Αυτό είναι το ισχύον καθεστώς. Ωστόσο, μέσα στην τελευταία 20ετία, η επίταση της σημειωτικής δραστηριότητας σ' αυτό το πεδίο συνδυάζεται με μια εξεζητημένη ευαισθησία για (πραγματικές ή υποθετικές) παραβιάσεις των μειονοτικών δικαιωμάτων. Μάλιστα, η ευαισθησία αυτή συνδυάστηκε, από τη δεκαετία του '80, με μια εκτεταμένη και συστηματική ερευνητική δραστηριότητα (επιπέδου διδακτορικής διατριβής), προκειμένου να τεκμηριωθεί η ύπαρξη μειονοτήτων σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές και να μελετηθούν η καταγωγή τους και οι όροι διαβίωσης τους μέσα στα πλαίσια του εθνικού κράτους. Το φαινόμενο που ονομάσαμε "εξεζητημένη ευαισθησία" εκδηλώνεται στο σημειωτικό επίπεδο ως μια συστηματική τάση να ταυτισθεί η διαπίστωση για την ύπαρξη μειονότητας με την παραβίαση των δικαιωμάτων της: *παρουσία μειονότητας στην περιοχή = παραβίαση των μειονοτικών δικαιωμάτων*. Άλλοτε ήταν αυτονόητη η προτεραιότητα της εθνικού κράτους και του συλλογικού συμφέροντος έναντι του μειονοτικού. Σήμερα η σημασιοδότηση έχει αντιστραφεί: και μόνη η βεβαιωμένη ύπαρξη μιας μειονότητας αρκεί για να τεθεί "αυτονόητα" το πρόβλημα της "καντονοποίησης" ή της διάλυσης του εθνικού κράτους, εν ονόματι των δικαιωμάτων της μειονότητας.

Η σημασιοδότηση αυτή, που επιχειρείται να επιβληθεί έξωθεν και άνωθεν σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, δεν ισχύει οσοδήποτε καθολικά. Έχει εφαρμογή στις χώρες της Βαλκανικής αλλά όχι της Δυτικής Ευρώπης. Δεν αναγνωρίζεται για τους Βάσκους λ.χ., για τους Καταλανούς, για τους Ιρλανδούς καθολικούς, για τους Κορσικανούς ή για τους Λατινοαμερικανούς κατοίκους των νησιών Φώκλαντ- αλλά ούτε για τους Κούρδους της Τουρκίας. Για το ίδιο φαινόμενο λειτουργούν, κατά περίπτωση, δύο διαφορετικοί κώδικες. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, ο αγώνας των εθνικών μειονοτήτων για την υπεράσπιση ή διεύρυνση των δικαιωμάτων τους (πολύ περισσότερο για την ανεξαρτητοποίηση τους) καταδικάζεται ως τρομοκρατία: οι περιπτώσεις των Παλαιστινίων και των Κούρδων είναι οι πιο κραυγαλέες. Αντίθετα, σε χώρες που αντιπροσωπεύουν αυτοδύναμες και μη ελεγχόμενες πηγές εξουσίας, η επίταση του φαινομένου είναι τέτοια, ώστε να νομιμοποιεί ακόμη και εξωτερική επέμβαση, προκειμένου να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα των μειονοτήτων είτε με τη διεύρυνση του καθεστώτος αυτονομίας είτε και με τη δημιουργία νέας κρατικής οντότητας. Από την άλλοτε ισχυρή Γουγκοσλαβία, προέκυψαν, με εξωτερικές στρατιωτικές επεμβάσεις, μια σειρά αδύναμα και εξαρτημένα κρατίδια ή "αυτόνομες" περιοχές Κροατία, Σλοβενία, Βοσνία, Π.Γ.Δ.Μ. (= Σκόπια), Κόσοβο, Σερβία και η κατάκτηση συνεχίζεται.

3. Η οικογένεια υπήρξε, στη νεότερη αστική κοινωνία, προστατευόμενος θεσμός. Δημιουργήθηκε το "οικογενειακό δίκαιο" ως χωριστός κλάδος της νομικής επιστήμης, καθώς και ένα ολόκληρο πλέγμα νομικών ρυθμίσεων, που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την προστασία της οικογενειακής εστίας και το απαραβίαστο του οικογενειακού ασύλου. Στην Ελλάδα ειδικότερα, η οικογένεια αποτελεί θεμελιώδη κοινωνικό θεσμό τόσο στις παραδοσιακές κοινωνίες της υπαίθρου όσο και στη σύγχρονη αστική κοινωνία.

Θα λέγαμε ότι η ελληνική οικογένεια αντιπροσωπεύει τον ισχυρότερο παράγοντα συνοχής στην ελληνική κοινωνία, καθώς υποκαθιστά την κρατική μέριμνα σε πλήθος τομείς και απορροφά ή εξουδετερώνει τα προβλήματα ή τις ανεπάρκειες του κοινωνικού κράτους (ανεργία ενηλίκων, μέριμνα για τα παιδιά νηπιακής ηλικίας, ασφάλιση ηλικιωμένων κλπ.). Μ' αυτούς τους όρους, η ελληνική οικογένεια αποτελεί έναν ανεκτίμητο παράγοντα κοινωνικής πρόνοιας και πολύτιμο συνεργάτη του κράτους, που έχει κάθε συμφέρον να τον προστατέψει και να διαφυλάξει την ενότητα του. Και γι' αυτό φαίνεται εντελώς ακατανόητη και χωρίς πραγματικό αντικείμενο μια πρόσφατη μεγάλης κλίμακας και συστηματικά οργανωμένη εκστρατεία, μέσω κρατικών φορέων, που στρέφεται ευθέως ενάντια στην ενότητα της ελληνικής οικογένειας, με πρόσχημα την προστασία της γυναίκας από τον άντρα της. Συγκεκριμένα, μαζί με τους λογαριασμούς της ΔΕΗ που στάλθηκαν σε όλα τα ελληνικά σπίτια μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου 2000, υπήρχε ένα μικρό έντυπο με το σύνθημα: "ΣΠΑΣΤΕ ΤΗ ΣΙΩΠΗ". Στη μία πλευρά είχε ένα σκίτσο γυμνής γυναίκας τυλιγμένης ασφυκτικά σε διαφανές νάυλον και από κάτω την επιτακτική προτροπή "Σπάστε τη σιωπή" και το επιχείρημα: "1 στις 5 γυναίκες υπήρξε θύμα ξυλοδαρμού τουλάχιστον μια φορά από τον άντρα της" (Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Τομέας Ενημέρωσης 1998). Στην άλλη όψη υπάρχει η τεκμηρίωση με μια σειρά *Επειδή* και τέλος, η κατακλειδα, με χοντρά μαύρα γράμματα: *Καταγγείλτε το!* "Γραμμή SOS: 3220 900", και οι τίτλοι

των Ευρωπαϊκών Οργανισμών που κατευθύνουν την εκστρατεία μαζί με το όνομα της πολυεθνικής που την χρηματοδοτεί (βλ. πρκ. τη φωτοτυπία του εντύπου).

Το κείμενο αυτό είναι τρομοκρατικό, γιατί δίνει μια εφιαλτική εικόνα για τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων. Τα ποσοστά 1 προς 5, 1 προς 3, 1 προς 2, που αντιστοιχούν σε *ξυλοδαρμούς, κακοποιήσεις, φόνους*, σημασιοδοτούν -με την "επιστημονική" εγκυρότητα της στατιστικής-το σύζυγο ως υποψήφιο εγκληματία και τη σύζυγο ως υποψήφιο θύμα:

"1 στις 5 γυναίκες υπήρξε θύμα ξυλοδαρμού από τον άντρα της" "το ένα τρίτο των γυναικών που φτάνουν στα νοσοκομεία είναι κακοποιημένες" "μια στις δύο δολοφονημένες γυναίκες κάθε χρόνο σκοτώνεται από τον τωρινό ή τον πρώην σύντροφο της".

Τα στοιχεία αυτά είναι παραπλανητικά, γιατί δεν δηλώνεται η πηγή προέλευσης τους: θα μπορούσε λ.χ. να αφορούν την κοινωνία μιας αμερικανικής μεγαλόπολης, που δεν παρουσιάζει καμιά αναλογία με την ελληνική κοινωνία. Και είναι ασφαλώς αναξιόπιστα, γιατί παραλείπουν να αναφέρουν τη σχετική συχνότητα του φαινομένου μέσα σε τόπο, χρόνο και σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού, διογκώνοντας έτσι στο μέγιστο βαθμό περιθωριακά ενδεχομένως φαινόμενα.

Ωστόσο, καταφέρνουν να σημασιοδοτήσουν το θεσμό της οικογένειας ως *παγίδα* και να καλλιεργήσουν στη γυναίκα μια ψυχολογία ανασφάλειας και επιφύλαξης απέναντι στο σύζυγο της, που δημιουργεί ψυχρότητα, η οποία, με τη σειρά της, είναι πολύ πιθανό να τροφοδοτήσει προστριβές και να οδηγήσει σε σύγκρουση, δηλ. να πετύχει ό,τι ακριβώς υποτίθεται πως καταδικάζει. Υπάρχει γι' αυτό μια φράση-κλειδί μέσα στο κείμενο: *"η ευθύνη ανήκει αποκλειστικά στο δράστη"*. Ερήμην των συγκεκριμένων περιστάσεων και του καταμερισμού των ευθυνών, διεθνείς οργανισμοί, με την αυθεντία που διαθέτουν στη συνείδηση του απλού ανθρώπου, εγγυώνται στη γυναίκα ότι ο άντρας της θα καταδικαστεί, αρκεί να δεχτεί να τον καταγγείλει! Και ότι η ίδια είναι εξ ορισμού ανεύθυνη απέναντι στο νόμο. Τί είδους αντίληψη για το νόμιμο και το δίκαιο είναι αυτή; Αντέχει άραγε αυτό το περιεχόμενο κι αυτό το ύφος σε στοιχειώδη νομικό έλεγχο; Δεν παραβιάζεται έτσι η έννοια της οικογένειας ως ιδιωτικού ασύλου, εφόσον γίνεται πεδίο αυθαίρετων παρεμβάσεων, με το πρόσχημα υποθετικών εγκλημάτων; Κι από την άλλη, πού μπορεί να οδηγήσει αυτός ο ψυχαναγκασμός; Σε ποιες θετικές συνέπειες; Μπορεί ασφαλώς να οδηγήσει στη ρήξη ένα ζευγάρι, που -όπως κατά κανόνα συμβαίνει- οι σχέσεις τους δεν βρίσκονται σε ιδανικό σημείο. Μπορεί ασφαλώς να πείσει μια γυναίκα -με δεδομένη την υπέρ αυτής μεροληπτική αντιμετώπιση- να καταγγείλει τον άντρα της και, ενδεχομένως, να τον στείλει στη φυλακή ή -τουλάχιστον- να πετύχει τη διάλυση του γάμου της.

Είναι αυτό το τέρμα των προβλημάτων; Από κει και πέρα, τί πρόνοια λαμβάνεται για να ζησει η άνεργη νοικοκυρά, λ.χ., και τα παιδιά της; Ποιες θα είναι οι συνέπειες για τις μελλοντικές της σχέσεις με το άλλο φύλο, σχέσεις που αποτελούν θεμελιώδη παράγοντα για την ατομική ευτυχία του ανθρώπου;

-Όλα αυτά δεν είναι στην αρμοδιότητα μας, θα μπορούσαν ν' απαντήσουν οι εν λόγω φορείς.

- Όμως ποιος φορέας θ' αντιμετωπίσει τις κοινωνικές συνέπειες από την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους, που εκείνοι καθόρισαν ερήμην των ενδιαφερομένων;

Είναι λογικό και αναμενόμενο -μάλιστα σε μια περίοδο κρίσης, όπως η παρούσα, με αυξανόμενη ανεργία- να υπάρχουν αφορμές δυσαρέσκειας και προστριβών μέσα στην οικογένεια. Πώς τα αντιμετωπίζει αυτά τα προβλήματα η παραδοσιακή ελληνική οικογένεια; Πρώτα απ' όλα με την αλληλεγγύη, σπεύδοντας να καλύψει το θιγόμενο μέλος και να συγκαλύψει το πρόβλημα απέναντι σε τρίτους. Ύστερα με την αξιοπρεπή σιωπή προς τα έξω, που ελαχιστοποιεί τις συνέπειες των προβλημάτων αλλά και των ανθρώπινων αδυναμιών, και συμβάλλει στην εξομάλυνση των σχέσεων και όχι στη ρήξη. Αυτά υπαγορεύουν οι παραδοσιακοί κώδικες της ελληνικής οικογένειας. Είναι λύση των προβλημάτων να χωρίσουμε τα μέλη της σε κατηγορούς και κατηγορούμενους, σε εγκληματίες και χωροφύλακες, όπου οι μισοί θα κυνηγούν τους άλλους μισούς; Αυτό το σχήμα δεν ενέχει κανένα κίνδυνο κατάχρησης και παραβίασης δικαιωμάτων;

Το πολιτισμικό πρότυπο που εκπροσωπεί το υπό μελέτη έντυπο δεν αντιμετωπίζει προφανώς την οικογένεια ως θεμελιώδη κοινωνικό θεσμό. Έτσι μεταφέρει, και μέσα στην οικογένεια, το οικονομικό μοντέλο του ανταγωνισμού, που υπονοεί την επικράτηση του ενός μέλους απέναντι στο άλλο. Το μοντέλο αυτό οδηγεί κατευθείαν στη διάλυση της οικογένειας, η οποία εξ ορισμού στηρίζεται στην αλληλεγγύη και την αυτοπροσφορά. Έτσι, οι φορείς αυτής της εκστρατείας, ενώ έχουν μια δίκαιη αφετηρία, την προστασία των δικαιωμάτων της γυναίκας, κατατείνουν σε μιαν άδικη συνέπεια, τόσο για την ίδια τη γυναίκα όσο και για όλη την οικογένεια.

4. Η εκστρατεία για τα δικαιώματα της γυναίκας συνδέεται με ένα άλλο πεδίο σημειωτικής δραστηριότητας, που είναι αυτό των "ανθρωπίνων δικαιωμάτων". Τα ανθρωπίνια δικαιώματα υπήρξαν, σ' όλη τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, η αιχμή της δυτικής προπαγάνδας ενάντια στα καθεστώτα του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού. Η σημειωτική αυτής της προπαγάνδας έχει ως πρώτη αφετηρία την ιδεολογική αντίθεση που χωρίζει τις αστικές από τις σοσιαλιστικές δημοκρατίες: *προτεραιότητα ατομικών αξιών vs προτεραιότητα κοινωνικών αξιών*, και παρουσιάζει, αρχικά τουλάχιστον, μια αντιστοιχία με τα πρότυπα του "ελεύθερου ανταγωνισμού", της "ιδιωτικής πρωτοβουλίας" και της "ελεύθερης οικονομίας".

Η αποτελεσματικότητα αυτού του ιδεολογικού όπλου ενθάρρυνε μια καθολίκευση της χρήσης του, που ξεπερνούσε τους στόχους του ιδεολογικού αγώνα ενάντια στο στρατηγικό αντίπαλο (τον κομμουνισμό). Έγινε σταδιακά το ιδεολογικό όργανο πίεσης και επιβολής των ΗΠΑ απέναντι σε εχθρούς και φίλους, παίρνοντας τη θεσμική μορφή της ετήσιας έκθεσης προς το κογκρέσο για τα "ανθρώπινα δικαιώματα". Κάτω από την επίδραση εξωγενών παραγόντων όπως οι διαφανείς πολιτικές σκοπιμότητες (διεθνής ανταγωνισμός, στρατηγικές επιδιώξεις, επιλεκτική χρησιμοποίηση του κριτηρίου, χαρακτηριστικές εξαιρέσεις), η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υφίσταται, μέσα απ' αυτές τις εκθέσεις, ένα σημαντικό μετασχηματισμό και κατέληξε να δηλώνει την ιεραρχική κλίμακα στην οποία τοποθετείται κάθε χώρα με κριτήρια την πειθαρχία ή την αντίθεση της στις επιδιώξεις της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ.

Έτσι, η σημειωτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην αμερικάνικη εκδοχή τους είναι περίπου η εξής

*στρατηγικός αντίπαλος των ΗΠΑ = χώρα όπου δεν αναγνωρίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα
χώρα με ανεξάρτητη ή μη αρεστή εξωτερική πολιτική = κατάφωρη παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων*

ανυπάκουη σύμμαχος = σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

χώρα συνεργάσιμη ή υποχωρητική στις επιδιώξεις των ΗΠΑ = βελτίωση στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης συνοδεύει μια πρωτοφανής έξαρση της σημειωτικής συμπεριφοράς γύρω από τα ανθρωπίνια δικαιώματα, που στοχεύει στην ιδεολογική συντριβή και την τελεσίδικη ηθική καταδίκη του στρατηγικού αντιπάλου. Η δραστηριότητα αυτή κορυφώνεται με την επέμβαση του ΝΑΤΟ στη Γιουγκοσλαβία, όπου η "προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων", γίνεται το κύριο ιδεολογικό επιχείρημα και ηθικό πρόσχημα για την ωμή επίθεση και διάλυση μιας ανεξάρτητης χώρας, ερήμην των διεθνών οργανισμών και του διεθνούς δικαίου. Στο όνομα των "ανθρωπίνων δικαιωμάτων", η ανθρωπότητα παρακολούθησε άφωνη να συντελούνται πρωτοφανείς παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου και της ηθικής, να θυσιάζονται χιλιάδες άμαχοι, να καταστρέφεται η υποδομή μιας χώρας, να υπονομεύεται η ζωή για τους επόμενους αιώνες από τη ραδιενεργό μόλυνση του περιβάλλοντος, ένας ολόκληρος λαός να υποβαθμίζεται στο κατώτατο στάδιο βίου και το χειρότερο, να διαμορφώνονται συνθήκες μεγάλης αστάθειας, που δυναμιτίζουν τη δυνατότητα ειρηνικής συμβίωσης των ανθρώπων και ανοίγουν μια μακρόχρονη προοπτική συγκρούσεων και αιματοχυσίας μεταξύ των λαών που πριν από την επέμβαση συμβίωναν ειρηνικά.

5. Παράλληλα, ανανεώνονται, καθολικεύονται και θεσμοθετούνται σε διεθνές επίπεδο ορισμένα ακραία μέτρα του παρελθόντος, όπως ο αποκλεισμός ("εμπάργκο") μιας χώρας. Τώρα το "εμπάργκο" γίνεται "διεθνές", που θα πει, όλες οι υπόλοιπες χώρες αναγκάζονται να πειθαρχήσουν, ώστε ο αποκλεισμός να είναι πλήρης, συνεπώς ασφυκτικός. Όπως είναι ευνόητο, τα θύματα αυτού του απάνθρωπου αποκλεισμού, που στερεί την χώρα από τα στοιχειωδώς αναγκαία αγαθά (τρόφιμα, φάρμακα, θέρμανση κ.λπ.) είναι οι κοινωνικά ασθενέστερες τάξεις και τα πιο αδύνατα μέλη της κοινωνίας: παιδιά, ασθενείς, ηλικιωμένοι. Μ' αυτό τον τρόπο, ο διεθνής παράγοντας τιμωρεί την κυβέρνηση που "παραβιάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα", επιτείνοντας τη στέρηση των στοιχειωδών δικαιωμάτων από το λαό, που υποτίθεται πως θέλει να προστατέψει.

6. Τέλος εμφανίζονται και επιβάλλονται, στο εσωτερικό των χωρών, νέοι θεσμοί για την προστασία των "δικαιωμάτων του πολίτη", των "ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων" κ.λπ., που συνιστούν εναλλακτικές εκδοχές των "ανθρωπίνων δικαιωμάτων". Τέτοια είναι η "Ανεξάρτητη δικαστική αρχή", -ονομασία που υπονοεί ότι οι νόμιμες δικαστικές αρχές της χώρας είναι "εξαρτημένες" ή ανίκανες να ασκήσουν το ρόλο τους- και η οποία παίρνει, ερήμην του Συντάγματος, την εξουσία να ενεργεί "ανεξάρτητα" ή ακόμη και ενάντια στην τακτική δικαιοσύνη, παραβιάζοντας το νόμιμο καθεστώς εν ονόματι της νομιμότητας.

Ποια είναι τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των καινοφανών θεσμών και δραστηριοτήτων;

α) Στρέφονται ενάντια σε ισχυρούς κοινωνικούς και πολιτιστικούς θεσμούς, που διαμορφώθηκαν μέσα από μια μακρόχρονη παράδοση και πάνω στους οποίους στηρίζεται το υπάρχον καθεστώς: εθνικό κράτος, οικογένεια, δικαστική εξουσία, διεθνές δίκαιο.

β) Χρησιμοποιούν εύλογα επιχειρήματα, τα οποία όμως έχουν επιλεκτικό χαρακτήρα και όχι καθολική εφαρμογή, ώστε στην πράξη να στρέφονται ενάντια στην ίδια τη στόχευσή τους και να αυτοαναιρούνται.

γ) Βασίζονται σε μια ανατροπή των σημασιακών κωδίκων και των σημασιοδοτικών μηχανισμών, αντιστρέφοντας τις σημασίες και μέσω αυτών τις ισχύουσες αξίες.

δ) Χαρακτηρίζονται από την αντιφατικότητα μεταξύ "προθέσεων" και αποτελεσμάτων, που σε ακραίες περιπτώσεις προκαλεί την αυτογελοιοποίησή τους.

ε) Αυτή η έλλειψη της αναγκαίας πειστικότητας αναπληρώνεται με την άσκηση μιας θηριώδους βίας που αναιρεί όλα τα ηθικά προσχήματα της πράξης - και που εκβιάζει απροσχημάτιστα ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις.

στ) Η επίταση της σημειωτικής δραστηριότητας που υποστηρίζει στο συμβολικό επίπεδο τη Νέα Παγκόσμια Τάξη αποτελεί ένδειξη μιας καθολικής ανατροπής των αξιακών κωδίκων, που οδηγεί όχι στην ανάπτυξη των ενδογενών τάσεων του πολιτισμού αλλά στην υποκατάστασή τους.

ζ) Μάλιστα, ανατρέπει τους θεσμούς και τις αξίες που κατέκτησε ως σήμερα η ανθρωπότητα, εν ονόματι ακριβώς αυτών των αξιών, και στη θέση τους επιχειρεί να καθιερώσει όχι μια νέα τάξη (των γνωστών και κοινώς αποδεκτών) πραγμάτων, αλλά - όπως προσφυώς το διατύπωσε ο Νομάρχης Χανίων κ. Γ. Κατσανεβάκης - μια "τάξη νέων πραγμάτων", που ποτέ μέχρι σήμερα δεν γνώρισε η ανθρωπότητα. Δεν ταυτίζεται με καμιά μέχρι σήμερα γνωστή και αποδεκτή ιδεολογία, αστική ή σοσιαλιστική. Και δε φαίνεται να υπηρετεί καμιά συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, αλλά ένα απρόσωπο υπερταξικό και υπερεθνικό σύστημα, αφανές και αδιαφανές, μη αντιπροσωπευτικό, μη ελεγχόμενο, ανεύθυνο, που ωστόσο υποτάσσει άτομα και λαούς και τα κάνει όργανα των άδηλων σκοπιμοτήτων και συμφερόντων του.

Το βέβαιο είναι ότι χρησιμοποιώντας με επίταση τη συμβολική της "ολοκλήρωσης", επεξεργάζεται σημειωτικά ένα νέο παγκόσμιο ολοκληρωτισμό, που εισάγει νέες μορφές συμπεριφοράς, οι οποίες κατατείνουν σε μια ριζική αλλαγή στον τύπο της κουλτούρας. Η αλλαγή αυτή θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί στον ακόλουθο πίνακα αντιθετικών αντιστοιχιών:

ΠΑΡΕΛΘΟΝ		ΠΑΡΟΝ (της Νέας Τάξης)
Κώδικες ηρωικής συμπεριφοράς		Απόρριψη κωδίκων ηρωικής συμπεριφοράς
Αγώνας κατ' αντιπαράταξη		Αγώνας εξ αποστάσεως (βομβαρδισμοί)
Κήρυξη πολέμου		Απόκλιτη-αιφνιδιαστική επίθεση
Συμβολική του ήρωα		Συμβολική των τεχνικών μέσων
Δίκαιο του πολέμου: προστασία αμάχων		Παραβίαση πολεμικού δικαίου: βομβαρδισμός αμάχων
Νομιμοποίηση μέσω θεσμών		Νομιμοποίηση δια της ωμής βίας
Επιτιθέμενος = Αδικητής		Επιτιθέμενος = προστάτης ανθρωπίνων δικαιωμάτων
Αμυνόμενος = Ήρωας-πρόμαχος		Αμυνόμενος = Εγκληματίας πολέμου
Έμφαση στο αποτέλεσμα (: δικαίωση εκ των υστέρων)	vs	Έμφαση στην πρόθεση (δικαίωση εκ των προτέρων)
Ανάδειξη τεκμηρίων (πληροφόρηση: αλήθεια)		Απόκρυψη τεκμηρίων (προπαγάνδα: παραπλάνηση)
Αντιπροσωπευτικοί θεσμοί: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών		Αυθαίρετοι θεσμοί: Σύνοδος των Επτά πλουσιότερων χωρών
Εκλεγμένες αρχές		Διορισμένες αρχές
Προσωπικά υπεύθυνοι φορείς εξουσίας		Απρόσωπο ανεύθυνο σύστημα
Εθνικοί στρατοί		Μισθοφορικοί στρατοί
Κοινοβουλευτικές δημοκρατίες		Παγκόσμιος "ολοκληρωτισμός"
Σταθερότητα αξιών (: σημασιακό πεδίο)		Ρευστότητα αξιών (σημειωτική δραστηριότητα)
Τελικό κριτήριο: ο άνθρωπος και η ευτυχία του		Τελικό κριτήριο: το σύστημα και οι μακροσκοπικοί "δείκτες"
Σημείο αναφοράς η φύση		Σημείο αναφοράς η τεχνολογία
Εθνικοί και τοπικοί πολιτισμοί		"Παγκοσμιοποίηση" της οικονομίας

Η "ανάγνωση" που επιχειρήσαμε -αν δεν έχει σοβαρά λάθη- κάνει φανερό ότι η λεγόμενη "παγκοσμιοποίηση" αντιπροσωπεύει μια ολοκληρωτική ανατροπή των αρχών και των αξιών που κατάχτησαν ως σήμερα οι ανθρώπινοι πολιτισμοί.

Έχοντας ως υλική βάση δυνάμεις υπερεθνικές, όπως το πολυεθνικό και χρηματιστηριακό κεφάλαιο, και ως μέσο πειθούς την ισχύ και την ολοκληρωτική ιδεολογία του "μονόδρομου"⁷ και της μη αναστρέψιμης πορείας, επιχειρεί να αλώσει εκ των άνω τόσο τους εθνικούς όσο και τους διεθνείς θεσμούς και φορείς εξουσίας και να επιβάλει στην ανθρωπότητα ένα πρωτοφανή ολοκληρωτισμό.

Η δύναμή του έγκειται στο γεγονός ότι χρησιμοποιεί ως όργανα ακριβώς τις δομές εξουσίας (εθνικής και διεθνούς) που επιχειρεί να καταλύσει και να υποκαταστήσει. Έτσι, οι σημερινοί εκφραστές αυτών των εξουσιών δεν αισθάνονται να απειλούνται, καθώς ενσωματώνονται στους μηχανισμούς της Νέας Τάξης ενδεχομένως μάλιστα να νιώθουν πιο ασφαλείς και αναβαθμισμένοι, ως μέτοχοι μιας παγκόσμιας εξουσίας, αποφασισμένης να επικρατήσει με κάθε μέσο.

Αυτό θα μπορούσε τουλάχιστον ν' αποτελέσει μια λογική εξήγηση του περίεργου φαινομένου οι εκφραστές των εθνικών και υπερεθνικών θεσμών να συνεργάζονται για την κατάλυση τους ή ακόμη και για τη γελοιοποίησή τους, όπως λ.χ. έγινε με τους ευρωπαϊούς πρωθυπουργούς στην επίθεση κατά της Γιουγκοσλαβίας, όπου ως ηγεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλαν στο διασυρμό της ευρωπαϊκής ιδέας, ως εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού στο διασυρμό της ιδεολογίας τους.

Το πρόβλημα, είναι φανερό, δεν αφορά την εξουσία. Με δεδομένη λοιπόν την άλωση των φορέων εξουσίας, το βάρος της αντίστασης ενάντια στη βάρβαρη επιδρομή πέφτει στους ώμους της κοινωνίας και των μη κρατικών συλλογικών εκφράσεών της. Είναι ανάγκη ο αγώνας να μεταφερθεί επειγόντως στο πραγματικό του γήπεδο, που είναι το πεδίο του πολιτισμού. Εκεί θα παιχτούν -και ή θα χαθούν ή θα κερδηθούν- τα πάντα. Έτσι, θα 'χουμε το προνόμιο "να παίζουμε στην έδρα μας", αφού για μας τους Έλληνες ο πολιτισμός είναι "το γήπεδο μας". Καιρός να αντιπαραθέσουμε στην *παγκοσμιοποίηση* την *οικουμενικότητα* των αξιών της δικής μας διαχρονικής παράδοσης. Και για να το καταφέρουμε πρέπει να προετοιμαστούμε. Η κρίσιμη ιστορική συγκυρία επιβάλλει ενεργητική πολιτισμική αυτογνωσία. Πολύ προτού "Ξυπνήσουν" οι αστοί και οι πνευματικοί τους εκπρόσωποι, οι αγροτοκτηνοτροφικές κοινωνίες της υπαίθρου, φορείς του παραδοσιακού λαϊκού μας πολιτισμού και πρωταγωνιστές της αντίστασης σε κάθε κρίσιμη ιστορική στιγμή, έχουν αρχίσει ήδη την *πολιτισμική* τους αντίσταση με θαυμαστή πνευματική εγρήγορση, ευρηματικότητα και χιούμορ:

- *Θέμου, λιγάκι αν ευκαιρείς, γράψε μου σε μια κόλλα έντά 'να πιο χωνευτικό, σπράιτ ή κόκα-κόλα;*

(Σητεία Κρήτης)

- *Αν αποθάνω βάλτε μου το κινητό στο μνήμα, μα μην το βάλετε βαθιά, γιατί δε θα 'χει σήμα⁸*

(Ρέθυμνο Κρήτης)

- *Μόντεμ και υπολογιστή θα βάλω στο μιτάτο, για να πουλώ στο INTERNET το γάλα των προβάτων.*

(Ανώγεια Μυλοποτάμου).

Καθώς φαίνεται δε χάθηκαν όλα. Η αναστροφή πορεία στο "μονόδρομο" μόλις τώρα αρχίζει.

7. Την προπαγάνδα του μονόδρομου καταρρίπτει η Vivian Forester σε δύο πρόσφατα βιβλία της που γνωρίζουν μια πρωτοφανή εμπορική επιτυχία στη Γαλλία: *L' Horreur économique* (=Η οικονομική τρομοκρατία), Paris, Fayard, 1997 και *Une étrange dictature* (= Μια παράδοξη δικτατορία), Paris, Fayard, 1999.

8. (παράλλαξη) "για να γικώ το σήμα".

ΤΟ ΣΩΜΑ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΤΩΝ ΕΚΦΑΝΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Όταν με ρωτούν τι δουλειά κάνω, βρίσκομαι σε πολύ δύσκολη θέση. Θα ήθελα να απα-
ντήσω ευθέως ... αλλά ντρέπομαι. Θα το κάνω σήμερα σε εσάς με την αίσθηση ότι ο χώρος, η
Ήπειρος, η Δωδώνη, το απαιτούν.

Η πρώτη φάση της δουλειάς μου λοιπόν είναι να επιδιορθώνω το μουσικό, εκφραστικό
όργανο που λέγεται άνθρωπος. Και βέβαια, εργαλείο μου σ' αυτό είναι η ανατομία, με όλους
τους ιατρικούς όρους, που όλοι οι γιατροί του κόσμου μεταχειρίζονται.

Ας πάρουμε τη λέξη *Τόνους*. *Τόνος* είναι κίνηση μυών. *Περιτόναιο*, ο υμένας ο εσωτε-
ρικός που περικλείει τα όργανα της κοιλιακής χώρας.

Νούς φρένας θυμός. Το μυαλό, το αναπνευστικό νεύρο, *φρην* (σήμερα στην ιατρική λα-
τινοποιημένο *frēnicus*), η διάσπασή του σε δύο μέρη, όπως σε κάθε νεύρο, και ο θυμός, ένας
αδένας. *Thymus* τον μαθαίνουν οι γιατροί του κόσμου, και χωρίς μεγάλη δυσκολία φτάνουμε
στο *Θυμοειδές* του Πλάτωνα.

Ο πυθαγόρειος φιλόσοφος Φιλόλαος γράφει : *Νους - φρένες -θυμός*: η ψυχή ή καλύτε-
ρα, η κατοικία της ψυχής (Karl Kerényi: "*die humanistische Seele*" - η ουμανιστική ψυχή). Απο-
φασίζω να ερευνήσω την προσωκρατική φιλοσοφία.

Ως μουσικός ξέρω ότι τα Πυθαγόρεια διαστήματα τα μεταχειριζόμαστε μέχρι σήμερα: η
πρώτη, η δεύτερη, η τρίτη... οκτάβα. Το όργανο για την παραγωγή των ήχων αυτών είναι το μο-
νόχορδο. Ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με μια χορδή από ζώο.

Μέσα σε αυτό το λαβύρινθο των σκέψεών μου, το 1977, έρχεται να προστεθεί και ένας
Peter Stein, ο οποίος μου φτιάχνει ένα μονόχορδο και μου λέει : βρες τη μουσική της *Ορέστειας*
MONO με το ανθρώπινο σώμα. Είχε προηγηθεί μια τρίμηνη παραμονή μου στη Βάθεια της Μά-
νης. Σ' ένα μύλο, σήμερα ρεσεψιόν του ξενοδοχείου του ΕΟΤ, άκουσα το πρώτο μου μοιρολόι.
Η εγκυμοσύνη μου με βοήθησε στο να με εμπιστευθούν και να μου επιτρέψουν να μάθω να μοι-
ρολογώ.

Αυτό που μου έκανε τρομερή εντύπωση στη Μάνη ήταν ότι επί ώρες μοιρολογούσαν
χωρίς να κουράζονται, χωρίς να χάνουν την φωνή τους όπως πολλοί ηθοποιοί ή δάσκαλοι. Άρ-
χισα στη Μάνη να ακούω διαστήματα που δεν τα ήξερα, τα οποία ήταν τελείως διαφορετικά
από τα διαστήματα της κλασικής μουσικής: έμοιαζαν βυζαντινά, ούτε καν γρηγοριανά, και
παρ' όλες τις προσπάθειές μου δεν μπορούσα να τα γράψω στο πεντάγραμμο.

Ας πάρουμε λοιπόν τη λέξη *διάστημα*. Στο εξωτερικό λέγεται *Interval* από το *inter* που
σημαίνει *ανάμεσα* και *val* που σημαίνει *τοιγός*. Είμαστε ο μόνος λαός ο οποίος χρησιμοποιεί τις
λέξεις *Διάστημα*, Διαστημόπλοιο, που σημαίνει ότι βάζουμε έναν χώρο συγκεκριμένο σ' αυτές
τις λέξεις. Ο μεγάλος αστροφυσικός Hawkins μέσω υπολογιστή βρήκε ότι η συνισταμένη των
κινήσεων των άστρων του ηλιακού μας συστήματος παράγει ένα ΛΑ, τον τόνο του Διαπασών.
Είπαμε πριν ότι ο ήχος είναι κίνηση. Όλοι οι μουσικοί του κόσμου χρησιμοποιούν το διαπα-
σών, το ΛΑ, για να συντονίσουν ορχήστρες, χορωδίες, ή άλλα μουσικά σύνολα. Το διαπασών
στο εξωτερικό λέγεται το "πιρούνι που δίνει ήχο", σε μας, *διαπασών ΔΙΑ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ*.

Πάλι ως μουσικός, ήξερα ότι οι λεγόμενες εκκλησιαστικές κλίμακες έχουν, περιέργως,
ονόματα αρχαίων διαλέκτων. Ιωνική, Δωρική, Αιολική, Λυδική, Μιξολυδική κτλ. Είναι φυσι-
κές κλίμακες που δεν έχουν τη συγκεκρισμένη κατάταξη του ημιτονίου. Δηλαδή μεταξύ της 3^{ης}
και 4^{ης} νότας και της 7^{ης} και της 8^{ης}, στην κλασική κλίμακα πρέπει να υπάρχει ημιτόνιο. Η
κλασική μουσική παίρνει τη φυσική κλίμακα Ντο, που έχει αυτήν την κατάταξη των ημιτονίων
και την μεταφέρει σε κάθε κλίμακα από ΡΕ, από ΜΙ κτλ.

Βέβαια, στη βυζαντινή μουσική δεν υπάρχει αυτή ή κατάταξη, όπως δεν υπάρχει στα
μοιρολόγια, νανουρίσματα ή δημοτικά μας τραγούδια, που γεννιούνται μέσα στο ανθρώπινο
σώμα MONO ME TH ΦΩΝΗ. Πολλοί μουσικολόγοι σήμερα γράφουν τα δημοτικά μας τραγού-
δια σε βυζαντινούς φθόγγους. Δυστυχώς στα σχολεία μας δεν διδάσκεται η βυζαντινή μουσική.

Στη Γερμανία πάλι, η βοήθεια ήρθε από το Bau-Haus του Βερολίνου. Ακούγοντας τις
παιδικές μου χορωδίες μου έδωσαν τις πληροφορίες που χρειαζόμουνα. Μετρώντας εκκλησίες,
άρχισα να καταλαβαίνω τη σχέση αρχιτεκτονικού ρυθμού και μουσικής εξέλιξης, τότε η μονω-
δία γίνεται πολυφωνία και γιατί.

Ξαφνικά μου ήρθε η ιδέα να μετρήσω το ανθρώπινο σώμα και μέσα του βρήκα ένα μο-
νόχορδο. Ένα ταξίδι άρχιζε που δεν έχει τελειωμό. Ήρθα στην Ελλάδα κι άρχισα να ακούω. Η

κάθε διάλεκτος είχε έναν άλλο βασικό τόνο, μια άλλη μελωδία. Άρχισα να ακούω το ανθρώπινο σώμα να εκφράζεται και να βρίσκω την καταγωγή του μέσα από τον ήχο του.

Αυτό ήταν παρά πολύ δύσκολο με τους ηθοποιούς, που είχαν όλοι τον ίδιο τρόπο έκφρασης μέσω των μαθημάτων ορθοφωνίας. Με ειδικές ασκήσεις για την επαναφορά των σωστών αναλογιών στο σώμα, ώστε η αναπνοή να μπορεί να κινείται άνετα, με επίμονες προσπάθειες να μαλακώσει το στέρνο, ξαφνικά μια δική σας κοπέλα απ' αυτό εδώ το χωριό, με το χτύπημα της μοιρολογίστρας άρχισε να τραγουδά και να μοιρολογεί ηπειρώτικα. Ήταν το Ρηγιώ.

Από εκεί ψάχνοντας τον ήχο του σώματος, το βασικό τόνο της φωνής, μπόρεσα σιγά σιγά να καταλάβω πόσο ανεκτίμητα είναι τα δημοτικά μας τραγούδια, νανουρίσματα, μοιρολόγια, οι χοροί και τα παραμύθια μας. Και φορέας όλων αυτών το ελληνικό σώμα, με την ψυχή του, το μυαλό του.

Κάθε φορά που απελευθερώνεται ένα σώμα ακούς τον τόνο του, το δικό του μοναδικό τόνο που, μέσω των οστών κραδαίνει ολόκληρο το σώμα, αλλά δεν είναι μόνο τα οστά.

Πραπίδες υμών εστί νοηματικός πλούτος του ανθρώπου. (Νεοπλατωνικός φιλόσοφος 1^{ος} αιώνας μ.Χ).

Πραπίς (-πραπίδος) το διάφραγμα. Ο Σταματάκος στο λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής γράφει ότι είναι το κέντρο της διάνοησης και του συναισθήματος και ότι αυτή τη λέξη την χρησιμοποιούμε στον πληθυντικό. Ρωτάω το γιο μου, το γιατρό, πόσα διαφράγματα έχουμε. Και αρχίζει: Οτίς διάφραγμα, relvis διάφραγμα κτλ., οι υμένες των κλειδώσεων σε κάθε οστό κτλ.

Αρχίζω να παίζω με το σώμα μου. Άλλος ήχος στο κέντρο του κεφαλιού, άλλος στο στέρνο. Όταν αισθάνθηκα τις φτέρνες μου να δονούνται, κατάλαβα τον Κινέζο φιλόσοφο Λάο - Τσε: "Ο καλός δάσκαλος μιλάει με τις φτέρνες".

1980 Πίσω στην ομάδα μου, στην Schaubühne της πρώτης *Ορέστειας* του Peter Stein.

Ιώ, δύστηνος εγώ ... Κασσάνδρα, οτοτοί, ιού, ε, α(...)ολολυγμός, αρχαίες κραυγές που, για να βγουν, έπαιρνε το σώμα του ανθρώπου διαφορετικές φόρμες. Έκσταση, Μεταμόρφωση, Ελευσίνια Μυστήρια, Ιερή Μανία. Για να επεκταθώ σ' αυτά θα έπρεπε να έχω μια ημερίδα. Ανάλυση μέσω Μαθηματικών, Αρχιτεκτονικής, Φιλοσοφίας, μαζί με την πρακτική εξάσκηση.

Σιγά σιγά, λοιπόν, οι αρχαίες κραυγές έγιναν Θέατρο και συγκίνησαν τα πέρατα του κόσμου. Στο τέλος της *Ορέστειας* οι Ερινύες γίνονται Ευμενίδες τραγουδώντας το ελληνικό νανούρισμα "έλα ύπνε και πάρε το...".

Η περίφημη Τρίτη του Πυθαγόρα, ένα μουσικό διάστημα που μόνο το ανθρώπινο στέρνο μπορεί να παραγάγει, έκανε το θαύμα της.

Δεν θα σας κουράσω άλλο. Μια άλλη φορά θα ευχαριστήσουμε μαζί τον Πυθαγόρα, τους Πυθαγόρειους, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον αείμνηστο μουσικολόγο Θρασύβουλο Γεωργιάδη, που τότε, στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, μας έδειξε το δρόμο για να ψάξουμε.

Και τώρα ας ακούσουμε μαζί μια Καραγκούνα, τη Σάσα Βούλγαρη, να μας αφηγείται το "Μοιρολόι της Φώκιας" του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, σαν ένα παράδειγμα αυτής της δουλειάς.

ΟΙΚΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ : ΜΙΑ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΦΟΒΙΑ

Ο όρος Αγοραφοβία σύμφωνα με τα Εγχειρίδια Ταξινόμησης των Ψυχικών Διαταραχών και Διατ/χων Συμπεριφοράς της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας (ICD-10,1993) περιλαμβάνει φόβους όχι μόνο των ανοικτών χώρων, αλλά και των χαρακτηριστικών που σχετίζονται με αυτούς, όπως η παρουσία πλήθους και η δυσχέρεια άμεσης και εύκολης διαφυγής σε ασφαλές μέρος (συνήθως στο σπίτι). Ο όρος παραπέμπει σε μια ομάδα αλληλοσχετιζόμενων και συχνά αλληλοεπικαλυπτόμενων φοβιών, η οποία περιλαμβάνει ποικίλους φόβους που έχει κανείς, εγκαταλείποντας το σπίτι του: φόβο να μπει σε καταστήματα, φόβο να αντιμετωπίσει πλήθη και δημόσιους χώρους ή να ταξιδέψει μόνος του με σιδηρόδρομο, λεωφορείο ή αεροπλάνο. Μολονότι η βαρύτητα του άγχους και η έκταση της συμπεριφοράς αποφυγής ποικίλλουν, η αγοραφοβία είναι η πλέον περιοριστική της λειτουργικότητας φοβική διαταραχή και μερικοί άνθρωποι που πάσχουν, περιορίζονται τελείως μέσα στο σπίτι τους. Πολλοί είναι τρομοκρατημένοι στην ιδέα ότι θα καταρρεύσουν και θα μείνουν αβοήθητοι μπροστά σε κόσμο. Η έλλειψη άμεσα διαθέσιμης οδού διαφυγής είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά πολλών από τις αγοραφοβικές καταστάσεις.

Οι περισσότεροι αγοραφοβικοί είναι γυναίκες και η έναρξη των συμπτωμάτων αγοραφοβίας τοποθετείται συνήθως στην αρχή της ενηλίκου ζωής. Μπορεί να συνυπάρχουν καταθλιπτικά και ιδεοληπτικά συμπτώματα, όπως και κοινωνική φοβία.

Η αγοραφοβία συνήθως διακυμαίνεται σε ένταση, αν και, αν δεν υπάρξει παρέμβαση, μπορεί να μεταπέσει σε χρόνια.

Στην αγοραφοβία, το άγχος προκαλείται μόνο ή κυρίως από ορισμένες σαφώς καθοριζόμενες συνθήκες ή αντικείμενα (εξωτερικά ως προς το υποκείμενο), τα οποία δεν είναι επικίνδυνα κατά τον χρόνο εκλύσεως του άγχους. Το αποτέλεσμα όμως είναι ότι το άτομο αποφεύγει αυτές τις καταστάσεις ή τις υπομένει με αίσθημα έντονου φόβου. Το φοβικό άγχος, από πλευράς βιωματικών και παθοφυσιολογικών αντιδράσεων καθώς και αντιδράσεων συμπεριφοράς, δεν διακρίνεται από άλλα είδη άγχους και μπορεί να ποικίλλει σε βαρύτητα από την ελαφρά ανησυχία μέχρι το συναίσθημα του έντονου τρόμου. Η ανησυχία του ατόμου μπορεί να επικεντρώνεται σε μεμονωμένα συμπτώματα, όπως το αίσθημα παλμών ή λιποθυμίας και συχνά συνοδεύεται από δευτερογενείς φόβους θανάτου, απώλειας του ελέγχου ή επικείμενης "τρέλας".

Το άγχος δεν επιδέχεται ανακούφιση από τη γνώση ότι τα άλλα άτομα δεν θεωρούν την προκείμενη συνθήκη ως επικίνδυνη ή απειλητική. Και μόνη η σκέψη εισόδου στη φοβική συνθήκη συνήθως δημιουργεί άγχος αναμονής.

Η Αγοραφοβία εισάγεται ως όρος στην Ψυχιατρική από τον Γερμανό Νευρολόγο Westphal το 1872 με τη δημοσίευση της μονογραφίας του *Die Agoraphobie*.

Περιγράφηκε καλύτερα από τον S. Freud στην εργασία του "Ψυχαναγκασμοί και Φοβίες" που εκδόθηκε το 1895, και μέσω της ανάλυσης μιας ειδικής φοβίας (Η περίπτωση του Hans) περιέγραψε την Οιδιπόδεια φάση της εμπλοκής ως αιτιολογίας, ότι δηλαδή το άγχος αντιπροσωπεύει την απειλή που εισπράττει το άτομο από ανεπίτρεπτες -ανεπίγνωστες καταπιεσμένες σεξουαλικές επιθυμίες τις οποίες, μέσω των μηχανισμών άμυνας του Εγώ, το άτομο μετέθετε σε κάποιο αντικείμενο ή συνθήκη. Φόβοι να εκτεθούν οι ασυνείδητες αιμομικτικές και ανθρωποκτονικές επιθυμίες, να γίνουν φανερές οι επιδειξιμανιακές του τάσεις, ακόμα ίσως βαθύτερα, οι φόβοι να γίνουν φανερές οι ανάγκες για πλησίασμα του πατέρα με σύνδεση παθητικής -ομοφυλοφιλικής απόχρωσης.

Νεώτερη έρευνα ανιχνεύει τον ρόλο των προγεννητικών-προοιδιποδειακών αναγκών που υπόκεινται στους αγοραφοβικούς και περιγράφονται οι μηχανισμοί που εξηγούν τη γένεση της διαταραχής βάσει της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (Object Relations Theory) όπως το κράτημα (Holding), το εμπειρέχον (Containing), η ρύθμιση (Regulation), και η επιβεβαίωση (Affirmation).

Βάση της θεωρίας αυτής αποτελεί η αρχική παρατήρηση του Freud, όπου από το 1905 στη θεωρία του για την σεξουαλικότητα, περιγράφει την έννοια της πρωτογενούς αντικειμενοτρόπης σχέσης, εξηγώντας με αυτό τον τρόπο, τη σχέση ανάμεσα στο στοματικό παιδί και τον μαστό που το τρέφει. Η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων αναπτύχθηκε εκτεταμένα από

τη Βρετανική Σχολή της Ψυχανάλυσης (M. Klein, M. Balint, W. Fairbain, D. Winnicott), που θεωρείται η «μητριαρχική» Σχολή, αυτή δηλαδή που τοποθετεί τη μητέρα στο κέντρο, άλλοτε ενσαρκωμένη με τη μορφή του μαστού και άλλοτε ως μια μητέρα με μαστό. Ως «Μητριαρχία» εννοείται η ψυχαναλυτική άποψη για τον σημαντικότερο ρόλο που παίζει η μητέρα στην ψυχική ανάπτυξη του παιδιού (Υγκρα 1998).

Σύμφωνα με την προσέγγιση του Κωστή Παπαγιώργη, «η αγοραφοβία, ως αμιγώς μοντέρνα ασθένεια, μπορεί να αντιμετωπιστεί σαν εκφυλιστικό νόσημα της ψυχής που δηλώνει παραίτηση προ καθηκόντων που δεν της αρμόζουν. Ξέρουμε τα τυπικά συμπτώματα της ασθένειας. Κάθε φορά που ένα άτομο βρίσκεται σε δημόσιο χώρο, παγιδευμένο κατά κάποιο τρόπο σε χώρους συνύπαρξης, χωρίς δυνατότητα αμέσου διαφυγής, αρχίζουν οι επιδράσεις, οι ταχυκαρδίες, οι τάσεις λιποθυμίας. Μόλις το ίδιο άτομο απομακρυνθεί από το επίφοβο σημείο, όλα αποκαθίστανται και οι εσωτερικές εντάσεις κατευνάζονται. Υπάρχει μήπως στην έννοια της αγοράς και του πλήθους, ένα στοιχείο που δεν βλέπει ο «φυσιολογικός» άνθρωπος, ενώ αντίθετα το διακρίνει ο ασθενής; Και μόνο η σκέψη ότι ο ίδιος ο άνθρωπος που τώρα καταρρέει μέσα στο πλήθος έζησε επί χρόνια, χωρίς να έχει την ίδια αντίδραση, λέει πολλά. Η ασθένεια με άλλα λόγια απαιτεί χρόνια διάβρωση, πολύχρονη τριβή και φθορά για να αποδώσει τα ανησυχητικά της αποτελέσματα. Δεν γίνεται μια και έξω. Ουδείς γεννιέται αγοραφοβικός. Γίνεται όμως με μεγάλη υπομονή και με ανοχή αφύσικων όρων συνύπαρξης.

Ανάλογα πράγματα μπορούμε να πούμε για το σύνδρομο της κλειστοφοβίας. Η λέξη είναι πολύ στενή σε νόημα, διότι παραπέμπει απευθείας στους μικρούς χώρους, στην ασφυξία και τα παρόμοια. Ωστόσο η ασθένεια δεν έχει άμεση σύνδεση με τον μικρό χώρο. Μπορεί κανείς να εργάζεται σε μια τρύπα χωρίς ενόχληση, αρκεί να γνωρίζει ότι ανά πάσα στιγμή μπορεί να εξέλθει. Από τη στιγμή όμως που ο μικρός χώρος «μετατραπεί» ή συμβολοποιηθεί σε φυλακή, η φοβία εμφανίζεται και συχνά εγκαθίσταται με απρόβλεπτα αποτελέσματα. Το ίδιο συμβαίνει και σε ένα μεγάλο χώρο, όπου λόγω συνθηκών, ο ασθενής νιώθει παγιδευμένος. Ένα ταξί είναι κλειστός χώρος, όπως μπορεί να είναι και ένα γήπεδο, ένα τρένο, ένα θέατρο. Η φοβία, δεν ειδοποιεί ποτέ για τις στιγμές της κρίσης της. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι οι αγοραφοβικοί τις περισσότερες φορές παρουσιάζουν και μια προδιάθεση προς την κλειστοφοβική συμπεριφορά. Στην ουσία αμφότερες οι ασθένειες σχετίζονται με τον ίδιο τρόπο. Η παρουσία πολλών ανθρώπων φέρνει ασφυξία, η απουσία των ανθρώπων και η αφαίρεση του χώρου φέρνει και αυτή την ίδια απόγνωση. Το συναρπαστικό είναι ότι και στις δυο καταστάσεις τα συμπτώματα είναι νοητικά αδιέξοδα. Σωματοποιούνται ακαριαία και ο ασθενής νιώθει τον εαυτό του να υφίσταται πλήγματα που ερμηνεύονται καταστροφικά από την συνείδηση. Ξέρω τί νιώθω, αλλά δεν μπορώ να εξηγήσω γιατί το νιώθω» (Παπαγιώργης 1998, 2001). Πιο απλά και πιο πρακτικά, σύμφωνα με την πιο πάνω παραστατική ανάλυση, τόσο οι αγοραφοβικοί όσο και οι κλειστοφοβικοί είναι ανθρωποφοβικοί, αλλά παραδόξως, με σώας τας φρένας...

Ο Donald Winnicott (1897-1971), Άγγλος Ψυχίατρος, Παιδοψυχίατρος και Ψυχαναλυτής, υπήρξε μια από τις κεντρικές φιγούρες της Βρετανικής Σχολής της Θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων. Στη θεωρία του για τις πολλαπλές οργανώσεις του εαυτού, περιλαμβάνεται η έννοια του αληθινού εαυτού. Ο αληθινός εαυτός αναπτύσσεται μέσα σε ένα καλά ανταποκρινόμοιο συγκρατητικό περιβάλλον (Holding) το οποίο δημιουργεί μια αρκετά καλή μητέρα (good enough mother). Όταν όμως τα βρέφη ζήσουν μια τραυματική διάσπαση στην πορεία της ομαλής ανάπτυξης της αίσθησης του εαυτού τους, τότε αναφαίνεται ο πλαστός εαυτός (ψευδής εαυτός).

Ο πλαστός ή ψευδής εαυτός καταγράφει τις συνειδητές και τις ασυνειδητές ανάγκες της μητέρας και προσαρμόζεται σε αυτές: κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένα προστατευτικό κάλυμμα πίσω από το οποίο προσφέρεται στον αληθινό εαυτό η ιδιωτικότητα που χρειάζεται για να διατηρήσει την αριδιότητά του.

Ο D. Winnicott ανέπτυξε την έννοια του μεταβατικού χώρου και εισήγαγε την έννοια του μεταβατικού αντικειμένου. Το μεταβατικό αντικείμενο (transitional object), που είναι συνήθως μια κουβέρτα, ένα αρκουδάκι, ή μια πιπίλα, χρησιμεύει σαν υποκατάστατο της μητέρας, την εποχή που το βρέφος προσπαθεί να αποχωριστεί από αυτήν και να γίνει ανεξάρτητο. Το μεταβατικό αντικείμενο δίνει ένα καθησυχαστικό αίσθημα ασφάλειας κατά τη μητρική απουσία, κρατάει και αποσβάνει τους κραδασμούς του υποκειμένου, σταθεροποιεί την ψυχική δομή, οργανώνει τον μεταβατικό χώρο και μνημονεύει υποδηλωτικά την πρό των πυλών-αυτονομία. Στο μεταβατικό αυτό χώρο, που είναι ένα ενδιάμεσο πεδίο ανάμεσα στην εξωτερική πραγματικότητα και στην υποκειμενικότητα, ένα πεδίο μεταξύ αντικειμενικού, ψευδαίσθησης και συμβολικού, λειτουργεί το μεταβατικό αντικείμενο, εκεί σύμφωνα με τον D. Winnicott ευρίσκεται η

πηγή και η δημιουργική επίδραση της τέχνης, της δημιουργικής έκφρασης εν γένει και της θρησκείας, που τότε διαλαμβάνουν ρόλους Containing και Holding (Winnicott 1971).

Η μεταμοντέρνα εποχή με το εικονοκλαστικό, αντιθεωρητικό και ωμά ρεαλιστικό-αντιουτοπικό πνεύμα της, έχει συρρικνώσει σοβαρά το εύρος και το εμπεριέχον του μεταβατικού χώρου με τα χαρακτηριστικά πλήγματα που έχει προσβάλλει κυρίως στο χώρο και τη διαδικασία του συμβολικού και της συμβολοποίησης.

Ο R. Fairbairn (1889-1964), Σκωτσέζος Ψυχαναλυτής, που δούλεψε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε απομόνωση, ήταν ένας από τους μείζονες θεωρητικούς της Βρετανικής Ψυχαναλυτικής Σχολής και ένας από τους σημαντικούς μελετητές της ψυχαναλυτικής θεωρίας, των σχέσεων αντικειμένου, της Σχολής των αντικειμενότροπων σχέσεων. Θεώρησε ότι το πρωταρχικό κέντρο των βρεφών δεν είναι οι ενορμήσεις της λίμπιντο και της επιθετικότητας, αλλά ένα αντικειμενοτρόπο ένστικτο. Τις φρουδικές ιδέες της ενέργειας, του εγώ και του εκείνο, ο Fairbairn τις αντικατέστησε με την ιδέα των δυναμικών δομών: όταν το βρέφος έρχεται αντιμέτωπο με τη ματαιώση, τότε για αμυντικούς λόγους ένα τμήμα του εγώ του, αποσχίζεται και λειτουργώντας σαν μια ξεχωριστή οντότητα πια, αναπτύσσει σχέσεις, τόσο με τα εσωτερικά αντικείμενα, όσο και με τα άλλα τμήματα του εγώ. Ο R. Fairbairn υπογράμμισε επίσης, ότι κατά την πορεία της ανάπτυξης δεν εσωτερικεύεται μόνο ένα αντικείμενο, αλλά και μια σχέση αντικειμένου: αυτό σημαίνει ότι ο εαυτός «είναι» πάντοτε σε σχέση με ένα αντικείμενο και ότι αυτές οι δυο οντότητες (εαυτός και αντικείμενο) συνδέονται με μια συγκίνηση (Fairbairn 1954).

Ο Michael Balint, αν και ουγγρικής καταγωγής, και εξ αυτού επηρεασμένος από τον Ferenczi, εντάσσεται στην Αγγλική Σχολή καθόσον εργάστηκε στην Αγγλία από το 1939 για 25 χρόνια. Στο βιβλίο του, *The Basic Fault* (1968), αναπτύσσει τη θεωρία του για την πρωτογενή ή πρωταρχική αντικειμενότροπη αγάπη, υποβαθμίζοντας την άποψη του Φρόυντ για τον πρωτογενή Ναρκισσισμό και ότι μια πρωτογενής κατάσταση είναι δυνατή μονάχα με τη μορφή της ενότητας μητέρας-παιδιού, σύμφωνα με την οποία το βρέφος μετά τη γέννησή του προσπαθεί να επαναδιευθετήσει την κατάσταση στην οποία βρισκόταν πριν εξωθηθεί στον κόσμο και ότι αυτή η κατάσταση σχετίζεται με την ενδομήτρια ζωή με τη μορφή μιας αρμονικής αλληλοεισδύουσας μείξης (Harmonious interpenetrating mixing). Το έμβρυο υποτίθεται πως έχει μια έντονη προσκόλληση σε αυτό το περιβάλλον του οποίου παράλληλα αποτελεί και μέρος. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Balint είναι το ψάρι στη θάλασσα. Μας είναι αδύνατο να υποστηρίξουμε με σιγουριά πως το νερό στα σπλάχνα του ψαριού αποτελεί μέρος της θάλασσας ή του ψαριού. Ο άνθρωπος έχει την ίδια σχέση με τον αέρα. Πριν από τη γέννησή του είναι αρμονικά συνδεδεμένος με το περιβάλλον του. Σε εκείνο το περιβάλλον, ή μάλλον κόσμο, δεν υπάρχουν ακόμα καθόλου αντικείμενα παρά μόνο ένας αδιαφοροποίητος χώρος. Αυτή η κατάσταση εκφράζεται με ένα ταλμουδικό ρητό το οποίο λει πως «πριν από τη γέννησή του το παιδί γνωρίζει το σύμπαν, μετά την γέννησή του ξεχνά αυτή τη γνώση». Κατά τον Balint, οι γνώσεις αυτές, συνεχίζουν να υπάρχουν και μετά τη λήθη. Η διαδικασία της γέννησης αποτελεί ένα αναπόφευκτο τραύμα. Η ισορροπία της ενδομήτριας ζωής ανατρέπεται βίαια, γι' αυτό το βρέφος γεννιέται σε μια κατάσταση έντονης επαφής με το καινούργιο του περιβάλλον, τόσο βιολογικά όσο και λιβιδινικά. Το παιδί διακατέχεται από μια πείνα που είναι τόσο βιολογική όσο και ψυχολογική. Αυτό που το βρέφος προσπαθεί να πετύχει είναι μια μαγική επαναδιευθέτηση της προηγούμενης και τώρα πια για πάντα χαμένης κατάστασης. Δεν μπορεί με κανένα τρόπο να αποδεχτεί το γεγονός ότι δεν θα ξαναγυρίσει ποτέ πλέον στον παράδεισο. Με την προϋπόθεση όμως ότι το περιβάλλον είναι αρκετά καλό, το παιδί μπορεί να εγκαθιδρύσει ζωτικές σχέσεις με τα πρωτογενή του αντικείμενα όπου το κεντρικό αντικείμενο είναι η μητέρα ή το κύριο πρόσωπο που παρέχει φροντίδα (τροφός) και από εκεί και πέρα ενδεχομένως και το μη ανθρωπινό περιβάλλον, το νερό, ο αέρας και η γη (η μητέρα γη), όπου μέσα από τους λιβιδινικούς δεσμούς με το πρωταρχικό αντικείμενο-πρωταρχικό αντικείμενο αγάπης- το βρέφος προσπαθεί συνεχώς να πλησιάσει και να επανακατακτήσει την παραδείσια αρμονία και ως άτομο δεν παραιτείται ποτέ από αυτή την επιθυμία, γνωστού όντος ότι την αναζητά στην θρησκευτική και πολιτιστική σφαίρα όπου αυτή η αρχέγονη επιθυμία μεταβάλλεται σε δημιουργικές, συμβολικές εκφράσεις καθώς και στη σεξουαλική επαφή και ένωση. Ο M. Balint επιπλέον τονίζει πως δεν απορρίπτει την επιθετικότητα και καταστροφικότητα του ανθρώπου απλώς επειδή επανομαζεί τη θεωρία του πρωταρχική αγάπη, αλλά επειδή θεωρεί το μίσος, τον σαδισμό και την επιθετικότητα δευτερογενή φαινόμενα δηλαδή ανταπαντήσεις προς αναπόφευκτες ματαιώσεις. Υποστηρίζει, τέλος, ότι όλες οι ανθρωπινες επιδιώξεις έχουν ως σκοπό μια καθολική αρμονία με το περιβάλλον και ότι η επιθετικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί και να είναι απολαυστική κατά τη διάρκεια της φάσης που προηγείται της πολυπλόκτης αρμονίας (Balint 1968).

Σύμφωνα, λοιπόν, με την ψυχοδυναμική προσέγγιση οι βασικές ψυχοδυναμικές διαμορφώσεις (formulations) που προτείνονται για όλες τις αγχώδεις/ φοβικές καταστάσεις (Fishman, 1989) περιγράφουν ότι: α) «το κράτημα» (holding), και η «επιβεβαίωση» (affirmation), δεν λειτούργησαν ικανοποιητικά για την ωρίμανση του παιδιού και την απαρτίωση της ικανότητάς του να νιώθει ότι το αγαπούν, το προστατεύουν και το ανακουφίζουν και β) ότι η μετέπειτα ικανότητα του ατόμου να αντέχει και να λύνει το άγχος της νευρωτικής σύγκρουσης, επειδή διαμορφώνεται από τις πρώιμες αυτές εμπειρίες είναι και αυτή προβληματική.

Καθώς η ψυχοδυναμική προσέγγιση βασίζεται σε αυτές τις διαμορφώσεις και στην ανάλυσή τους, είναι ίσως χρήσιμο να παραθέσουμε μερικές διευκρινίσεις για τις αναπτυξιακές αυτές έννοιες (Fishman, 1989):

Όταν λέμε «κράτημα» (holding). Δηλαδή τον όρο, που εισήγαγε, όπως προαναφέρθηκε ο Winnicott (1956), εννοούμε τη λειτουργία του γονιού με την οποία εμπεριέχει την τάση/ δυσφορία/ ενόχληση, δηλαδή το άγχος του παιδιού.

Ελαττωματικό «κράτημα», αφήνει το παιδί με μια αγχώδη ευαλωτότητα που το κάνει να νιώθει απροστάτευτο και κενό.

Όταν λέμε «επιβεβαίωση» (affirmation ή mirroring), δηλαδή αντικαθρέπτισμα και θετική ενίσχυση της εικόνας του υποκειμένου, εννοούμε την αντανάκλαση της αποδοχής-επιδοκίμασίας που «διαβάζει» το παιδί στον γονιό. Αυτή η αντανάκλαση είναι απαραίτητη για να επιτευχθεί μια αίσθηση συνοχής του εαυτού (self-cohesion). Έλλειψη του απαραίτητου, κριτικού, θα λέγαμε, βαθμού επιβεβαίωσης, θα αφήσει ένα άτομο ευάλωτο στο να βιώνει άγχος αυτο-κατακερματισμού (self-fragmentation).

Τόσο το «κράτημα» όσο και η «επιβεβαίωση» αναφέρονται σε λειτουργίες των γονέων, είναι δηλαδή «γονεϊκές παροχές».

Σημασία, όμως, για την ανάπτυξη του ατόμου και την απαρτίωσή του έχουν και διεργασίες με τις οποίες το βρέφος-νήπιο μεταβολίζει το γονεϊκό «κράτημα», και τη γονεϊκή «επιβεβαίωση». Οι διεργασίες αυτές είναι, η ωρίμανση (maturation), δηλαδή η χαρακτηριζόμενη από μοναδικότητα ωρίμανση του γενετικά βασισμένου δυναμικού κάτω από επαρκή περιβαλλοντική υποστήριξη, π.χ. το επαρκές και θετικό αντικαθρέπτισμα επιτρέπει στα φυσικά ταλέντα να ευδοκιμήσουν, η δυνατότητα λύσης των συγκρούσεων, δηλαδή των ενορμησεων διαφόρων ειδών (conflict resolution of defense, of ambivalence), όπου διακρίνουμε :

- συγκρούσεις άμυνας (conflicts of defense), π.χ. τόσο η πρωτόγονη οργή, όσο και το έντονο άγχος που ακολουθεί την έκφρασή της, μπορούν να αποφευχθούν με φοβική άμυνα
- συγκρούσεις αμφιθυμίας (conflicts of ambivalence), δηλαδή οι συγκρουσιακές κρίσεις του «είτε το ένα είτε το άλλο», π.χ. εξίσου δυνατές επιθυμίες για συγχωνευτική προσκόλληση και για αποχωρισμό-αυτονομία.

Και η εσωτερίκευση (internalization), δηλαδή μια ακολουθία διεργασιών με τις οποίες το παιδί προοδευτικά παίρνει μέσα του τις λειτουργίες του «κράτηματος» και της «επιβεβαίωσης», ούτως ώστε να μπορεί να τις παρέχει από μόνο του για τον εαυτό του.

Ο George Steiner στο βιβλίο του *Η βαρβαρότητα της άγνοιας* αναφέρει ότι «ο Άρθουρ Κάιςλερ, ο πολύ μεγάλος αυτός συγγραφέας, ήταν πεπεισμένος πως ο εγκέφαλος έχει δυο μέρη: ένα μέρος μικρό, ηθικό και ορθολογικό (αυτό ακόμα πιο μικρό), κι ένα πελώριο πίσω μέρος του εγκεφάλου, κτηνώδες, ζωώδες, διεκδικητικό, γεμάτο φοβίες, ανορθολογικότητα και φονικά ένστικτα, και πως θα χρειαστούν ακόμα μερικά εκατομμύρια χρόνια -ωραία προοπτική! για να προφτάσει η ηθική εξέλιξη την κατάσταση μας, τις μεθόδους καταστροφής και επιθετικότητας που διαθέτουμε. Είναι μια άποψη. Άραγε την ασπάζομαι; Προσπαθώ να την παρυσιάσω, ανεπαρκώς, στο βιβλίο μου. Η παρατεταμένη ειρήνη, η παρατεταμένη ευημερία, ιδιαίτερα όταν δημιουργείται σε συνθήκες κακού, αλλά όχι αποκλειστικά, προκαλεί απέραντη πλήξη. Η ιταλική λέξη είναι πολύ πιο δυνατή: ποία, κάτι σαν ανία, σαν μίσημα -μπαφιάζεις, για να το πούμε στην καθομιλουμένη! Ενώ μπορείς κάλλιστα να έχεις ένα καλάσνικοφ στο χέρι, κι αμέσως να αισθάνεσαι αρρενωπός, ωραίος άντρας, έτοιμος για δράση. Ο αθλητισμός είναι υποκατάστατο, το ξέρουμε. Αυτή τη στιγμή υπάρχει στη γη μια θρησκεία, και εννοώ βέβαια το ποδόσφαιρο, είναι η μόνη πλανητική θρησκεία. Μπορούμε να πούμε ότι ο Βάνδαλος, στις σημερινές πόλεις ο χούλιγκαν, θα ήταν ένας θαυμάσιος κομάντο αν αύριο είχαμε πόλεμο. Με τις ίδιες ακριβώς ιδιότητες επιθετικότητας, βαναυσότητας, πανουργίας και στρατηγικής επινοητικότητας.

Πιθανόν δεν έχουμε βρει ακόμα για τον μέσο άνθρωπο (η περίφημη νομική φράση και διατύπωση), για τον άνθρωπο του μέσου αισθητηρίου, μια διέξοδο για την πολύ μεγάλη ζωική ενέργεια η οποία ψάχνει να βρει τρόπο να εκδηλωθεί μες στη ρουτίνα της μονοτονίας, και της

σεξουαλικής μετριότητας για τους περισσότερους». Σε αυτό το παράδειγμα φαίνεται καλύτερα η παθολογία του μεταβατικού χώρου που δυσχεραίνει την αυτονομία του υποκειμένου.

«Ο Φρόουντ», συνεχίζει ο G. Steiner, «πίστευε ότι το στρώμα της κουλτούρας είναι πάρα πολύ λεπτό. Σαν κρούστα πάνω σε ηφαίστειο, όπου η κουλτούρα, ο πολιτισμός δεν θα μπορέσει ποτέ να αντισταθεί στις βαθύτερες Παρορμήσεις καταστροφής και σαδισμού». Και συνεχίζει παρακάτω ο ίδιος: «Ανακαλύπτω άλλη μια φορά, στην ηλικία μου, ύστερα από σαράντα πέντε χρόνια διδασκαλίας, πως ορισμένες φορές υπάρχει και στη διδασκαλία ένα ποσοστό σαδισμού, κυριαρχίας. Η αγγλική λέξη για την υπεροχή, η λέξη «prepotence», είναι πολύ ωραία προέρχεται από το λατινικό proepotens, δηλαδή να προσπαθείς να επιβάλλεις τη γνώση σου. Η κουλτούρα είναι κάτι πολύ επιλεκτικό. Ο Γκαίτε είπε ότι η αλήθεια ανήκει σε ελάχιστους. Αποδεικνύεται πάνω σε αυτόν τον πλανήτη ότι ενενήντα εννιά τοις εκατό των ανθρώπινων πλασμάτων προτιμούν (και είναι απόλυτο δικαίωμά τους) τη βλακωδέστερη τηλεόραση, τα λαχεία, τον Γύρο της Γαλλίας, το ποδόσφαιρο και το μπίγκο, από τον Αισχύλο και τον Πλάτωνα. Όλη μας τη ζωή ελπίζουμε ότι κάνουμε λάθος κι ότι αυτό το ποσοστό θα το αλλάξουμε με τη διδασκαλία, με την επέκταση των Μουσείων, το όνειρο του Μαλρώ, τα πολιτιστικά κέντρα, κι όμως όχι! Όχι! Το ανθρώπινο ζώο είναι πολύ οκνηρό, προφανώς πολύ πρωτόγονο στα γούστα του, ενώ η κουλτούρα είναι απαιτητική, ζητάει πολύ δουλειά.

Δεν είναι καθόλου αστέιο πράγμα να μάθει κανείς μια γλώσσα, να μάθει κανείς να λύνει μια ελλειπτική συνάρτηση. Τα πράγματα αυτά μαθαίνονται με τον ιδρώτα της ψυχής. Οι περισσότεροι όμως λένε: Και ποιος ο λόγος; Τι μου προσφέρει; Ο Διαφωτισμός έλεγε ότι με τη διάδοση των σπουδών, σιγά, σιγά θ' αλλάξει αυτό το ποσοστό. Δεν το πιστεύω πια ή, εν πάση περιπτώσει, δεν είμαι απόλυτα πεπεισμένος» καταλήγει μελαγχολικά ο G. Steiner (Steiner G. & Spire A, 2000).

Ο όρος «πολιτική της αγοραφοβίας», αναφέρεται στο βιβλίο του Παναγιώτη Νούτσου *Φιλοσοφείον. Ένας θεσμός χειραφέτησης*:

Ο ίδιος αναφέρει: *τον όρο εισήγαγα το 1987 για να προσδιορίσω το είδος της χειραγωγησης (και προφανώς να καθορίσω τα αίτιά της) της προσωπικής ζωής που υποβάλλουν οι θεσμοί του κράτους: η συμβολική βία επιμερίζεται τόσο στην αδυναμία να βγούμε μόνοι μας στον δρόμο όσο και στην ανάγκη, εφόσον ο συνεχής εγκλεισμός εγκυμονεί απροσμέτρητους κινδύνους, ενός οδηγού στα βήματά μας, με τα οποία δημοσιοποιούμε στάσεις και αποφάσεις. Η «αγορά» και η έλλειψη πρόσβασης στους εξουσιαστικούς της μηχανισμούς δεν εξυπονεί απλώς τη συνεπαφή οικονομικού και πολιτικού πεδίου, αλλά το κομβικό σημείο όλων των σημειουσών πρακτικών της συμπεριφοράς των επικοινωνούντων υποκειμένων. Το άρθρο αυτό, συνεχίζει ο Π. Νούτσος, επέμενε σε ορισμένες «παραδειγματικές καταστάσεις», που με τη «διαπλοκή τους δημιουργούν ένα σύνθετο πλέγμα αναστολών και συναφών χειραγωγήσεων», (πολιτική αντιμετώπιση του ανθρώπινου σώματος, εκπαίδευση, σχέσεις των δυο φύλων, κομματική ένταξη, περιβάλλον) (Νούτσος 2001).*

Υπάρχει, σύμφωνα με τις παραπάνω προσεγγίσεις και την εμπεριέχουσα αγωνία τους η επείγουσα ανάγκη να διερευνηθεί ποια είναι η ανθρωπολογική σταθερά και η μορφή της κανονιστικότητας που θα ισορροπήσει τόσο την τάση για σύνδεση (αγάπη, επικοινωνία, συνεργασία, ανάπτυξη) όσο και την τάση για διάλυση (επιθετικότητα, πόλεμος, θάνατος, μοναξιά) που εξασφαλίζει την αρτιότητα της ψυχικής δομής (κράτημα, Εμπεριεκτικότητα, Ρύθμιση και Απόσβεση Κραδασμών, Αντοχή στον Αποχωρισμό, Διεύρυνση και Εμπλουτισμός του Μεταβατικού Χώρου).

Κάτι αντίστοιχο στο μακρο-επίπεδο είχε διατυπώσει ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, μιλώντας το 1916 για τη θεωρία της κοσμολογικής σταθεράς, μια μορφή αντι-βαρύτητας, ώστε η θεωρία της σχετικότητας να συμβαδίζει με έναν κόσμο που εκείνη την εποχή φαινόταν να μη διαστέλλεται. Η θεωρία αυτή φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται από τις σύγχρονες έρευνες των θεωρητικών Φυσικών που έχουν αποδείξει ότι η κοσμολογική σταθερά του Αϊνστάιν, αυτή η μυστηριώδης δύναμη αντιβαρύτητας είναι πραγματική και υπαρκτή. (Weinberg 2001).

Με βάση τα παραπάνω και με μια αντιαναγωγική συλλογιστική θα Περάσουμε στην παράθεση των αρχών της Οικο-ψυχολογίας (Eco-Psychology), που εισήγαγε και περιέγραψε ο Θόοντορ Ρόζακ το 1992 (Roszak 1992) και που αποτελεί από τη μια πλευρά μια αιρετική και αμφιλεγόμενη εναλλακτική πρόταση και από την άλλη μεθοδολογικά, ένα συνθετικό εργαλείο προσέγγισης, ερμηνείας και συναντίληψης των πραγμάτων και των γεγονότων.

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Οι βασικές της αρχές, όπως περιγράφονται από τον Θίοντορ Ρόζακ και τους συνεργάτες του είναι οι εξής:

1. Ο πυρήνας του ανθρώπινου μυαλού είναι το οικολογικό υποσυνείδητο. Για την οικοψυχολογία, η καταπίεση αυτού του πυρήνα είναι η πιο βαθιά αιτία των ψυχικών διαταραχών στη βιομηχανική κοινωνία. Η πρόσβαση στο οικολογικό υποσυνείδητο είναι ο μόνος δρόμος για την ψυχική υγεία.
2. Τα περιεχόμενα του οικολογικού ασυνείδητου, αντιπροσωπεύουν, σε κάποιο βαθμό, σε κάποιο επίπεδο νόησης, το υπαρκτικό αρχείο της κοσμικής επανάστασης, αποδίδοντας την προέλευση σε μακρινές αρχαϊκές καταστάσεις στην ιστορία του χρόνου. Σύγχρονες μελέτες πάνω στην οργανωμένη πολυπλοκότητα της φύσης, μας λένε ότι η ζωή και ο νους αναδύονται από αυτή την επαναστατική ιστορία σαν ένα αποκορύφωμα αλληλεπιδράσεων σωματικών, βιολογικών, νοητικών και πολιτιστικών συστημάτων.
3. Όπως άλλες προσεγγίσεις που έχουν στόχο να αποκαλύψουν πτυχές του υποσυνείδητου, ο στόχος της οικοψυχολογίας είναι να ξυπνήσει τον οικολογικό πυρήνα. Άλλες θεραπευτικές προσεγγίσεις προσπαθούν να θεραπεύσουν την αποξένωση του ατόμου από άλλα άτομα, από την οικογένεια ή από την κοινωνία. Η οικοψυχολογία προσπαθεί να θεραπεύσει την πιο βασική αποξένωση που δημιουργήσε η αστική κοινωνία, μεταξύ ατόμου και φυσικού περιβάλλοντος.
4. Για την οικοψυχολογία το πιο κρίσιμο στάδιο στην εξέλιξη της ζωής είναι το παιδί. Στο μυαλό του παιδιού το οικολογικό υποσυνείδητο αναγεννάται. Αυτό που προσπαθεί να κάνει η οικοψυχολογία είναι να φέρει στην επιφάνεια αυτήν την έμφυτη τάση του παιδιού και στους ενήλικες.
5. Το οικολογικό εγώ αναπτύσσει ένα αίσθημα ηθικής ευθύνης απέναντι στο περιβάλλον, σαν αυτήν που έχουμε απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Η οικοψυχολογία θέλει να εισάγει αυτό το αίσθημα στις κοινωνικές σχέσεις και στις πολιτειακές αποφάσεις.
6. Σκοπός της οικοψυχολογίας είναι η επανεξέταση κάποιων παθολογικών πια χαρακτηριστικών μας που μας οδηγούν στην ανάγκη να κατακτήσουμε τη φύση σαν να ήταν κάτι ξένο και εχθρικό.
7. Οτιδήποτε συνεισφέρει στις μικρές κλίμακας κοινωνικές μορφές οργάνωσης και την προσωπική ενδυνάμωση, τρέφει το οικολογικό εγώ. Οτιδήποτε αποσκοπεί στην κατάκτηση και την καταπίεση της ατομικότητας υπονομεύει το οικολογικό εγώ.
 Η οικοψυχολογία αμφισβητεί τη λογική της αστικής-βιομηχανικής κουλτούρας, αλλά δεν απορρίπτει απαραίτητα την τεχνολογική ευφυΐα του είδους μας στην εποχή μας. Η οικοψυχολογία είναι μετα-βιομηχανική, όχι αντι-βιομηχανική.
8. Η οικοψυχολογία υποστηρίζει ότι υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ της υγείας του ατόμου και του πλανήτη. Οι ανάγκες του πλανήτη είναι οι ανάγκες του ανθρώπου και τα δικαιώματα του ανθρώπου είναι τα δικαιώματα του πλανήτη.

Μένει να αναζητήσουμε την αντι-αγοραφοβική ανθρωπολογική σταθερά που θα εξηγεί χωρίς να χειραγωγεί και που θα νοηματοδοτεί χωρίς να συμπιέζει. Δεν ξέρουμε πιο θα είναι το μέλλον του σύμπαντος ούτε αν διαστέλλεται, αν ψύχεται ή αν σκοτεινιάζει. Σίγουρα όμως νοιώθουμε ότι ο άνθρωπος της μεταμοντέρνας εποχής στις δυτικές κοινωνίες είναι σκοτεινός, φοβικός και απομονωμένος.

Βιβλιογραφία

1. Roszak, Theodore, (1992). *The Voice of the Earth*. Touchstone Books, California State University, 1992.
2. Fairbairn, R., (1954). *Psychoanalytic Studies of the personality*. In. *An Object Relations Theory of the Personality*. New York, Basic Books, 1954.
3. Balint, M., (1968). *The Basic Fault. Therapeutic Aspects of Regression*. New York. Brunner/Mazel, 1968.
4. Winnicott, D., (1971). *Playing and Reality*. Το παιδί, η πραγματικότητα και ο εξωτερικός κόσμος, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1980.
5. Ίγγρα, Λούντβικ, (1998). *Αντικειμενοτρόπες σχέσεις και Ψυχοθεραπεία*. Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998.
6. Steiner, George - Spire, Antoine, (2000). *Η βαρβαρότητα της άγνοιας*. Εκδόσεις Scripta, 2000.
7. *ICD-10. Ταξινόμηση Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών Συμπεριφοράς*. Εκδόσεις Βήτα, 1993.
8. Παπαγιώργης, Κωστής, (1998). *Το Σύνδρομο της Αγοραφοβίας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998.

9. Παπαγιώργης, Κωστής (2001), «Αγοραφοβία, Κλειστοφοβία, Νέες Αρρώστιες για Νέους Γιατρούς», Εφημερίδα *Επενδυτής*, 10-11/3/2001.
10. Fishman, G. G., (1989). "Anxiety Disorders: Psychoanalytic Psychotherapy, in *Treatments of Psychiatric Disorders*", APA, Vol. iii, 1989.
11. Νούτσος, Παναγιώτης, (2001). *Φιλοσοφείον, Ένας θεσμός χειραφέτησης*. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001.
12. Weinberg, Steven, (2001). "The future of Science and the Universe". *The New York Review of Books*, Vol. XLVIII, N° 18, Nov. 15, 2001, σσ. 58-63.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΒΕΛΤΙΣΤΗ ΣΧΕΣΗ
ΒΙΟΣ/ΒΙΟΣΦΑΙΡΑ

1. Τις προάλλες, ένας καλός φίλος (έχοντας ακούσει για τη σημερινή εκδήλωση) μου λέει: Θα σου εξομολογηθώ την αμαρτία μου (η οποία, ξέρω, ενδέχεται να επισύρει τον χαρακτηρισμό «βαρβαρισμός» ή και «σνομπαρία»). Βαρέθηκα τα συνθήματα «ζήτω η Φύση» και «ζήτω το Περιβάλλον» - κατηχητικό το κάνατε βρε παιδί μου. Πολύ δε περισσότερο που, με κάθε φιλοπεριβαλλοντικό μέτρο, νοιώθω να δυσκολεύεται η ζωή μου (απαγόρευση κυκλοφορίας λ.χ.).

Φοβούμαι ότι αυτή είναι η στάση του μέσου πολίτη. Ο οποίος, στην καλύτερη περίπτωση, αρχίζει να συμμετέχει μόνον όταν τύχει να είναι αλλεργικός στους αέριους ρύπους των Αθηνών (όταν τον πνίξει το φτάρμισμα, δηλαδή) ή όταν απεργούν τα απορριμματοφόρα της γειτονιάς του (όταν τότε πνίγει η μπόχα) ή, τέλος πάντων, αν είναι κάτοικος Τσερνομπίλ.

Εδώ ας σταθούμε λίγο. Οι δύο προηγούμενες στάσεις είναι μάλλον ευεξηγήτες νομίζω: Η πρώτη, υποδεικνύει καταρχήν **Άγνοια** - δεν είναι πειστικό το κήρυγμα διότι αφήνει τον Άνθρωπο απ' έξω, δεν προσφέρει ολοκληρωμένη ανθρωπογενή θεωρία (ίσως δε να προάγει και εις φαρισαϊσμόν). Κι η δεύτερη, ξαναφέρει στην επιφάνεια το αρχαίο αμάρτημα της **Μυωπίας** (ενώσω δεν κουτουλάω στον τοίχο, ο τοίχος δεν υπάρχει).

Κατά συνέπεια, καμιά πολιτική για τη Βιόσφαιρα δεν πρόκειται να ευοδωθεί αν δεν κατανοήσουμε την Άγνοια και τη Μυωπία - άρα, σχεδόν σας έπεισα να ανεχθείτε για λίγο μια πληκτική φιλοσοφική τοποθέτηση, προκειμένου να μπάσουμε τον Άνθρωπο στη θεωρία μας. (Μ' άλλα λόγια, κάτω η βαθειά Οικολογία που ξεκινάει με το μεταφυσικό και εμφανώς απάνθρωπο αξίωμα «ό,τι κάνει καλό στη Φύση, είναι καλό» - λυπάμαι που δεν συνυπογράφω μια τέτοια αξιωματική θεμελίωση).

2. Η ανθρώπινη υπόσταση στοιχειοθετείται βασικά με την τάση για Επιβίωση της βιολογικής μηχανής μας (τροφή, κλιματική προστασία, ασφάλεια, δεξιότητες) αλλά, συγχρόνως και αδιακρίτως, στοιχειοθετείται με τη θεμελιωδέστερη τάση για Αυτοεπιβεβαίωση του Είναι - χωρίς ετούτη τη δεύτερη, η υπόσταση δεν νοείται. Το Εγώ χιτίζεται σταδιακά και θρέφεται καθώς κατοπτρίζεται (εις), Δια-λέγεται (με) και Δια-κρίνεται (απο) τον τρισδιάστατο Χώρο μέσα στον οποίο (ω, του σκανδάλου!) η Συνειδητότητα ανεπαισθήτως αναφύεται: Δηλαδή τον Χώρο του αντικειμενικού κόσμου (η κατεύθυνση της Γνώσης, που λέμε) του μέσα-χάους (η αισθητική κατεύθυνση), και του κόσμου των Συνανθρώπων (η ηθική διάσταση της Υποστάσεως - η πιο ριζιμιά).

Επιτρέψτε μου δηλαδή να φαντασθώ τον Βίον ως έναν πολλαπλό, αμφίδρομο και αδιάλειπτο Διά-λογο του Ανθρώπου με το άβιο και το έμβιο Περιβάλλον. Πράγματι:

α) Απ' τη **Βιόσφαιρα** (συγχωρείστε τα εσκαμμένα)

- εισπνέω ζωτικό οξυγόνο
- τρέφομαι με θανατικά προϊόντα εμβίων όντων (φυτά και ζώα), αλλά και με τη συνεργία πλήθους μικροοργανισμών,
- αποσπώ τεχνικά υλικά,
- παίρνω ενέργεια (καύσιμη ύλη, ηλιακή/ αιολική/ υδραυλική/ γεωθερμική ενέργεια, μυϊκή δύναμη ζώων),
- απολαμβάνω συμβολήν στην ασφάλειά-μου (αλλά και συντροφικότητα) από οικόσιτα ζώα,
- στήνω το κοσμοείδωλό-μου συσχετιζόμενος με τον αντικειμενικό Κόσμο¹,
- πετυχαίνω αισθητική επιβεβαίωση πάνω στις άπειρες μορφές και αφορμές του γύρω κόσμου.

Κι έτσι συνειδητοποιώ τον γιγαντιαίο Βιο-Λώρο που με συνέχει με τη Βιόσφαιρα - καιρός ήταν να ψαύσουμε τον αφαλό μας και να τον νοιώσουμε επιτέλους καλά αυτόν τον ζωτικό λώρο (μπαταχτοσίδες!). Παρά ταύτα, η Βιόσφαιρα δεν είναι η στοργική μητέρα. Μέγα πλήθος

1. Δεν αποκλείω μάλιστα καθόλου και την αίσθηση ενός υπαρξιακού **δέους** μπροστά σ' αυτό το γιγαντιαίο κλίμακα «ανήκειν» στη Φύση...

κινδύνων μας επιφυλάσσεται απ' την ίδια πλευρά: Σεισμοί, λοιμοί, καταποντισμοί, φωτιές, πλημμύρες, παγετοί, ξηρασίες, θηρία - ο κατάλογος είναι ανεξάντλητος. Με τη γνώση όμως και με την τεχνική πα ρ ε μ β α ί ν ο μ ε στη Βιόσφαιρα και αμυνόμαστε. Η σχέση λοιπόν είναι αμφίδρομη (και εν πολλοίς αντιφατική).

β) Απ' την **Ανθρωπόσφαιρα**, τώρα, (αν επιτραπεί αυτός ο συζυγής νεολογισμός):

- παίρνω συμμαχίες κατά την άμυνα ενάντια στους κινδύνους που προέρχονται (i) απ' τη Βιόσφαιρα ή (ii) από άλλους ανθρώπους, και
- παίρνω συν-εργασία κατά την παραγωγική διαδικασία, και μεγιστοποιώ το κέρδος μου.

Σημειώστε, πάντως, ότι μέχρι εδώ πρόκειται για μια ανταποδοτική σχέση με τους Ανθρώπους, που στοχεύει στην Επιβίωση της βιολογικής μου μηχανής. Ξέρομε όμως, εμπειρικά, ότι η Ανθρωπόσφαιρα είναι εκ των ων ουκ άνευ κυρίως για το υποστασιακό σκέλος της Αυτοεπιβεβαίωσης. Καθρεφτίζομαι στα μάτια ή στη σκέψη του Διπλανού - και «λαμβάνω συνείδησιν εαυτού»: Μέγιστο μέρος του Βίου είναι ακριβώς αυτή η ανείπωτη περιπέτεια των διαπροσωπικών σχέσεων. Γι' αυτό βαφτίσαμε το Συ ως Alter Ego - απλώς δεν υπάρχουν χωρίς αυτό. Σημειώστε δε ότι αφού ξεχωρίσαμε τις καθαρά επιβιοτικές / ανταποδοτικές πλευρές αυτής της σχέσης του ανθρώπου με τον γείτονά-του, αναφερόμαστε τώρα στην ιδέα του Άλλου, δηλαδή στον «Άλλον εν γένει» - στην Ανθρωπότητα (παρούσα και μέλλουσα). Σ' όλο δηλαδή το Κάτοπτρο που με «ταΐζει συνειδητότητα»!

Γνωρίζουμε λοιπόν εμπειρικά ότι, ακριβώς γι' αυτό, πάρα πολλοί άνθρωποι νοιώθουν μια ριζιμιά συν-πάθεια/ συν-γένεια με τους άλλους ανθρώπους, και λαμβάνουν μια βαθύτατη ικανοποίηση στη σκέψη και μόνον ότι ο Άλλος νοιώθει ή θα νοιώσει κάποια χαρά. Αυτό το φοβερό για την Ιστορία **συναίσθημα**², το γνωρίζουμε εμπειρικά, το νοιώθουμε τότε-τότε οι ίδιοι μέσα μας, αναμένεται όμως και θεωρητικά απ' το Υποστασιακό προσομοίωμα που περιέγραψα προηγουμένως: Δεν σπάει κανείς τον Καθρέφτη όπου βρίσκει τον εαυτό του. Γι' αυτό και, ενίοτε, στρεφείται άλλα χειροπιαστά αγαθά προκειμένου να νοιώσει ετούτο το μοναδικό συναίσθημα³.

Πλην, και εδώ, τα πράγματα δεν είναι καθόλου ειδυλλιακά - όπως ίσως θα βόλευε την καντιανή ηθική προσέγγιση: Πρώτον, όπως σημειώσαμε ήδη, ομάδες ανθρώπων (γειτονικότατες δε) ενδέχεται να με απειλούν, για λόγους δικής-τους επιβίωσης λ.χ. Δεύτερον (και σημαντικότερο), πολλοί από μας, κατά ποικίλα διαστήματα και περιστάσεις, ενδέχεται να μη νοιώθουμε τόσο σαφώς αυτήν την αγαπητική ηδονή για τον Άλλον, Αλλού και Άλλοτε - αυτό είναι το κύριο πρόβλημα.

γ) Τέλος, ο Βίος αρτιώνεται χάρις στο άλλο εκείνο είδος της Αυτογνωσίας μέσω της **αισθητικής** οδού - όσο υποτιμημένη κι αν είναι απ' τις αγοραίες περί των ανθρωπίνων αντιλήψεις. Και πρέπει να ομολογήσουμε ότι η υπερβολική εξειδίκευση της εργασίας κι η ανταγωνιστικότητα, αμβλύνουν σημαντικά την αισθαντικότητά-μας, ενώ η οικονομιστική παρέμβαση στο οπτικό και το ηχητικό περιβάλλον το δυσμορφίζει πολλές φορές. Έχομε λοιπόν κι εδώ ένα έλλειμμα Βίου - όσο κι αν δεν το συνειδητοποιούμε πάντοτε (πριν να χτυπήσουν τα καμπανάκια του Νευρολόγου...).

3. Ιδού λοιπόν μια, ατελής έστω, περιγραφή του πολυδιάστατου Χώρου μέσα στον οποίο τελείται το άθλημα του ΒΙΟΥ. Καταλαβαίνουμε έτσι το μεγάλο πλήθος των αναγκών του Είναι, καθώς και την ποικιλία των συστατικών της Ολβιότητας. Είδαμε μάλιστα και τις φοβερές **Αντιφάσεις** που εγκλείονται μέσα στη Βιόσφαιρα και στην Ανθρωπόσφαιρα, εν σχέσει με τον Βίον μου. Ουδέν δωρεάν δίδοται: Η Βιόσφαιρα με θρέφει, κι η Βιόσφαιρα με απειλεί. Η Επιστήμη κι η Τεχνολογία, μου επιτρέπουν βέβαια να παρέμβω στη Βιόσφαιρα για ν' αμυνθώ και να επιβιώσω. Έτσι όμως την τροποποιώ και την αναλίσκω - σε βαθμό τέτοιο ενίοτε ώστε (αργά ή γρήγορα) να μην μπορεί ίσως να υπηρετεί⁴, εμένα ή άλλους.

Ας εξετάσουμε αυτά τα δύο ενδεχόμενα χωριστά: α) Εάν συνειδητοποιώ τι θα συμβεί σε μένα τον ίδιο στο μέλλον απ' την κακομεταχείριση του Βιο-Λώρου μου, (είναι λ.χ. ο κίν-

2. Όσο σνομπαρισμένο κι αν είναι απ' τις επικρατούσες φιλοσοφικές θεωρίες.

3. Εμβληματικό παράδειγμα αυτού του ζωοποίου συναισθήματος είναι το χαμόγελο του άθεου ιδεολόγου, την ώρα που τον πάνε για εκτέλεση - τέτοια είναι η ολβιότητα που τον πλημμυρίζει ετούτη τη στιγμή απ' τη σκέψη ότι η μέλλουσα γενιά θα ευτυχήσει χάρις στην πράξη του...

4. Ανάλογα ισχύουν και για την «ανάληψη» της Ανθρωπόσφαιρας όταν, υπό την πίεση της επιβίωσης (ή των καταναλωτικών συρμών), ευτελίζω τις ζωογόνες οδούς Αυτοεπιβεβαίωσης (διαπροσωπικές σχέσεις, καλλιτεχνική χαρά κ.α).

δυνος της αυριανής εγκεφαλοπάθειας των ανθρώπων, έναντι του σημερινού φτηνού και μαλακού κρέατος που απολαμβάνω, ταΐζοντας τα ζώα με κρεατάλευρα), τότε τίθεται το ερώτημα κατά πόσον αποφασίζω να στερηθώ ορισμένες βραχυπρόθεσμες χαρές, προκειμένου να αποφύγω δεινά μελλοντικά. Όπως και στην περίπτωση της δίαιτας σήμερα για ν' αποφύγω ασθένειες αύριο, έτσι και μ' αυτήν την κατηγορία των περιβαλλοντικών διλημμάτων, η «**δια βίου μεγιστοποίηση ηδονής**» είναι μια καλή Αξία προσωπικής ηθικής.

β) Εάν, πάλι, αναμένω ότι εγώ δεν θα υποστώ προσωπικώς τις συνέπειες της υπερκατανάλωσης της Βιόσφαιρας, αλλά θα τις υποστούν Άλλοι (εδώ ή αλλού, σήμερα ή μεθαύριο), τότε μου προκύπτει πιθανώς μια στέρηση «αγαπητικής ικανοποίησης» - της σπουδαίας εκείνης υποστασιακής χαράς για την οποία μιλούσαμε στα προηγούμενα. Και, πιθανότατα, δεν είναι γλυκό το ψωμί που κλέβω απ' τον Άλλον. Έτσι, λ.χ., υποθέτομε ότι οι φτωχοί εργάτες της ανατολικής Γαλλίας νοιώσανε κόμπο στο στομάχι όταν κατάλαβαν πως οι καμινάδες των εργοστασίων που τους έδωσαν ψωμί, κατέστρεφαν το εισόδημα των φτωχών δασοβίων της δυτικής Γερμανίας, λόγω της όξινης βροχής. Και ήταν τούτο **κλοπή** καρραμπινάτη. Όπως κλοπή απίστευτη συνιστά και το γεγονός ότι το ιλιγγιώδες κόστος της τρύπας του όζοντος και του εκ CO₂ θερμοκηπίου το ρίχνομε στις πλάτες των εγγονών μας. Έτσι-ψύχραμα και πρόστυχα. Και πώς νοιώθουμε για τούτο; Αν υποθέσουμε ότι πληροφορηθήκαμε συστηματικά κι υπεύθυνα για το μέγεθος του κακού που «μετακυλάμε» σε άλλους⁵, τότε, ναι, νοιώθουμε χάλια. Πόσο χάλια; Τόσο άσπε, για να μεγιστοποιήσουμε την Ολβιότητά-μας αποφασίζομε να στερηθούμε πολλά απ' τα σημερινά υπερκαταναλώματα; Είμαι όμως άραγε αρκετά μυημένος στην προς τούτο υποτιθέμενη Υποστασιακή ηδονή (απ' την ιδέα και μόνο) ότι συμβάλλω στη χαρά του Άλλου; Ετούτο θα ήταν το δεύτερο έλλειμμα - **έλλειμμα ηθικής μαθητείας** τούτη τη φορά.

Αλλ' εδώ ζητώ την άδειά σας για μια, σπουδαία, νομίζω παρέκβαση - μιαν αναφορά στην αφάνταστα πρωτότυπη αρχαιοελληνική παλαιά διαθήκη (Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 321c-322d): Ως γνωστόν, η δημιουργία του Κόσμου έγινε συνεταιρικά απ' τον Δία και τους Τιτάνες. Νομίμως λοιπόν ο Τιτάν Προμηθεύς ενίσταται παρὰ τω Δί εν σχέσει με το δημιούργημα «άνθρωπος» (γυμνούλι κι ανυπόδυτο, χωρίς φωλιά και άοπλο - θα το φαν τα θηρία). Και τότε λαμβάνει χώραν η 1^η Διόρθωση της θείας δημιουργίας: Προσφέρεται εκ θεού στους ανθρώπους (ήδη από τόσο νωρίς) η **Τεχνολογία**, δηλ. «έντεχνος σοφία» αφενός και ενέργεια αφετέρου («πυρ»). Ε, τώρα μάλιστα, οι άνθρωποι ευημερούν και πολιτίζονται. Φευ, όμως, αλληλοσπαράζονται οι άθλιοι, και διασκορπίζονται πάλι. Και τότε τελείται η 2^η Διόρθωση της θείας δημιουργίας, η οποία συμπληρώνεται τώρα παρέχοντας στους ανθρώπους **Αιδώ και Δίκη**ν - και μάλιστα σ' όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους.

Μεταγλωττισμένος εις τα καθ' ημάς, ο αρχετυπικός⁶ αυτός Μύθος, υποστηρίζει νομίζω το υποστασιακό προσομοίωμα με το οποίο ξεκινήσαμε: Οι Αντιφάσεις του Βίου (είτε προέρχονται απ' την αμφίσημη Βιόσφαιρα, είτε απ' τις παρενέργειες της Τεχνολογίας πάνω στη Βιόσφαιρα και στην Ανθρωπόσφαιρα, είτε κι απ' την ίδια την ατελέστατη Ανθρωπόσφαιρα), αναιρούνται μόνον χάρις στην (έμφυτη, λέει) επιστράτευση της «χαράς που δίνει η αίσθηση του σεβασμού προς τον Άλλον».

Έτσι, το Είναι αναζητεί το μέγιστον του υποστασιακού Οφέλους, βελτιστοποιώντας τις δόσεις ηδονής που δέχεται από αγαθά τόσο ετερόκλητα όσο «η φασολάδα, το ηλιοβασίλεμα ή η ζεστή ματιά του Διπλανού». Αυτή είναι, υποθέτω, κι η αριστοτελική Αρετή⁷ ως **μεσότης τις** - ως ΒΕΛΤΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗ δηλαδή φαινομενικώς αντιφατικών συνιστωσών του βίου. Πρόκειται μάλλον για γεωμετρική / διανυσματική συνισταμένη, κι όχι βέβαια για αριθμητικόν μέσον όρο⁸.

4. Στον βαθμό που η προηγηθείσα ανάλυση ευσταθεί, γίνεται φανερό πως η σχέση Βίος/Βιόσφαιρα εκτείνεται απ' τη φύση-της προς όλη την Ανθρωπόσφαιρα. Μ' άλλα λόγια, το λεγόμενο «Περιβαλλοντικό αίτημα» υποτιμάται και αστοχεί εξαιτίας ακριβώς του ίδιου του περιοριστικού τίτλου-του: Ενώ στην ουσία πρόκειται για ένα ολόπλευρο αίτημα Βιοτικής Ολβιότητας των ανθρώπων, μ' όλες τις ολοφάνερες **πολιτικές**-του συνι-

5. Ας προσημειωθεί εδώ ένα πιθανώς σοβαρότατο **έλλειμμα Γνώσης**...

6. Δηλαδή εμπειρικά εγκυρότατος και ιδιαίτερα πυκνός.

7. *Ηθικά Νικομάχεια*, Β. 1106 b.

8. Αποψη υποστηριζόμενη από πολλούς σχολιαστές («ούτε πολύ απ' αυτό, ούτε πολύ από κεί-

στάσεις, το παρουσιάζουν ενίοτε ως οιονεί-θρησκευτική «υποχρέωση» προς τη Φύση. Γι' αυτό κι ήμουν συχνότατα υπέρ των «πράσινων» κινημάτων, αλλ' ήμουν αντίθετος προς την αποπροσανατολιστική πρασινίλα μερικών απ' αυτά: Πώς να υπηρετήσω όλο ετούτο το ανθρώπινο ιδεώδες «της αρμονίας και της δικαιοσύνης δια των γενεών» περιορίζοντας το θεμελιωδώς πολιτικό τούτο αίτημα στο σεβαστό μεν αλλ' εμφανώς μερικότερο θέμα της οικολογικής επιβίωσης συγκεκριμένης χλωρίδας ή πανίδας, καθαυτές.

- Εκείνο δηλαδή που προσάπτω σε μερικά απ' αυτά τα κινήματα είναι το γεγονός ότι δεν προβάλλουν επαρκώς το ευρύτατο π ο λ ι τ ι κ ό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα ευοδωθεί η νέα φιλοσοφία. Και δεν περιγράφουν πάντοτε με συνέπεια όλα τα (πάμπολλα) **επακόλουθα** της νέας στάσεως απέναντι στη Βιόσφαιρα:

α) Μείωση του μέσου εισοδήματος, βραχυπρόθεσμα έστω – μέχρι να βρεθούν και να πραγματωθούν οι εναλλακτικές λύσεις.

β) Πρόσθετη χειροτέρευση της μέσης οικονομικής καταστάσεως, λόγω του ανταγωνισμού από περιοχές όπου δεν υιοθετήθηκε η νέα φιλοσοφία.

γ) Κι άλλη (εσωτερική) ανωμαλία: Όξυνση της κοινωνικής αδικίας εκ του γεγονότος ότι τα άμεσα επακόλουθα κάθε οικονομικής ύφεσης, τα πληρώνουν δυσανάλογα οι φτωχότεροι – ενώ την ίδια ώρα ηχούν οι σειρήνες «κοινωνική δικαιοσύνη πρώτα, περιβαλλοντική δικαιοσύνη ύστερα».

Ετούτα είναι μερικά απ' τα ζητήματα που προφανέστατα οφείλουν να μας απασχολούν κάθε φορά που προβάλλουμε ένα ειδικότερα «περιβαλλοντικό» αίτημα.

- Όπως άλλωστε οφείλει να μας απασχολεί και η διαδικασία μέσω της οποίας θα αποκτηθεί η αναγκαία κοινωνική **συναίνεση** για όλα τούτα. Διότι δεν πρόκειται βεβαίως να υποπέσουμε πάλι στο αμάρτημα της «μπροστάρινης φωτισμένης μειοψηφίας που οδηγεί την εργατιά». Αρκετά έχουν γραφθεί για τις αμφιθυμίες ορισμένων οικολογικών κινήματων έναντι της δημοκρατίας⁹.

Μου φαίνεται δε ότι προς την κατεύθυνση της Συναίνεσης ο δρόμος είναι κάπως μακρύς:

(i) Επίτευξη σχετικής ομογνωμίας της επιστημονικής κοινότητας περί των αποτελεσμάτων συγκεκριμένων δράσεων επί της Βιόσφαιρας.

(ii) Αναζήτηση της “αποδεκτής” πιθανότητας πέραν της οποίας το κοινωνικό σύνολο πείθεται να θεωρεί το ενδεχόμενο ως οιονεί βεβαιότητα (όπως λ.χ. η κοινωνικά αποδεκτή πιθανότητα καταρρεύσεων οικοδομών από σεισμό – η οποία ενσωματώνεται σε κείμενα νομικά).

(iii) Αποσαφήνιση ενδεχομένων δογματισμών σε ορισμένους αναπτυξιακούς τομείς (ιδίως στην περιοχή της Βιοηθικής, όπου παρεμπιπτόντως σημειώνω ότι διαθέτομε κι ένα λαμπρό κείμενο της Εκκλησίας της Ελλάδος για τις Μεταμοσχεύσεις, Δεκ. 2000).

(iv) Εκπαιδευτικό και ενημερωτικό έργο σε μεγάλο χρονικό βάθος και με συστηματικότητα, σ' αμφότερες τις πλευρές του ζητήματος

– Εκπαίδευση, για να ξέρω.

– Παιδεία, για να μνηθώ στο γλυκό κρασί του Ήθους.

Και στον τομέα αυτόν, φοβάμαι ότι έχομε υποτιμήσει τις τεράστιες δυσκολίες. Πρόσφατα λ.χ. είναι του συρμού να μεμφόμαστε προσωπικά τον ηγέτη μιας μεγάλης Χώρας για την υπαναχώρηση έναντι μιας παγκόσμιας περιβαλλοντικής δέσμευσης και για την οπισθοδρόμηση προς τεχνολογικές δράσεις (μέγιστης κλίμακας), εχθρικές προς το τοπικό και το πλανητικό περιβάλλον. Η προσωπική αυτή μομφή δεν μου φαίνεται δίκαιη: τουλάχιστον το 50% του λαού της μεγάλης αυτής Χώρας ψήφισε υπέρ αυτής της ιστορικά προκλητικής υπαναχώρησης. Γιατί; Μα, υποθέτω, για τους ίδιους λόγους που διαπιστώσαμε στην αρχή: Από πιθανή Αγνοια κι από Μυωπία ή Αδηφαγία (που είναι πάθη συγγενή). Κι από Αναλγησία, ίσως, έναντι των επερχόμενων γενεών; Αλλ' όλα τούτα δεν είναι καθόλου πρωτότυπα, δυστυχώς...

Παρά ταύτα, στην συγκεκριμένη περίπτωση (κι όχι μόνον), γίνεται επίκληση κι άλλης αιτιολογίας – όσο προκλητική κι αν ακούγεται.

9. Πρβλ. λ.χ. *Democracy and green political thought*, Ed. B. Doherty et al., Routledge, 1996.

- Δεν είναι επιστημονικώς «αποδεδειγμένα» τα προβαλλόμενα επακόλουθα των δράσεων αυτών.
- Μέχρι τότε, η Τεχνοεπιστήμη θα εφεύρει μεθόδους για την αποσόβηση και αυτών των κινδύνων.

Κι η μεν πρώτη ένσταση (όσο κακόζηλη κι αν είναι για τα βασικά θέματα πλανητικής ρύπανσης) παραπέμπει στην ανάγκη για μια θεσμικότερη (εντός του συντεταγμένου εθνικού ή παγκόσμιου πλαισίου) αναφορά στις εκάστοτε αντιπροσωπευτικότερες επιστημονικές απόψεις. Η δεύτερη ένσταση είναι ένα ακόμα σύμπτωμα επιστημονικού αντιβεντισμού, το οποίο πάντως μπορεί κάθε φορά να συζητείται με όρους επιστημολογικούς και πιθανολογικούς - κι όχι βερμπαλιστικά. Πάντως, για τα μεγάλα θέματα πλανητικής ρύπανσης, η πικρή αλήθεια είναι πως ήταν ήδη αργά - μεγάλο μέρος των φαινομένων δεν είναι αναστρέψιμο...

Τέλος, και εδώ, είμαστε δυστυχώς υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε κάποιο έλλειμμα ηθικής ευαισθησίας. Και είναι μεν αλήθεια πως δεν αναγνωρίσαμε την ισχύ μιας «εξωτερικής» θεωρίας (απουσία των συγκεκριμένων ανθρώπων), αλλά διαπιστώσαμε εμπειρικώς ότι υπάρχει μέγα περιθώριο μύησης στο γλυκό κρασί του Ήθους - το ίδιο όπως γίνεται για τις ανείπωτες χαρές της Μουσικής να πούμε (έστω κι αν οι επιπτώσεις-τους είναι λιγότερο σημαδιακές).

- Ένα όμως είναι βέβαιο με όλα τούτα. Για να μπορέσει το ήδη σωτήριο σύνθημα «σκέψου παγκόσμια - δράσε στον τόπο σου» να γίνει πλατειά ενεργό, απαιτούνται συλλογικές δράσεις ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας απ' ό,τι μέχρι σήμερα:
 - στην Επιστήμη
 - στην Ενημέρωση
 - στην Ηθική Μαθητεία
 - στην Πολιτική εγρήγορση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΞΙΩΝ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

1. Εισαγωγικά

Οι όροι «Πανεπιστήμιο-Πανεπιστημιούπολη» παραπέμπουν συνήθως, αφενός μεν στις υπάρχουσες υποδομές του Ιδρύματος για την κάλυψη των διδακτικών-ερευνητικών αναγκών και των ποικίλων δραστηριοτήτων του, αφετέρου δε στο έμπυχο δυναμικό του (διοίκηση, διδάσκοντες, φοιτητές, κ. ά.).

Όπως προκύπτει από τη δόμηση και την οργάνωση του ευρύτερου χώρου, ένας τρίτος παράγοντας, ο οποίος παίζει, άμεσα ή έμμεσα, πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και στην ποιότητα της πανεπιστημιακής ζωής, συνήθως αγνοείται ή αφορίζεται. Η «αγνοημένη» αυτή παράμετρος είναι το φυσικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται μια Πανεπιστημιούπολη, το προϋπάρχον δηλ. υπόβαθρο, στο οποίο (οφείλουν να) ενσωματώνονται μορφολογικά οικηριακές εγκαταστάσεις, προκειμένου να παρουσιάζονται συμβατές με το χώρο και τις λειτουργίες του.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις αφορούν και την Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων, η οποία έχει το εξαιρετικό προνόμιο να αναπτύσσεται σε ένα γεωγραφικό χώρο στον οποίο, κατά αγαθή σύμπτωση, συνυπάρχουν στοιχεία τόσο του φυσικού όσο και αυτού που αποκαλείται ιστορικό, πολιτισμικό περιβάλλον.

Τα όσα ακολουθούν αποτελούν απόπειρα σκιαγράφησης των περιβαλλοντικών, στην ευρεία έννοια του όρου, χαρακτηριστικών της περιοχής της Πανεπιστημιούπολης, εν πολλοίς άγνωστα στους μη μνημένους, ακόμη και σε μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, με στόχο να καταδειχθεί και να αναδειχθεί συγχρόνως η ιδιαίτερη και, σε ορισμένα επίπεδα, μοναδική αξία του χώρου. Συγχρόνως, κατατίθενται προτάσεις, που μπορούν να εκληφθούν ως βασικοί άξονες μιας «φιλοσοφίας» παρέμβασης, οι οποίες αποσκοπούν στην ανάπλαση και την αξιοποίηση, με την καλή έννοια του όρου, της εν λόγω περιοχής, στα πλαίσια των αρχών της Πολιτιστικής Οικολογίας.

2. Τα οικογεωγραφικά χαρακτηριστικά

Η Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων κείται σε απόσταση έξι χιλιομέτρων από το κέντρο της πόλης των Ιωαννίνων, στα δυτικά της εθνικής οδού Ιωαννίνων -Αθηνών, από την οποία απέχει 1200 μ. μέσω του κόμβου προς το Δήμο Ανατολής. Είναι δομημένη σε έκταση 3.300 στρεμμάτων, γνωστή ως περιοχή «Δουρούτη», η οποία εκτείνεται στα νότια-νοτιοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων, μεταξύ των κοινοτήτων Νεοχωρόπουλου και Πεδινής, στις δυτικές παρυφές του λεκανοπεδίου.

Με βάση γεωμορφολογικά κριτήρια ο χώρος διακρίνεται σε τρεις ενότητες: α) στο χαμηλότερο τμήμα, στο οποίο αναπτύσσεται σήμερα η κτηριακή υποδομή του Πανεπιστημίου (υψόμετρο περίπου 480 μ.), β) στις ανατολικές υπώρειες της λοφώδους-ημιορεινής ζώνης, το κεκλιμένο δηλ. αντέρεισμα του υψώματος Δουρούτη, υψόμετρου περί τα 550-500 μ. και γ) στο οροπέδιο -επιστέγασμα της λοφώδους περιοχής, τελικού υψόμετρου 750 μ.

Η κλίση του εδάφους κυμαίνεται από 5% έως 80%, με επικρατούσες τις κλίσεις 5% (υψίπεδο), 15% (κτηριακές εγκαταστάσεις), 80% (Μεγάλο Λαγκάδι), 65% (αντέρεισμα).

Στο βόρειο και νότιο άκρο της έκτασης υπάρχουν δύο χαραδρώσεις. Η βόρεια, μεταξύ Δουρούτης -Νεοχωρόπουλου, αποτελεί το «Μεγάλο Λαγκάδι», το οποίο παλαιότερα λειτουργούσε ως εποχιακός ή επεισοδιακός χείμαρρος. Η νότια χαράδρα είναι μικρότερη και ορίζει την έκταση προς τα υψίπεδα της Πεδινής. Στο μέσον του αντερείσματος υφίσταται επίσης μικρή κοιλάτητα υπό μορφή χαραδροκοιλιάδας. Η συλλογή και ροή των υδάτων στις παραπάνω κοιλάτητες είναι τα αίτια τα οποία συνέβαλαν στη μεταφορά και την απόθεση σημαντικού όγκου υλικών (κορήματα), από τα οποία συνίστανται σήμερα οι κώνοι, υπό μορφή ριπιδίων που εμφανίζονται

στις υπώρειες της λοφώδους περιοχής. Στα ριπίδια αυτά αναπτύσσονται τα κτίρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ο προσανατολισμός της περιοχής της Πανεπιστημιούπολης είναι γενικά ανατολικός. Υπάρχουν όμως, κατά περίπτωση, και θέσεις με έκθεση βόρεια (Μεγάλο Λαγκάδι), νότια, νοτιοανατολική και δυτική.

2.1. Γεωλογία

Γεωλογικά η περιοχή της Πανεπιστημιούπολης, όπως βέβαια και ολόκληρο το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, ανήκει στην Ιόνιο ζώνη. Στην πετρογραφική της δομή-σύσταση συμμετέχουν κατά κύριο λόγο ασβεστόλιθοι του Ανωτέρου Ιουρασικού και του Σενωνίου, καθώς και αποθέσεις του τεταρτογενούς (κορήματα) και αλλούβια υλικά λιμναίας προέλευσης.

2.2. Κλιματολογικές-μετεωρολογικές συνθήκες

Η κλιματολογική εικόνα της περιοχής, βασισμένη σε μετεωρολογικά στοιχεία της Εθνικής Μετεωρολογικής Υπηρεσίας, παρουσιάζεται ως εξής: η μέση ετήσια θερμοκρασία είναι 14,2 °C, με μέση μέγιστη 30,9 °C και μέση ελαχίστη 0,2 °C. Το συνολικό ετήσιο ύψος βροχής ανέρχεται σε 1095 χιλ., κατά μέσο όρο, με μέγιστες τιμές τους μήνες Νοέμβριο, Δεκέμβριο και Ιανουάριο. Σημαντική για τη βλάστηση είναι η κατανομή των βροχών: το ύψος βροχής για τη βλαστητική περίοδο Απριλίου-Σεπτεμβρίου είναι 310,40 χιλ. και για την αναδασωτική Οκτωβρίου-Μαρτίου 784,60 χιλ. Οι ημέρες χιονιού και χάλαζας στην περιοχή Δουρούτη είναι λίγες, επίσης μικρή είναι και η συχνότητα εμφάνισης ισχυρών ανέμων.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η περιοχή ανήκει στο Μεσογειακό τύπο κλίματος με υγρό χειμώνα και ξηρά καλοκαίρια.

2.3. Φυτογεωγραφία

Η ευρύτερη περιοχή «Δουρούτη» υπάγεται από φυτογεωγραφική άποψη στην παραμεσογειακή ζώνη βλάστησης (*Quercetalia Pubescentis*), που αποτελεί μια ιδιόρρυθμη μεταβατική ζώνη από τη διάπλαση των αειφύλλων εκπροσώπων προς εκείνη των ξηρόφυλλων, φυλλοβόλων και πλατύφυλλων. Ειδικότερα ανήκει στην υποζώνη *Ostryo carpinion* και τον αυξητικό χώρο *Coccifera-Carpinetum* με κύριο εκπρόσωπο το πουρνάρι (*Quercus coccifera*).

Ιστορικά η μεγάλη έκταση των πρινώνων της περιοχής οφείλεται στις έντονες ανθρωπογενείς επιδράσεις σε συνδυασμό με τη μεγάλη αντοχή του πρινου στη βοσκή, τις πυρκαγιές την υλοτομία κλπ. Αρχικά στην περιοχή κυριαρχούσαν κυρίως δάση χνοώδους δρυός (*Quercus pubescens*), ή σε μίξη με πλατύφυλλα είδη των γενών: σφένδαμος, φράξος, γαύρος, λεπτοκαρυά κ.ά.

Σήμερα, μετά από μία περίοδο επικράτησης του πουρναριού, επανεμφανίζονται τα παραπάνω είδη. Εκτός από τους εκπροσώπους της αυτοφύους θαμνώδους και δασικής βλάστησης που αναφέρθηκαν, στην Πανεπιστημιούπολη απαντώνται και τα εξής είδη: φτελιά, οστράδα, κρυνιά, κουφοξυλιά, κουτσουπιά, κράταιγος, παλιούρι, φούσκα, αγριοτριανταφυλλιά, κληματοσίδα, κισσός, λαγομηλιά. Υπάρχουν επίσης και τα εξής οπωροφόρα ή ημιάγρια είδη: αγριοκορομηλιά, αγριοκερασιά, αγριαχλαδιά, αμυγδαλιά και συνκιές.

2.4 Περιβαλλοντική αξία

Η εμφάνιση των παραπάνω θαμνωδών και δασικών διαπλάσεων, στις οποίες εκπροσωπούνται περισσότερα από 20 αυτοφύη δασικά είδη, πολλά ημιάγρια οπωροφόρα, σημαντικός αριθμός ειδών θάμνων και ποωδών φυτών, καθώς και η ύπαρξη ικανού αριθμού εκπροσώπων της φυσικής, άγριας πανίδας, προσδίδει στο χώρο της Πανεπιστημιούπολης το χαρακτήρα «φυσικού πάρκου». Η υπάρχουσα βιοποικιλότητα της περιοχής, η οποία, ως οικολογικό γνώρισμα έχει -ή τείνει να- εκλείψει από τις περισσότερες περιοχές της χώρας μας, θεωρείται στοιχείο υψίστης περιβαλλοντικής σημασίας, και τούτο διότι η παρουσία της αποτελεί δείκτη οικολογικής σταθερότητας.

Η απόδοση στην περιοχή της Πανεπιστημιούπολης του χαρακτηρισμού «φυσικό πάρκο» ενισχύεται από την ποικιλία του γεωμορφολογικού της αναγλύφου, την αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση όλων των χαρακτηριστικών πετρωμάτων και στρωματογραφικών σειρών του λε-

κανοπεδίου, καθώς και από την ύπαρξη ενός, μικρού μεν αλλά σημαντικού από γεωλογική άποψη, σπηλαίου. Η αξία του τελευταίου συνίσταται στο ότι αφενός αποτελεί το μοναδικό σπήλαιο στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου, και αφετέρου στην παρουσία σχετικά πλούσιου, για τις διαστάσεις του σπηλαίου, σταλακτιτικού διακόσμου. Επιπλέον, η συσχέτισή του με τα άλλα δυο γνωστά σπήλαια, του Περάματος και της Καστρίτσας, συμβάλλει στην τεκμηρίωση και ανασύσταση της παλαιογεωγραφικής εικόνας του λεκανοπεδίου.

Ο χώρος της Πανεπιστημιούπολης γενικά, και ειδικότερα το λοφώδες-ημιορεινό τμήμα της, λόγω ιδιάζοντος ιδιοκτησιακού καθεστώτος, δεν ακολούθησε το πρότυπο χωρικής ανάπτυξης και οικιστικής διαχείρισης που αποτέλεσε κανόνα για τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας, ιδίως μετά το 1960, και το οποίο, ως γνωστόν, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία και πολλές φορές την άναρχη δόμηση. Η Πανεπιστημιούπολη συνιστά έναν από τους ελάχιστους εναπομείναντες φυσικούς βιότοπους στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, γεγονός που της προσδίδει το χαρακτήρα ενός αξιόλογου οικοσυστήματος. Η ιδιαίτερη περιβαλλοντική, και, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, όχι μόνο, αξία του χώρου, συνίσταται στην ευτυχή συγκυρία συνύπαρξης μιας σειράς χαρακτηριστικών που συνιστούν εκφράσεις, αφενός του φυσικού περιβάλλοντος (χλωριστική σύνθεση, φυτογεωγραφικές διαπλάσεις, σύσταση της πανίδας, γεωμορφολογικές εμφανίσεις), αφετέρου του ιστορικού - κοινωνικού - πολιτισμικού γίνεσθαι του παρελθόντος (αρχαιολογικά κατάλοιπα *in situ*, μνημεία της θρησκευτικής ζωής και των εθνικών απελευθερωτικών αγώνων).

3. Οι αρχαιολογικές-ιστορικές-πολιτισμικές συνιστώσες

Την ιδιαίτερη αξία του φυσικού περιβάλλοντος της Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων συμπληρώνει και ενισχύει μία σειρά από εκφράσεις-τεκμήρια αρχαιολογικού, ιστορικού και πολιτισμικού χαρακτήρα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόκειται για αρχαιολογικά ευρήματα, διάσπαρτα στην όλη περιοχή, θρησκευτικά και ιστορικά μνημεία, τα οποία πιστοποιούν και μαρτυρούν τη συνεχή παρουσία και δραστηριοποίηση του ανθρώπινου είδους στο χώρο από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως σήμερα.

3.1 Η αρχαιολογική έρευνα

Ως χώρος αρχαιολογικού ενδιαφέροντος η περιοχή της Πανεπιστημιούπολης Δουρούτη είναι γνωστή από το 1965, όταν εντοπίστηκε τυχαία τάφος της ύστερης εποχής του Χαλκού, εντός και επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων εκτός της χαράδρας Μεγάλο Λαγκάδι, που χωρίζει τη Δουρούτη από το Νεοχωρόπουλο.

Το 1967, στις βόρειες παρυφές της Δουρούτης προς Νεοχωρόπουλο, στο ύψωμα Χαλαζόνια, ανασκάφηκε νεκροταφείο μεσαιωνικών χρόνων.

Από το 1976 έως το 1981 διενεργήθηκαν ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, με αφορμή τη διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου εντός της χαράδρας Μεγάλο Λαγκάδι, κατά τα έργα διαμόρφωσης του ευρύτερου χώρου της Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως λείψανα αρχαίων κτιρίων ακριβώς στην έξοδο της χαράδρας, στις βόρειες παρυφές του λόφου προς Νεοχωρόπουλο, καθώς και τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου, κυρίως αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, νοτιότερα, σε επαφή με τον περιφερειακό δρόμο της Πανεπιστημιούπολης.

Εξαιτίας της σπουδαιότητας των ευρημάτων των ανασκαφών στη Δουρούτη και της σημασίας τους για την αρχαιολογική έρευνα της Ηπείρου, εγκρίθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού το 1995 η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας ως συστηματικής, η οποία διενεργείται έως σήμερα με τη συνεργασία και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Με τη νεότερη έρευνα ήρθε στο φως αρχαίο ιερό, με οικοδομήματα και κατασκευές στις παρυφές της χαράδρας Μεγάλο Λαγκάδι και τα προνή του λόφου Δουρούτη, το οποίο χρονολογείται στον 4^ο αι. π. Χ. Αποκαλύφθηκαν επίσης τάφοι, διάσπαρτοι εκτός του αρχαίου νεκροταφείου, καθώς και σποραδικές ταφές στο χώρο του ιερού. Τέλος, με επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκαν κατασκευές, πιθανότατα της προϋίμης εποχής του Σιδήρου, στο οροπέδιο της κορυφής του λόφου.

3.2. Οι αρχαιότητες

Η αρχαία θέση στην Πανεπιστημιούπολη Δουρούτη είναι η μοναδική που ανασκάπτεται συστηματικά από τις άνω των είκοσι αρχαίες θέσεις, οι οποίες είναι γνωστές έως σήμερα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Στη Δουρούτη απαντά επίσης και το μοναδικό, οργανωμένο αρχαίο νεκροταφείο που έχει εντοπιστεί έως τώρα στην ευρύτερη περιοχή.

Με τις ανασκαφές ήρθαν στο φως πάνω από 150 τάφοι. Οι 140 από αυτούς ερευνήθηκαν στο νεκροταφείο, όπου ήταν ιδιαίτερα πυκνά τοποθετημένοι, γι' αυτό και συχνά αλληλοκαλυπτόμενοι και ημικατεστραμμένοι. Στην πλειονότητά τους οι τάφοι είναι απλοί λάκκοι, καλυμμένοι με λιθοσωρούς από ντόπιο ασβεστόλιθο, από τον οποίο είναι επίσης κατασκευασμένες οι καλυπτήριες πλάκες των λακκοειδών, καθώς και οι πλευρικές των κιβωτιόσχημων. Παράλληλα, απαντούν κεραμοσκεπείς τάφοι και ταφές σε πίθους και αγγεία, όπως και καύσεις και περιπτώσεις ανακομιδής οστών.

Πέρα από την πυκνότητα των ταφών, εντύπωση προκαλεί και ο μεγάλος αριθμός των κτερισμάτων μέσα στους τάφους, μεταξύ των οποίων σημαντική θέση κατέχουν τα μεταλλικά αντικείμενα, που διακρίνονται επίσης για την πολύ καλή τους διατήρηση. Τα σημαντικά ευρήματα του αρχαίου νεκροταφείου (σιδερένια όπλα, χρυσά και αργυρά κοσμήματα, χάλκινα αντικείμενα, πήλινα αγγεία και ειδώλια, νομίσματα, εργαλεία κ. ά.), μέρος των οποίων εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων, απέδειξαν την ύπαρξη ενός αναπτυσσόμενου πολιτισμού των Μολοσσών που άκμασε από το τέλος της γεωμετρικής περιόδου μέχρι και τους ελληνοιστικούς χρόνους (9^{ος} έως 3ος αιώνας π. Χ.). Με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, ο αρχαίος οικισμός συνεχίζει παλαιότερη οικιστική παράδοση που ανάγεται πιθανότατα στην ύστερη εποχή του Χαλκού / πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Με τις συστηματικές ανασκαφές της νεότερης περιόδου ήρθαν στο φως δύο συγκροτήματα κτηρίων (Βόρειο και Νότιο), που αποτελούν τμήματα του αυτού ιερού. Οι κτηριακές αυτές εγκαταστάσεις, από τη μορφή των κτισμάτων και το λατρευτικό - αφιερωματικό χαρακτήρα των περισσότερων ευρημάτων, ταυτίστηκαν με μεγάλο ιερό, το οποίο πιθανότατα ανήκει στη θεά Δήμητρα. Από τα μέχρι στιγμής στρωματογραφικά δεδομένα, το ιερό χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ., ενώ η χρήση του χώρου ανάγεται σε πολύ προγενέστερες εποχές.

Το Βόρειο Συγκρότημα εκτείνεται στο χώρο της αποστραγγιστικής τάφρου της Πανεπιστημιούπολης και περιλαμβάνει θεμέλια κυκλικών και ορθογώνιων κτισμάτων. Στο κέντρο δεσπόζει μεγάλο κτήριο από δυο ομόκεντρους τοίχους, που ταυτίστηκε με τα γνωστά Θεομοφώρια, όπου λάμβαναν μέρος τελετουργίες σχετικές με την ευκαρπία της γης και την ευγονία κατά την ομώνυμη γιορτή.

Το Νότιο Συγκρότημα βρίσκεται 100 περίπου μέτρα νότια, στο ομαλό πρηνές του λόφου, εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί προς τη Μονή του Αγίου Γεωργίου. Εδώ αποκαλύφθηκαν επίσης θεμέλια κυκλικών και ορθογώνιων κατασκευών, μεταξύ των οποίων δυο ορθογώνια ναόσχημα κτίσματα και μεγάλο Κυκλικό πλακόστρωτο, που συνδέονται επίσης με θρησκευτικά δρώμενα και μυστικές ιεροπραξίες της λατρείας της θεάς Δήμητρας.

Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την επίχωση του μεγάλου Κυκλικού κτηρίου του Βορείου Συγκροτήματος και σχετίζονται με προσφορές αντικειμένων και υλικών στη θεότητα κατά τις συγκεκριμένες τελετουργίες (ειδώλια γυναικών, ομοιώματα ζώων, υφαντικά βάρη, εργαλεία, τριβεία δημητριακών, αγγεία, κυρίως φιάλες, σφραγιδόλιθοι, κ. ά.).

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των ευρημάτων του νεκροταφείου και του ιερού, ο αρχαίος οικισμός στη Δουρούτη ανήκε σε μια ακμαία κοινότητα, ανοιχτή σε επικοινωνίες. Οι κάτοικοι της δεν ήταν μόνο πολεμιστές, όπως υποδεικνύουν τα όπλα που βρέθηκαν, ούτε ασκούσαν απομονωμένοι αγροτικές και κτηνοτροφικές μόνο δραστηριότητες, αλλά ανέπτυξαν επαφές με τη Νότια Ελλάδα, την Ιταλία, καθώς και με φορείς πολιτισμών της Κεντρικής Ευρώπης με τους οποίους αντάλλασαν τα προϊόντα τους. Παράλληλα, διατηρούσαν για τον εαυτό τους το δικαίωμα της χρήσης πολυτελών αντικειμένων, ενώ είχαν και δικές τους βιοτεχνίες προκειμένου να καλύψουν πάγιες ανάγκες τους.

Από τη μελέτη της οικιστικής οργάνωσης του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων κατά την αρχαιότητα, σε συνδυασμό με τα ευρήματα των ανασκαφών, προκύπτει ότι ο οικισμός στη Δουρούτη μετεξελίσσεται στα αρχαϊκά χρόνια (7^ο - 6^{ος} αι. π. Χ.) σε διοικητικό και εμπορικό κέντρο. Τη σημασία του οικισμού για την περιοχή μαρτυρούν εξάλλου, η ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου στο χώρο καθώς και μεγάλου ιερού από δυο συγκροτήματα κτηρίων, κατάλληλου να εξυπηρετεί τις ανάγκες σημαντικής λατρείας με τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού πιστών.

Σύμφωνα με τις περισσότερες ενδείξεις, ο οικισμός στη Δουρούτη ανήκε στους Ταλαιάνες, ένα από τα παλαιότερα Ηπειρωτικά φύλα, τα οποία, με την εγκατάσταση των Μολοσσών στην Κεντρική Ήπειρο, αφομοιώθηκαν από αυτούς και θεωρήθηκαν στο εξής μολοσσικά.

3.3. Τα μεσαιωνικά μνημεία.

Το αρχαίο ιερό στη Δουρούτη πιθανότατα έπαψε να λειτουργεί κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας στην Ήπειρο. Η ανάμνηση όμως της ιερότητας του χώρου ήταν ισχυρή, όπως αποδεικνύεται από την ίδρυση των δυο μεγάλων μεταβυζαντινών μονών του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Παρασκευής στη ίδια περιοχή, πιθανόν στη θέση άλλων παλαιότερων χριστιανικών ναών.

Οι πληροφορίες για τα δυο αυτά μοναστήρια είναι λιγιστές και συχνά συγκεχυμένες, όπως και η ονομασία τους. Πιθανότατα η Μονή Αγ. Γεωργίου αναφέρεται και ως Μονή Δουρούτης από το όνομα του Καλαρρυτιώτη ευεργέτη Γεωργίου Δουρούτη, ο οποίος έζησε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και στον οποίο ανήκε η περιοχή, ενώ η Μονή της Αγ. Παρασκευής είναι γνωστή και ως Μονή Περιστεράς, εξαιτίας του τίτλου του Επισκόπου Περιστεράς που είχε ο Ηγούμενός της Σεραφείμ.

Βέβαιο θεωρείται ότι η Μονή Δουρούτης είχε μεγάλη περιουσία, εφόσον μαρτυρείται ότι απεκόμιζε από αυτήν έσοδα 30.000 γρόσια το χρόνο, πολλά από τα οποία διέθετε για τη συντήρηση σχολείων της γύρω περιοχής. Και τα δύο μοναστήρια καταστράφηκαν από τους Τούρκους, πιθανότατα κατά την πολιορκία του Αλή Πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα, και ξανακτίστηκαν, το μεν του Αγίου Γεωργίου κατά τα έτη 1846-59, το δε της Αγίας Παρασκευής κατά το 1898, όπως μαρτυρούν οι κτητορικές τους επιγραφές.

Όταν έπαψε να λειτουργεί η Μονή του Αγίου Γεωργίου, μετατράπηκε για μικρό διάστημα σε Γεωργική Σχολή. Σήμερα οι εγκαταστάσεις της Σχολής σώζονται ερειπωμένες στο χώρο, ενώ το καθολικό και το διώροφο κτίριο με τα κελιά της Μονής έχουν αναστηλωθεί. Από τη Μονή της Αγίας Παρασκευής σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση μόνον ο φρουριακού τύπου περίβολος, σε αντίθεση με το εσωτερικό της που κείται σε ερείπια.

3.4. Τα νεότερα μνημεία

Σήμερα η θέση Δουρούτη είναι κυρίως γνωστή για τα μεσαιωνικά μνημεία της. Περισσότερο για την ομώνυμη Μονή του Αγίου Γεωργίου, που δεσπόζει στο χώρο της Πανεπιστημιούπολης, και λιγότερο για τη Μονή της Αγίας Παρασκευής, ερείπια της οποίας σώζονται ψηλότερα στο λόφο.

Τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής συμπληρώνουν οχυρωματικά έργα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αντίστοιχα εκείνων του Μπιζανίου, τα οποία είναι κατασκευασμένα στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου, καθώς και το μνημείο για τα πέντε παλικάρια που έπεσαν την τελευταία μέρα πριν από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων από τους Τούρκους (20/2/ 1913).

Τα παραπάνω μνημεία πιστοποιούν τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία στο χώρο, δεδομένου ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, στη Δουρούτη έχουν εντοπιστεί τάφος της ύστερης εποχής του Χαλκού, εντός της χαράδρας μεταξύ Νεοχωρόπουλου -Δουρούτης και θεμέλια κυκλικών κατασκευών, πιθανότατα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, στο οροπέδιο της κορυφής του λόφου. Την εικόνα της διαχρονικής χρήσης του χώρου συμπληρώνουν οι κτηριακές εγκαταστάσεις της Πανεπιστημιούπολης που αναπτύσσονται στο χαμηλότερο τμήμα της έκτασης.

4. Προτάσεις

Τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της περιοχής της Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων (γεωγραφική θέση, μορφολογία, βιοποικιλότητα πανίδας-χλωρίδας), την καθιστούν άριστο χώρο ψυχαγωγίας και αισθητικής απόλαυσης. Η Παρουσία μάλιστα στο χώρο αρχαιολογικών ευρημάτων, θρησκευτικών μνημείων και ιστορικών τεκμηρίων, της προσδίδουν, πέρα από την ιδιότητα του «φυσικού», και αυτή του «αρχαιολογικού-ιστορικού» και εν γένει «πολιτιστικού πάρκου». Είναι επομένως προφανές ότι τα παραπάνω ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συνιστούν άριστες και μοναδικές, έως προκλητικές, προϋποθέσεις για την πολλαπλή προβολή και αξιοποίησή της.

Η διατήρηση και η ανάδειξη - βελτιστοποίηση των παραπάνω ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του φυσικού, κατ' αρχάς, περιβάλλοντος της Πανεπιστημιούπολης απαιτεί μια σειρά από μέτρα βραχυπρόθεσμης ή μεσοπρόθεσμης εφαρμογής που συνοψίζονται στα εξής:

- περιφράξη, όπου αυτή δεν υφίσταται, και βελτίωση της υπάρχουσας.
- αντιπυρική προστασία
- καθαρισμός του εδάφους
- δημιουργία τεχνητών υδατοδεξαμενών (μικρού βάθους) έτσι ώστε να παρέχεται η δυνατότητα ικανοποίησης σε νερό της φυσικής πανίδας της περιοχής
- περιποίηση και διατήρηση των ήδη υπαρχόντων εκπροσώπων της τοπικής αυτοφυούς βλάστησης και εμπλουτισμός της με νέα είδη εγκλιματισμένων στις περιβαλλοντικές συνθήκες της περιοχής, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία «Πάρκου Ηπειρωτικής χλωρίδας και πανίδας».

Όσον αφορά τα υπάρχοντα μνημεία (κτίσματα ή ερείπια-αρχαιολογικά κατάλοιπα) προτείνεται: η ανάδειξη και αξιοποίηση (μέσω των κατά περίπτωση απαραίτητων εργασιών: καθαρισμού, στερέωσης, συντήρησης, αναστήλωσης-αποκατάστασης):

- του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου, όπου συνεχίζονται οι ανασκαφές.
- της Ιεράς Μονής του Αγίου Γεωργίου, όπου έχουν ήδη περατωθεί τα έργα αναστήλωσης και αποκατάστασης.
- της Ιεράς Μονής Αγίας Παρασκευής.
- των πυροβολείων των βαλκανικών πολέμων.
- του μνημείου των πεσόντων την 20-2-1913.

Κάτω από τις παραπάνω προϋποθέσεις, ο χώρος της Πανεπιστημιούπολης είναι δυνατόν να επιτελέσει τη λειτουργία ενός «Οικολογικού - Πολιτιστικού Πάρκου» που θα εξυπηρετεί επιστημονικές - εκπαιδευτικές - αισθητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Ιδιαίτερα σημαντική θα είναι η συμβολή του στη βελτίωση της παρεχόμενης περιβαλλοντικής εκπαίδευσης των φοιτητών, καθώς και στην εξάσκησή τους σε θέματα ανασκαφικής αρχαιολογίας, καταγραφής και συντήρησης των ευρημάτων.

Στα πλαίσια εφαρμογής των αρχών της Περιβαλλοντικής Αγωγής προτείνεται:

- η δημιουργία «περιβαλλοντικών μονοπατιών», ήτοι διαδρομών ξενάγησης οικο-γεωγραφικού χαρακτήρα
- η μετατροπή ενός από τα υπάρχοντα κτίσματα, μετά από κατάλληλη διαμόρφωση, σε «Κέντρο Περιβάλλοντος», ένα είδος Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της ευρύτερης περιοχής.
- Στα πλαίσια της εκπαίδευσης των φοιτητών στην Αρχαιολογία προτείνεται:
- η δημιουργία «αρχαιολογικών περιπάτων», ήτοι διαδρομών ξενάγησης αρχαιολογικού χαρακτήρα
- η μετατροπή ενός από τα υπάρχοντα κτίσματα, μετά από κατάλληλη διαμόρφωση, σε «Κέντρο Τεκμηρίωσης των ανασκαφών Πανεπιστημιούπολης Δουρούτης»
- η μετατροπή ενός από τα υπάρχοντα κτίσματα, μετά από κατάλληλη διαμόρφωση, σε «Κέντρο Μελέτης μεταβυζαντινών και νεώτερων μνημείων»
- Στα πλαίσια της ευρύτερης οργάνωσης του χώρου, θα μπορούσαν επίσης να προβλεφθούν:
- Πεζόδρομοι, μεταξύ των πλέον ενδιαφερόντων σημείων του χώρου
- σημεία θέασης, κυρίως προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων
- (ίσως) στοιχειώδες αναψυκτήριο
- (ίσως) μικρό υπαίθριο θέατρο, στα πρότυπα εκείνου της Ε.Η.Μ., για τη διενέργεια εκδηλώσεων πολιτιστικού - καλλιτεχνικού - κοινωνικού χαρακτήρα.

5. Αντί Επιλόγου

Η υλοποίηση των παραπάνω προτάσεων, οι οποίες συνιστούν κατευθυντήριους άξονες και έκφραση συγκεκριμένης φιλοσοφίας για τη διαχείριση της περιοχής Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων, ελπίζεται ότι θα συντελέσει στην πραγμάτωση ενός διττού στόχου:

α) στη διατήρηση - ανάδειξη - αξιοποίηση των φυσικών - ιστορικών - πολιτισμικών στοιχείων της περιοχής

β) στην ανάπτυξη, στον ευρύτερο πανεπιστημιακό χώρο, της κατάλληλης υποδομής και των αντίστοιχων λειτουργιών, έτσι ώστε να καταστεί το Πανεπιστήμιο τόπος ποικίλων δραστηριοτήτων τόσο για τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας όσο και του κοινού της ευρύτερης περιοχής.

Είναι προφανές ότι τέτοιου είδους υποδομές και εκδηλώσεις μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κίνητρο ενδυνάμωσης των σχέσεων του Πανεπιστημίου με την πόλη των Ιωαννίνων και τους περιφερειακούς οικισμούς, και να καταστήσουν την Πανεπιστημιούπολη πόλο έλξης και πολυδύναμο πυρήνα δημιουργικής έκφρασης.

Βασική Βιβλιογραφία:

- Ανδρέου, Ι. - Γραβάνη, Κ., «Το ιερό της Δουρούτης», *Δωδώνη* 26 (1997), *Στη Μνήμη Σ. Δάκαρη*, σ. 581-626.
- Ανδρέου, Ι., «Το αρχαίο νεκροταφείο στη Δουρούτη Ιωαννίνων», *Μύρτος, Μνήμη Ι. Βοκοποπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 581-626.
- Βοκοποπούλου, Ι., *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22(1967), Χρονικά, σ. 342-344.
- Δάκαρης, Σ., «Επιτύμβιος στήλη (ή περί Δρουλατρείας)», *Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον*, Δ', Αθήναι 1967-68, σ. 386-405.
- Καμαρούλιας, Δ., *Μοναστήρια της Ηπείρου*, Αθήνα 1998, Α', σ. 472-474.
- Katsikis, A., *Physische Geographie des Beckens von Ioannina*, Ioannina 1992.
- Λαμπρίδης, Ι., *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, Αθήνα 1880, σ. 55. Νομαρχία Ιωαννίνων/Διεύθυνση Δασών, *Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων. Μελέτη συμπληρωματική αναπτύξεως πρασίνου*, Ιωάννινα 1994.
- Σούλης, Ν., *Το κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1994.
- Τζιόβας, Π., *Ηπειρωτική Εστία*, 28 (1979), σ. 194, 198-99, 639, 807, ο ίδιος, *Ηπειρωτική Εστία* 29 (1980), σ. 611, 613, 619.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ., *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 32 (1977), Χρονικά, σ. 158.
- Χαρίσης, Β., *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Εκτιμήσεις αναγκών χωροταξικής οργάνωσης και δράσεων (Μελέτη)*, Αθήνα 1994.

Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η τέχνη είναι τόσο παλιά όσο και ο άνθρωπος, είναι ένα μέρος της ύπαρξής του και της δραστηριότητάς του. Ο άνθρωπος πάντα προσπαθούσε διαλεκτικά να ιδιοποιείται το φυσικό και να το μεταλλάσσει σε νέες υποκειμενικές μεταμορφώσεις τέχνης, άλλοτε με τον ποιητικό λόγο, άλλοτε με το θέατρο, τη ζωγραφική, τη γλυπτική, τη μουσική και άλλες μορφές έκφρασης τέχνης.

Ο καλλιτέχνης στη δημιουργικότητά του μαγεύει και μαγεύεται από το περιβάλλον, από τη φύση, από τα πράγματα που προσπαθεί με τα μέσα που διαθέτει να τους δώσει μορφή, διάσταση και βάθος. Να προβληματίσει το άτομο βγάζοντάς το από την καθημερινότητα, αναπτύσσοντας τη φαντασία του. Τον ωθεί μέσω του υποκειμένου στη διαλεκτική σκέψη και στη δημιουργικότητα.

Σαν υποκατάστατο της ίδιας της ζωής ο άνθρωπος έχει το έργο τέχνης, δηλαδή την ίδια την τέχνη σ' όλες τις μορφές και εκφάνσεις της.

Η τέχνη λειτουργεί σαν στοιχείο ισορροπίας ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, το περιβάλλον του και το χάος του υποκειμένου και του αντικειμένου.

Η τέχνη φέρνει τον άνθρωπο κοντά στην ατομικότητά του, στη μοναδικότητα του, στην υπαρξιακή του διάσταση, σε αντιπαράθεση με το θεϊκό, το άγνωστο, το χαοτικό, το συμπαντικό.

Με τα όσα παραπάνω είπαμε, καταδεικνύεται ένα μέρος της γνώσης μας πάνω στη φύση της τέχνης και την αναγκαιότητά της. Βλέπουμε λοιπόν ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια τέλεια και διαρκής ισορροπία ανάμεσα στο άτομο και το περιβάλλον του. Έτσι η τέχνη θα είναι απαραίτητη στον άνθρωπο για την εξισορρόπηση του είναι και του εγώ.

Η τέχνη είναι το μέσο της συγχώνευσης του ξεχωριστού ανθρώπου με το σύνολο του κόσμου, της κοινωνικοποίησής του και της συμμετοχής του στις εμπειρίες και τα βιώματα της κοινωνίας.

Ο καλλιτέχνης συλλαμβάνει, συγκρατεί, μετατρέπει το βίωμα σε μνήμη, την ανάμνηση σε έκφραση και την ύλη σε μορφή.

Ο καλλιτέχνης (και κατ' επέκταση η τέχνη) χρειάζεται την ένταση, τη διαλεκτική αντίφαση, ώστε να μην είναι μόνο η βιωμένη πραγματικότητα, αλλά το δημιούργημα που από απόσταση απέναντι στη μορφή έχει συντελεσθεί. Έτσι λοιπόν η αληθινή τέχνη δεν είναι επιστημονική περιγραφή της πραγματικότητας.

Το πώς ο άνθρωπος σαν άτομο προσεγγίζει το έργο τέχνης σήμερα, το σημαντικό αυτό κεφάλαιο, χρειάζεται έναν διάλογο θεατή και έργου τέχνης όταν ο θεατής έχει την ανάλογη καλλιέργεια. Αυτόν τον τρόπο προσέγγισης θα τον αναπτύξουμε τώρα με τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων.

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑΣ: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΩΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Η άσκηση επιρροών με παιδαγωγική στόχευση, όταν και εφόσον γίνεται συνειδητά, στεγάζεται είτε σε θεσμικούς χώρους, όπως λ.χ. στα περιβάλλοντα των εκπαιδευτικών οργανισμών - από τον παιδικό σταθμό μέχρι τα πανεπιστήμια - είτε σε χώρους οι οποίοι βρίσκονται έξω από την εμβέλεια των θεσμών, είναι δηλαδή παιδευτικά περιβάλλοντα κατ' αρχήν αυτονομα από πλευράς στοχοθεσίας, περιεχομένου και διαδικασιών, σε σχέση με την κρυσταλλωμένη σε συγκεκριμένες ρυθμίσεις, μέσω της εκπαιδευτικής νομοθεσίας, άποψη της πλειοψηφίας των πολιτών, αλλιώς, σε σχέση με την τρέχουσα εκπαιδευτική πολιτική. Και για τα παιδευτικά περιβάλλοντα της *κοινωνίας των πολιτών* - όπως συνηθίζεται να λέγεται η κοινωνική αλληλεπίδραση που εκδηλώνεται χωρίς την εξειδικευμένη πατρωνεία του κράτους - ισχύει η υποχρέωση όσα συμβαίνουν στο πεδίο αυτό να είναι συμβατά με τις γενικές ρυθμίσεις, τους γενικούς δικαιικούς κανόνες του κράτους δικαίου, περισσότερο με την έννοια της απαγόρευσης της τέλεσης αξιόποινων πράξεων, παρά με την έννοια του καθορισμού συγκεκριμένων διαδικασιών και της προσαρμογής και στοίχισης προς αυτές.

Με την παραπάνω έννοια, ο λόγος που παράγουν τα μαζικά μέσα επικοινωνίας, ο διάχυτος πολιτικός λόγος, ο λόγος των μη-διατεταγμένων συνεδρίων και άλλων ακαδημαϊκών εκδηλώσεων, ο λόγος των προκηρύξεων, των αφισών και της διαφήμισης - γενικά η παραγωγή και κυκλοφορία προφορικών, γραπτών ή άλλου τύπου μηνυμάτων με στόχο τη διαμόρφωση του γνωστικού, κανονιστικού και συναισθηματικού ορίζοντα των αποδεκτών τους, είναι παιδευτικές επιρροές της κοινωνίας των πολιτών. Το καθεστώς για την κυκλοφορία παρόμοιων παιδευτικών μηνυμάτων στη χώρα μας είναι προς το παρόν τόσο φιλελεύθερο, ώστε να μπορούν να κυκλοφορούν πλήθος από βιβλία με ανακρίβειες και επιστημονικά εσφαλμένες απόψεις και θέσεις, έως και βιβλία ή έντυπα που προγραμματικά καλλιεργούν το μίσος εναντίον συγκεκριμένων τύπων προσώπων ή συλλογικοτήτων, με την ίδια ευκολία με την οποία εγκρίνεται η άδεια ασκήσεως επαγγέλματος σε εξειδικευμένους παραμυθάδες, όπως π.χ. σε αστρολόγους, διάμεσους, παραψυχολόγους και πλήθος άλλους, σε άτομα δηλαδή που ασκούν παραμυθητικού τύπου επιρροές μέσω ενός συστήματος γνώσης, η οποία λίγη σχέση έχει με αυτό που ονομάζεται σήμερα σύγχρονη επιστημονική γνώση. Συχνά η νομιμοποίηση της επιστημολογικώς οιοει, αλλά πρακτικώς λειτουργούσας, αυτής γνώσης, γίνεται μέσω του ανθρωπολογικού θεωρήματος της διπλής ή τριπλής υπόστασης του ανθρώπου από νου, συναισθήμα και κάποιο υπόλοιπο δυναμικό. Αν, λοιπόν, στο νου ταιριάζει ο ορθολογισμός και η δυτικού τύπου, υποτίθεται, γνώση, στα άλλα δύο ταιριάζει ο μυστικισμός και η ανατολική σοφία. Με την έννοια αυτή η κοινωνία ήταν και συνεχίζει να παραμένει μετανεωτερική στον προσανατολισμό της, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα είδη της γνώσης που ανέχεται, ενθαρρύνει και επιτρέπει να κυκλοφορούν ανάμεσα στα μέλη της. Πιο απλά, παλιότερα, αλλά και σήμερα, υφίστανται μέσα στην ίδια κοινωνία πολλαπλά συστήματα γνώσης, μη συμβατά μεταξύ τους ως προς τις προϋποθέσεις παραγωγής, τα περιβάλλοντα χρήσης, και τη λειτουργική αξία της όποιας "γνώσης".

Την ίδια εικόνα παρουσιάζει η σύγχρονη κοινωνία και στον τομέα των αξιών και των στάσεων, κόντρα στην προσπάθεια για επιβολή μιας ενιαίας οικονομικής λογικής και, μέσω αυτής, μιας ενιαίας πολιτισμικής λογικής στον πλανήτη τον τελευταίο αιώνα, και ιδιαίτερα μετά το 1945. Η de facto διαχείριση της ιδιωτικής αλλά και της προσωπικής σφαίρας όχι μόνο απέχει πλέον από τις εν είδει κυριακάτικης στολής διακηρυσσόμενες αξίες, που κάποιοι επιμενουν ακόμη ερήμην να τις ονομάζουν *κυρίαρχες*, αλλά παραπέμπει σαφώς σε πλήθος από εναλλακτικούς αξιακούς κώδικες, με τέτοια ποικιλία στις λεπτομερείες, ώστε να δημιουργείται η αίσθηση ότι έχουμε περάσει στην εποχή των προσωπικών αξιών, κάτι σαν τους προσωπικούς κωδικούς των τραπεζικών λογαριασμών. Είναι προφανές ότι κάτι τέτοιο σημαίνει ανατροπή της έννοιας της *αξίας*, μιας έννοιας η οποία συμπυκνώνει στον πυρήνα της τη διυποκειμενικότητα, τη σύμπτωση δηλαδή περισσότερων του ενός κοινωνικών υποκειμένων σε ζητήματα προσανατολισμών αλλά και πρακτικών επιλογών στις οποίες οι προσανατολισμοί αυτοί εκβάλλουν. Έτσι π.χ. η de jure μονογαμική μας κοινωνία στηρίζεται σε μια de facto πολυγαμική ηθική, όχι μόνον στις τηλεοπτικές σειρές και στις φαντασιώσεις των τηλεθεατών, αλλά και στην πραγματική

εμπειρία¹. Οι σειριακοί γάμοι δεν είναι πλέον προνόμιο των εκκεντρικών, ενώ όποιος στερείται ερωμένης ή μένει αφοσιωμένος στην πρώτη του γυναίκα - και αντιστρόφως - δεν είναι πολιτισμικά επικαιροποιημένος, για μην πούμε πως είναι με το ένα πόδι στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Τα ομόφυλα ζευγάρια αμοτέρων των φύλων δεν είναι πια αξιοπερίεργα φαινόμενα, αντίθετα η εν λόγω πρακτική προσδίδει θετικό πολιτισμικό status στους πρωταγωνιστές. Σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης, όπως π.χ. στην Ολλανδία, έχει ήδη νομιμοποιηθεί ο γάμος ανάμεσα σε άτομα του ιδίου φύλου, έτσι ώστε η εικόνα της ευτυχισμένης οικογένειας να περιλαμβάνει πλέον δίπλα στις καθιερωμένες της εκδοχές και εκείνη δύο ανδρών ή γυναικών σε αγαπητική περίπτωση². Στις χώρες όπου ο γάμος ανάμεσα σε ομοφύλους θεωρείται έγκυρος, το κράτος εκδηλώνει κάτι περισσότερο από μια απλή ανοχή στο γεγονός. Μπορεί το ευτυχισμένο ζευγάρι ανδρών που είναι αγκαλιασμένο στα παγκάκια³ να μην είναι λ.χ. το ιδεώδες κάθε Ολλανδού, αλλά η επίσημη αναγνώριση σημαίνει πως το κράτος - η συμπυκνωμένη σε πολιτική ρύθμιση κοινή γνώμη - δεν έχει πια αντίρρηση σε αυτή την πρακτική. Όταν όμως το κράτος δεν έχει πια αντίρρηση, και ταυτόχρονα το ίδιο κράτος εγκρίνει τα αναλυτικά προγράμματα, τα εγχειρίδια και τα προγράμματα κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, και συνεχίζει να έχει την ευθύνη για την πρόσληψή τους, τότε το ζήτημα αρχίζει να γίνεται πιο σοβαρό: αποκτά και μια σημαντική εκπαιδευτική διάσταση. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα:

Θα παρουσιαστούν οι διάφορες λύσεις (λύσεις με επίκεντρο το φύλο, τον αριθμό των συζύγων, τη συμπεριφορά των συζύγων κλπ.) στο πεδίο "οικογένεια" ως θεμιτές, δηλαδή κανονιστικά αποδεκτές, έτσι ώστε να έχουμε αντί για μία λ.χ. τρεις ή και περισσότερες διαφορετικές φωτογραφίες ή σκηνές μιας ευτυχισμένης οικογένειας (ετεροφυλική, ομοφυλική ανάμεσα σε άντρες, ομοφυλική ανάμεσα σε γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες) και θα διδαχθούν οι μαθητές ότι όλες οι μορφές είναι υπαρκτές και θεμιτές, θα αναλυθούν εν συνεχεία τα πλεονεκτήματα των λύσεων και στο τέλος θα αποφασίσουν οι μαθητές ποια από όλες θα προτιμήσουν, ποια τους ταιριάζει, όπως θα αποφασίσουν και για το αυτοκίνητό τους ή το σπίτι τους; Με ποια νομιμότητα θα αφήσει το σχολείο όλες τις λύσεις ανοιχτές σε συζήτηση; Ποιες θα αποκλείσει και με ποια, ξανά, νομιμότητα; Όταν μια μέχρι χθες αποκλίνουσα κοινωνική πρακτική γίνει θεσμικά ισοδύναμη με τις θεωρούμενες ορθόδοξες ή κανονικές, με ποια νομιμότητα θα αφήσει το σχολείο εκτός ύλης αυτές τις νέες κοινωνικές πρακτικές; Πόσοι πρέπει να συμφωνούν με έναν προσανατολισμό ή μια αρχή, ώστε αυτή να αποτελέσει *μορφωτικό αγαθό*, στοιχείο δηλαδή του σχολικού προγράμματος; Πώς προσδιορίζεται πλέον η σχέση σχολείου, κοινότητας και πολιτικής στην εποχή μας; Ποιος έχει λόγο για τα δρώμενα στο σχολείο, σε ποιο βαθμό και με ποια νομιμότητα;

Τέτοια ερωτήματα υπάρχουν όντως για το σχολείο στις σημερινές δυτικές, κυρίως, κοινωνίες για δύο λόγους: είτε εξ αιτίας της διαφοροποίησης στις πεποιθήσεις και τις πρακτικές ομάδων οι οποίες, με σημαία το δικαίωμα στη διαφορά, επιδιώκουν, και ενίοτε πετυχαίνουν, την επίσημη αναγνώριση ως θεμιτής μιας πρακτικής που μέχρι χθες εθεωρείτο βλάσφημη ή ανήθικη, είτε εξ αιτίας μιας εισαγόμενης ετερότητας, μιας διαφοροποίησης σε πεποιθήσεις και πρακτικές που προκύπτει για την κοινωνία του εθνικού κράτους με την είσοδο ικανού αριθμού "μετοίκων", δηλαδή μεταναστών ή προσφύγων από κοινωνικά περιβάλλοντα προέλευσης διαφορετικά σε σχέση με το περιβάλλον υποδοχής σε ό,τι αφορά τις βασικές κανονιστικές, γνωσιακές, οικονομικές και πολιτικές συνιστώσες της καθημερινότητας, είτε εξ αιτίας της παγκοσμιοποίησης ορισμένων μορφών ζωής (life style) και της διάχυσής τους από τα αστικά κέντρα των οικονομικά ισχυρών δυτικών κοινωνιών στην περιφέρεια. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να διαφοροποιήσει κανείς εκείνες τις περιπτώσεις αιτημάτων για αναγνώριση της πολιτισμικής διαφοράς όπου το περιεχόμενο του αιτήματος παραπέμπει σε μετακένωση ροπών και τάσεων από καπιταλιστικές μητροπόλεις στις περιφέρειες (π.χ. το αίτημα για αναγνώριση ομοφυλικών σχέσεων ως θεσμικού ισοδύναμου του παραδοσιακού γάμου, το αίτημα για αναγνώριση εξωτικών θρησκευτικών πρακτικών ως εναλλακτικών θρησκευτικών δογμάτων κ.λπ.), από τις περιπτώσεις "αφύπνισης" της πολιτισμικής συνείδησης γηγενών ομάδων, τμημάτων του πληθυσμού που συνηθίζουν να ονομάζονται "μειονότητες", όπου το αίτημα είναι η συνολική αποκόλληση από το πολιτισμικό πρότυπο της χώρας στην οποία ζουν τα μέλη των εν λόγω ομάδων και η εγκαθίδρυση με τη βία, ή μέσω διαπραγματεύσεων, ενός πρόσθετου πολιτισμικού κώδικα, με

1. Βλ. περ. *Der Spiegel*, Nr. 10/6.3.2000 (Singles: Zwischen Freiheit und Einsamkeit) και Nr. 43/23. 10.2000 (Die neue Zweisamkeit).

2. Βλ. *Newsweek*, June 4, 2001, σελ. 19 κ.ε.

3. *Ο.π.*, σελ. 22.

εμβέλεια κατά προτίμηση στην εκπαίδευση, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή του για τις επόμενες γενιές.

Στην εποχή μας, μια εποχή που διακρίνεται από την επικράτηση στο στρατιωτικό, οικονομικό και πολιτικό πεδίο ενός μόνο εθνικού κράτους ως παγκόσμιας πλέον υπερδύναμης - αυτή είναι στην πραγματικότητα η ουσία της πολυδιαφημισμένης παγκοσμιοποίησης - και την ομόλογη πίεση στα εθνικά κράτη, ιδιαίτερα τα κράτη με περιορισμένη ισχύ, να παραιτηθούν από τις παραδοσιακές άμυνες, οι τάσεις αυτές δημιουργούν ένα αρκετά διαφορετικό σε σχέση με το χθεσινό τοπίο στην εκπαίδευση. Κατά βάση θέτουν ξανά επί τάπητος κεφαλαιώδη και θεμελιώδη ζητήματα της παιδείας ως κοινωνικού αγαθού και των θεσμών που την σχεδιάζουν και την πραγματώνουν. Διαφορετικές απόψεις γύρω από τα μορφωτικά ιδεώδη, για να χρησιμοποιήσω έναν παραδοσιακό όρο, υπήρχαν πάντοτε⁴. Το πρόβλημα όμως δεν είναι τόσο η απουσία γενικευμένης συναίνεσης ως προς τα μορφωτικά ιδεώδη προς τα οποία υποτίθεται ότι είναι προσανατολισμένα στόχοι, περιεχόμενα και διαδικασίες της παιδαγωγικής πράξης σε θεσμικά παιδευτικά περιβάλλοντα, όσο η διάσταση απόψεων ως προς τη μέθοδο με την οποία θα διευθετούνται οι εν λόγω διαφορές.

Είτε δεχθούμε τη θέση ότι τα ιδεώδη αυτά μπορεί να είναι ενιαία για όλη την κοινωνία - στη γλώσσα του Δελμούζου έχουν σχέση με το έθνος - είτε δεχθούμε ότι δεν είναι δυνατόν να είναι ενιαία, αλλά είναι κατ' ανάγκη ταξικά - στη γλώσσα του Γληνού, πρόκειται για ιδεώδη της αστικής τάξης - τη λύση δίνει κάθε φορά στην πράξη το αποτέλεσμα του πολιτικού ανταγωνισμού. Όλα τα ιδεώδη ταυτόχρονα δεν μπορούν να επικρατήσουν, γι αυτό και κανένας από τους συντηρητικούς, τους φιλελεύθερους, τους σοσιαλδημοκράτες αλλά και τους κομμουνιστές παιδαγωγούς δεν υποστήριξε ποτέ ότι το σχολείο πρέπει ή μπορεί να φιλοξενήσει ταυτόχρονα όλων των τύπων τα ιδεώδη. Και όμως, αυτό είναι το πιο "in" σύνθημα στην εποχή μας: η ισοτιμία των πολιτισμικών μορφών και η αδυναμία αντικειμενικής αξιολόγησης και κατάταξης τους οδηγεί αναγκαστικά σε ένα και μόνο συμπέρασμα: δεν νομιμοποιείται ο αποκλεισμός από το σχολείο κανενός πολιτισμικού προτύπου. Πέρα από μια υπόρρητη αντιεξουσιαστική στάση που στηρίζει μια τέτοια προσέγγιση, η βασική της στήριξη έρχεται μέσα από μια νέα έκδοση της οικολογίας στον πολιτισμικό χώρο, όπου οι πολιτισμικές μορφές εξομοιώνονται με πολιτισμικά είδη των οποίων ζητείται η προστασία και η αναπαραγωγή - ιδιαίτερα όταν βρίσκονται σε κίνδυνο αφανισμού. Κύριοι εκφραστές αυτής της άποψης είναι οι λεγόμενοι θεωρητικοί των πολιτικών αναγνώρισης⁵.

Στο χώρο της εκπαίδευσης αυτό σημαίνει κατ' αρχήν την άρση της διαδικαστικής αρχής της πλειοψηφίας για τον καθορισμό των μορφωτικών ιδεωδών για το σύνολο των μαθητών. Στις πιο ήπιες μορφές η άρση αυτή σημαίνει αναγνώριση χώρου μειονοτικής επιρροής τουλάχιστον για ορισμένους μαθητές, εν προκειμένω, τους μαθητές που προέρχονται από περιβάλλοντα τα οποία έχουν, ή δηλώνουν και επιμένουν ότι έχουν, ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό κεφάλαιο, από το οποίο θα αντληθούν τα μορφωτικά ιδεώδη της δικής τους κοινότητας. Στις πιο επαναστατικές μορφές, η ίδια αρχή απαιτεί σχετικοποίηση των κανονιστικών μηνυμάτων στο σχολείο, είτε με την έννοια της παράλληλης - ειρηνικής ή όχι - συνύπαρξης πολλαπλών εκδοχών του καλού, του ηθικού και του ωραίου, εν γένει του κανονικού και του εξαιρετικού, είτε με την έννοια του εξοβελισμού από το σχολείο κάθε κανονιστικού μηνύματος, κάθε τοποθέτησης δηλαδή του σχολείου σε αξιακά ερωτήματα και αυστηρούς περιορισμούς του στη μεταβίβαση γνώσεων και στον έλεγχο των επιδόσεων. Δεδομένου ότι είναι κοινωνιολογικά αδύνατον να υπάρξει και να λειτουργήσει σχολείο - δηλαδή ομάδα - χωρίς κανονιστική συναίνεση έστω και οργανωτικής μόνον φύσεως, η κανονιστική καραντίνα του σχολείου μπορεί να υπάρξει μόνο στη φαντασία όσων την προτείνουν. Δεδομένου ότι υπάρχουν στην κοινωνία και πολιτισμικές, εκτός από τις πολιτικές, πλειοψηφίες, μια παράλληλη συνύπαρξη όλων των ιδεωδών θα σήμαινε ότι οι πλειοψηφίες αυτές έχουν παραιτηθεί από την υπεράσπιση των πεποιθήσεών τους μέσα στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα ή ότι δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν το ειδικό πολιτικό τους βάρος.

Προς τι τότε η φασαρία; Η ιδεολογία της πολυπολιτισμικότητας - του σχολείου ως πολλαπλού κανονιστικού χώρου ή ως κανονιστικά ουδέτερου χώρου - κάτω από ορισμένες συνθήκες ενδέχεται να λειτουργήσει διπλά: πρώτον, ως ρητορική για τη νομιμοποίηση των άνιστων επιδόσεων όσων μαθητών αντιλαμβάνονται ως προτεραιότητα τη διατήρηση του πολιτισμικού

4. Βλ. Klafki, W.: *Studien zur Bildungstheorie und Didaktik*. Beltz: Weinheim, 1970.

5. Για μια εκτενέστερη συζήτηση γύρω από την έννοια της πολυπολιτισμικότητας βλ. επίσης το αφιέρωμα του περιοδικού *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 2-3, 1999.

κεφαλαίου του περιβάλλοντος προέλευσης⁶, δεύτερον ως ρητορική για την προβολή της εικόνας ενός κράτους αντιαυταρχικού, αντιφονταμενταλιστικού, ενός κράτους που δεν είναι μεροληπτικό υπέρ κάποιων αξιών και που δεν αναγνωρίζει κυρίαρχες αξίες, κυρίαρχη κουλτούρα⁷. Η διάχυση αυτού του μύθου είναι επιτυχής σε ορισμένα περιβάλλοντα, λιγότερο επιτυχής σε άλλα. Όσο επιτυχής είναι η διάχυση, τόσο αυτονόητο γίνεται για τα μέλη και τους παρατηρητές της εν λόγω κοινωνίας ότι πρόκειται για πολυπολιτισμική κοινωνία.

Στρατηγικές διαχείρισης της κανονιστικής πολυμορφίας στην εκπαίδευση

Οι πιθανές στρατηγικές για την αντιμετώπιση του φαινομένου της πολλαπλότητας των κανονιστικών κωδίκων σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής στις σύγχρονες κοινωνίες είναι σε γενικές γραμμές οι εξής:

1. Αναθέωση του παραδοσιακού πλαισίου στο οποίο ριζώνουν οι αρχές, οι αξίες και προσανατολισμοί που η κοινωνία θεωρεί απαραίτητους και επιβεβλημένους για την επόμενη γενιά, έτσι ώστε το διευρυνόμενο νέο πλαίσιο να περιλαμβάνει και στοιχεία μέχρι χθες ανόρθοδοξα, στα πλαίσια ενός ισομορφισμού των αξιακών συστημάτων του σχολείου και της κοινωνίας.
2. Ανοχή απέναντι στους νέους ορισμούς του κανονικού και του ηθικού, με ταυτόχρονη ενεργοποίηση των μηχανισμών άμυνας του παραδοσιακού πλαισίου, πράγμα που σημαίνει ότι το σχολείο (και μάλιστα σε όλα τα επίπεδα - από την εκπαιδευτική νομοθεσία μέχρι την οργάνωση της διδασκαλίας) μπαίνει σε μια συγκρουσιακή τροχιά, σε έναν ήπιο ή πιο έντονο πολιτισμικό εμφύλιο, η έκβαση του οποίου είναι ανοιχτή.
3. Διαχωρισμός των σχολείων με διαφοροποίηση των αναλυτικών προγραμμάτων, των εγχειριδίων και άλλων παραμέτρων της εκπαίδευσης, έτσι ώστε πληθυσμοί που ενδιαφέρονται να συνδέσουν επίσημα ό,τι ονομάζουν δικό τους ξεχωριστό πολιτισμό με την εκπαίδευση, να είναι ελεύθεροι να το κάνουν σε πρώτη φάση με την ίδρυση κοινοτικών σχολείων και αργότερα μέσω της διαμερισματοποίησης του δημόσιου σχολείου.
4. Αποχή του σχολείου από τη μεταβίβαση κανονιστικών στοιχείων, δηλαδή αυστηρώς ουδέτερη στάση της εκπαίδευσης απέναντι σε όλους τους αξιακούς κώδικες, τόσο τους πλειοψηφικούς όσο και τους μειοψηφικούς, παραιτήση ουσιαστικά του σχολείου από τη διαμόρφωση του κανονιστικού ορίζοντα του μαθητή, με εξαίρεση ίσως την στήριξη των γενικών αρχών του πολιτικού καθεστώτος το οποίο περιέχει εν τέλει και τον εκπαιδευτικό θεσμό. Η βασική γραμμή επιχειρηματολογίας εδώ είναι ότι το σχολείο μεταβιβάζει μόνο γνώση, δεν ασχολείται και δεν νοείται να ασχολείται με την αρετή, από τη στιγμή που η κοινωνία δέχεται πολλαπλές εκδοχές της αρετής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στα πλαίσια της συζήτησης για την πολυπολιτισμικότητα η πρώτη και η τελευταία λύση, καθώς και οι δύο στηρίζονται στην αρχή της ηθικής αυτονομίας του υποκειμένου και στην απόκρουση της κρατικής παρέμβασης στον καθορισμό ενός ενιαίου αξιακού κώδικα. Η ελευθερία του υποκειμένου τόσο απέναντι στην κοινότητα όσο και απέναντι στη θεσμική της έκφραση, το κράτος, είναι ο πυρήνας αυτής της φιλοσοφίας. Το αντικείμενο της ελευθερίας είναι οι περιορισμοί οι οποίοι εμφανίζονται είτε με τη μορφή της πολιτισμικής συναίνεσης περί την κανονικότητα είτε με τη μορφή νομικής ρύθμισης για το τι θεωρείται κανονική συμπεριφορά⁸.

6. Αυτός είναι ο τρίτος τύπος ρητορικής για τη νομιμοποίηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, μετά τη ρητορική της ευφύιας και των κλίσεων.

7. Η συζήτηση γύρω από την "Leitkultur" (κατευθυντήρια κουλτούρα) στη Γερμανία (βλ. *Die Zeit*, Ausgabe 44/2000, 45/2000, 46/2000, 47/2000, 48/2000) δείχνει ακριβώς αυτό: την ανάγκη διάψευσης - ειδικά στη μεταπολεμική Γερμανία - σε επίπεδο διακηρύξεων αυτού που υφίσταται, δηλαδή της γενικευμένης χρήσης (κυριαρχίας) ενός τεχνοκρατικού κώδικα στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής στις σύγχρονες κοινωνίες.

8. Κλασικό παράδειγμα είναι η φιλελευθεροποίηση του οικογενειακού δικαίου στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες, και στην ελληνική, σύμφωνα με την οποία ο/η σύζυγος π.χ. δεν δεσμεύεται επίσημα να τηρήσει συγκεκριμένους κανόνες ηθικής απέναντι στην/τον σύζυγο αναφορικά με την "πίστη". Έτσι η έννοια της μοιχείας δεν υφίσταται πλέον ως αδίκημα, δηλ. ως αντικανονική συμπεριφορά με επίσημο κριτήριο, λογίζεται απλώς ως ένδειξη διαταραχής της συζυγικής σχέσης, χωρίς όμως να καταλογίζεται νομική ευθύνη σε κάποιον από τους πρωταγωνιστές για τη διαταραχή. Αντίθετα, σε κοινωνίες όπου το κράτος παίρνει επίσημα θέση κατά της μοιχείας, η εξωσυζυγική σχέση νοηματοδοτείται ως απόκλιση από τη νομική υποχρέωση του/της συζύγου να δείξει έμπρακτα συζυγική πίστη. Βλ. και Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη: *Οικογενειακό Δίκαιο*, τόμος Α', Εκδ. Σάκκουλα: Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 352 κ.ε.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι σε ποιο βαθμό μπορεί να φτάσει η απαίτηση του υποκειμένου να μην δεσμεύεται επίσημα από δικαιικούς κανόνες, όταν κατά την κρίση του αυτοί έρχονται σε αντίθεση με προσωπικές του πεποιθήσεις. Η λύση που προτείνει για τους χριστιανούς ο απόστολος Παύλος έχει το μειονέκτημα των αρνητικών νομικών συνεπειών όποιου θα την υιοθετήσει, ενώ φυσικά λύνει το συνειδησιακό δίλημμα. Αλλά τι συμβαίνει σε μια κοινωνία όταν μέλη της διεκδικούν το δικαίωμα στην εξαίρεση από ενιαίες δεσμεύσεις στην οικονομική, εκπαιδευτική, πολιτική, οικογενειακή, επικοινωνιακή σφαίρα; Τι σημαίνει η αποδεσμευση και το "λιγότερο κράτος" στην περίπτωση της ηθικής - και τι προβλήματα δημιουργεί αυτό για τους οργανισμούς που ήταν μέχρι τώρα εξουσιοδοτημένοι να διεκπεραιώνουν την προετοιμασία της νέας γενιάς σε κανονιστικό επίπεδο; Αν κατακερματιστεί η συναίνεση αναφορικά με την κανονικότητα, ποια από τις εναλλακτικές προτάσεις ή πρακτικές έχει πιθανότητες επικράτησης απέναντι σε ποιες άλλες και μέσω ποιων μηχανισμών; Πώς συμπεριφέρεται η οικονομική παράμετρος στο πρόβλημα αυτό; Πώς εξηγείται με άλλα λόγια η επικράτηση των συμβόλων της διεθνούς σκηνης - από τη Μαντόνα μέχρι τον ΝτιΚάπριο - μέσα σε έναν κόσμο με ανταγωνιστικά πρότυπα; Πώς συμβαίνει μέσα σε ένα φιλελεύθερο καθεστώς, όπου το κράτος δεν επιβάλλει ούτε χειραγωγεί τις αισθητικές προτιμήσεις και τις μόδες στις διαπροσωπικές σχέσεις, εν τούτοις κάποια πρότυπα να επικρατούν με πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα σε σύγκριση με άλλα;⁹ Τέτοια ερωτήματα ξαναφέρνουν στο προσκήνιο τις διάφορες εκδοχές αυτού που έχει ονομαστεί διεθνώς "πολιτισμική οικολογία", ή "πολιτισμικό είδος", τη δυνατότητα εφαρμογής στο χώρο του πολιτισμού μιας λογικής προερχόμενης από το χώρο της οικολογίας, και κυρίως τη σχέση ορισμένων εκδοχών της πολιτισμικής οικολογίας με τον πολιτικό και οικονομικό νεοφιλελευθερισμό.

Η οδηγία του Καντ για την επίλυση του ηθικού προβλήματος -η κατηγορική προσταγή- όσο προβληματική και αν είναι εν τέλει λόγω της γενικότητάς της, περιέχει στον πυρήνα της τη δυνατότητα συναίνεσης των μελών που συγκροτούν μια κοινότητα. Ουσιαστικά, η λύση του Καντ είναι προς την κατεύθυνση "μην κάνεις ζημιά σε κάποιον", όπου ο άγνωστος στην εξίσωση είναι, κυρίως, τί συγκροτεί "ζημιά" και, δευτερευόντως, πότε κάποιος δρα ζημιόγωνα. Η αρχή που προτείνει μια φιλοσοφία της πολυπολιτισμικότητας ή της πολιτισμικής οικολογίας - εδώ τα δύο ταυτίζονται - είναι η αρχή των παράλληλων κανονιστικών συστημάτων: κάνε ό,τι θέλεις, εφόσον ανήκεις σε άλλον πολιτισμικό κύκλο, αρκεί να μην απαιτείς από μένα που ανήκω σε διαφορετικόν, να δεσμευτώ στο τι θα κάνω. Αλλιώς: δεσμεύομαι να μην ασχοληθώ με αυτά που κάνεις, αν και συ δεσμεύεσαι για το ίδιο πράγμα σε ό,τι αφορά εμένα. Αυτού του είδους το διαζύγιο από την ανάγκη για συναίνεση επί της ουσίας ανάμεσα στους πολίτες, θέτει στο επίκεντρο την κοινότητα απέναντι στην οποία δεσμεύεται κανείς. Αυτή μπορεί να είναι μόνο μια μερική κοινότητα, δεν χρειάζεται να είναι η συνολική κοινότητα. Άρα δεν τίθεται πλέον ζήτημα γενικευμένης ηθικής στα πλαίσια του εθνικού κράτους, πολύ λιγότερο οικουμενικής ηθικής.

Αγωγή και ηθική προσωπικότητα

Ο Ιωάννης Φρειδερίκος Έρβαρτος, ο ιδρυτής της Παιδαγωγικής ως επιστήμης, έβλεπε στο επίκεντρο της παιδαγωγικής δραστηριότητας τη διαμόρφωση του κανονιστικού ορίζοντα του παιδαγωγούμενου. Ο όρος που χρησιμοποιούσε ήταν "ηθική προσωπικότητα" ή "χαρακτήρας"¹⁰. Την αναγκαιότητα μιας τέτοιας πτυχής στην αγωγή του παιδιού και του νέου θεμελιώνει με την ύπαρξη σε κάθε άνθρωπο ροπών προς "ταπεινές πράξεις". Η άποψη αυτή του Έρβαρτου έχει πολλές ομοιότητες με θεολογικά θεμελιωμένες διδασκαλίες περί αγωγής: υπάρχει το καλό,

9. Η ανάγκη του υποκειμένου - και ιδιαίτερα του εφήβου - να αποφύγει το στιγματισμό του ως "πολιτισμικά καθυστερημένου" αποτελεί ένα ισχυρότατο κίνητρο συμβολικής ένταξης στον κύκλο των θαυμαστών των ίδιων διεθνοποιημένων συμβόλων. Το κίνητρο αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο, αν η ένταξη συνδεθεί και με μια αποστασιοποίηση από τα αισθητικά πρότυπα των γονέων, καθώς κάτι τέτοιο σηματοδοτεί στη συνείδηση του αποστασιοποιούμενου και μια "αντιεξουσιαστική" στάση. Όμως από μόνες τους οι διαδικασίες αυτές δεν είναι σε θέση να εξηγήσουν την έλξη που ασκούν μορφές οικουμενικής κουλτούρας - παλιότερα και σήμερα - σε μεγάλα τμήματα του νεανικού πληθυσμού σε αρκετές χώρες του κόσμου. Οι πανίσχυροι μηχανισμοί διάχυσης και προαγωγής, η διαφήμιση και το μάρκετινγκ, η διαπλοκή των μορφών αυτών της κουλτούρας με οικονομικά συμφέροντα και πολιτικούς στόχους συμμετέχουν στη δημιουργία ισχυρών κινήτρων για την αποδοχή τους και εν τέλει συμμετέχουν στο μηχανισμό γένεσης της έλξης που ασκούν αυτά τα προϊόντα στο νεανικό κοινό. Βλ. και Α. Ε. Γκόττοβος: *Νεολαία και κοινωνική μεταβολή. Αξίες, εμπειρίες και προοπτικές*, Gutenberg: Αθήνα, 1996, σελ. 93 κ.ε. και 172 κ.ε.

10. Walter Asmus (Hrsg.), *Johann Friedrich Herbart: Pädagogische Gundschriften*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1982.

υπάρχει η αμαρτία, και έργο του παιδαγωγού είναι η διαμόρφωση προσωπικότητας στο παιδί τέτοιας που να τείνει προς το καλό. Η διαφορά είναι ότι ο Έρβαρτος πίστευε ότι οι (ευγενείς, προφανώς) στόχοι της αγωγής είναι αντικείμενο μελέτης της επιστήμης της Φιλοσοφίας. Όμως ως γνήσιος εκπρόσωπος μιας κανονιστικής παιδαγωγικής, την ίδια στιγμή πίστευε ότι ο εντοπισμός τους είναι θέμα ειδικών. Με αρωγό την ψυχολογία θα προχωρήσει μετά η παιδαγωγική στην υλοποίηση αυτών των στόχων, στην παραγωγή παιδαγωγικού αποτελέσματος, εντέλει στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα.

Ο ρομαντισμός, για να μείνουμε στο γερμανικό χώρο, μετατοπίζει το πεδίο αναζήτησης των ιδεωδών της αγωγής από τη φιλοσοφία και την επιστήμη, στην κοινότητα, και μάλιστα στην εθνική κοινότητα, στο λαό και το έθνος. Οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί δέχονται ότι τα παιδευτικά πρότυπα πρέπει να αντλούνται από τη ζωή της εθνικής κοινότητας, αν η αγωγή θέλει να είναι ζωντανή. Όπως, όμως, ο Έρβαρτος πίστευε ότι η φιλοσοφία μπορεί να λύσει το πρόβλημα των σκοπών της αγωγής, έτσι και οι παιδαγωγοί του νέου σχολείου και του σχολείου εργασίας πίστευαν ότι η παρατήρηση της ζωής της κοινότητας μπορεί να δώσει τη λύση στο ίδιο πρόβλημα. Ούτε η μία, ούτε η άλλη σχολή - πολύ λιγότερο η θεολογική σχολή μεταφυσικού ορισμού της αρετής και της αμαρτίας - είχαν αμφιβολίες ως προς το αν υπάρχει τελικά ένας δεσμευτικός για τους μαθητές ορισμός του καλού και του κακού, της αρετής και της κακίας, του κανονικού και της απόκλισης.

Στις κοινωνίες του σήμερα, ιδιαίτερα σε όσες ακολουθούν τη δυτική πολιτισμική παράδοση, δεν υπάρχει πλέον σε επίπεδο κοινότητας αυτή η κανονιστική σαφήνεια. Τα όρια ανάμεσα στο κανονικό και την απόκλιση αμφισβητούνται καθημερινά σε θεωρητικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο. Το εθνικό κράτος, πολύ πριν από την ανατροπή των καθεστώτων της ανατολικής και νότιας Ευρώπης, βρίσκεται σε πορεία οπισθοχώρησης σε ό,τι αφορά την ισχύ καθορισμού του κανονικού σε πολλές περιοχές κοινωνικής δραστηριότητας, όχι μόνον στην αισθητική. Η κοινωνία των πολιτών - και γενικά η κοινότητα - δεν υφίσταται ως ενιαίος χώρος ορισμού του κανονικού και του σημαντικού. Αντίθετα, υφίστανται ταυτόχρονα πολλές τέτοιες συγκεχυμένες κοινότητες με πολλά κριτήρια, οι οποίες πρεσβεύουν εντελώς διαφορετικά πράγματα ως ιδεώδη - από την απόλαυση ενός ταξιδιού με θαλαμηγό στη Μύκονο με ευχάριστη συνοδεία, μέχρι την αποχή από παρόμοιες κοσμικές απολαύσεις και τον περιορισμό στο χώρο μιας μονής, στον αντίποδα.

Αυτό είναι το σκηνικό μέσα στο οποίο εκπρόσωποι ενός νέου κοινοτισμού ενός κοινοτισμού που, αλληθωρίζοντας προς την οθωμανική αυτοκρατορία, αντιλαμβάνεται το εθνικό κράτος ως σύνολο πολιτισμικών κοινοτήτων¹¹ και πρεσβεύει την άποψη ότι η καλύτερη λύση υπό αυτές τις συνθήκες είναι η επίσημη αναγνώριση "πολιτισμικών ειδών" και η στήριξη και προώθησή τους μέσω του κράτους και των θεσμών, στο όνομα της διατήρησης των πολιτισμικών μορφών¹². Έτσι, ενώ προτείνεται λιγότερο κράτος στον ορισμό του κανονικού, προτείνεται παράλληλα ουδετερότητα του κράτους και υπαγωγή των ορισμών αυτών σε διεθνή όργανα - η πολιτισμική διαφορά ως ανθρώπινο δικαίωμα, η εφαρμογή του οποίου είναι πλέον αρμοδιότητα διεθνών οργανισμών, δηλαδή στην ουσία, των ισχυρών στον διεθνή στίβο εθνικών κρατών. Προτείνεται, με άλλα λόγια, η συμβολή του εθνικού κράτους στον κανονιστικό κατακερματισμό της κοινωνίας των πολιτών: το σύγχρονο εθνικό κράτος αναλαμβάνει την κατάργηση της δεσμευτικής για τα μέλη της κοινότητας ηθικής.

Εδώ είναι το σημείο όπου ο Taylor συναντιέται με το νεοφιλελευθερισμό: λιγότερο κράτος στον ορισμό του κοινού αγαθού μπορεί να σημαίνει και τη νόμιμη άρνηση αναγνώρισης μιας αξίας ως κοινής αξίας, και συνεπώς αποδόμηση των στάσεων και των συμπεριφορών των πολιτών απέναντι στο αγαθό αυτό, είτε αυτό λέγεται δάσος, είτε αϊγιαλός, είτε δημοτική ή λαϊκή ελληνική μουσική παράδοση. Ειδικά σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση, μια τέτοια λογική οδηγεί στην παράκαμψη των εθνικών πλειοψηφιών ως των μόνων νομιμοποιημένων οργάνων να προσδιορίζουν τα παιδευτικά ιδεώδη, στο όνομα των οικουμενικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το πού μπορεί να οδηγήσει και ποια μπορεί να είναι τα κίνητρα της επίκλησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά οι Έλληνες - τόσο κοντά στην Κύπρο όπου τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν μετρούν, εξ αιτίας της ταυτότητας εκείνου που τα παραβιάζει, αλλά και τόσο κοντά στην πρώην Γιουγκοσλαβία, όπου υπάρχουν καλές και κακές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ανάλογα με το πώς αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής ορισμένων πρωταγωνιστών - δεν χρειάζεται να αμφιβάλουν ιδιαίτερα.

11. Αυτή είναι, άλλωστε η ουσία του ισχυρισμού ότι τα σύγχρονα κράτη είναι πολυπολιτισμικά.

12. Βλ. Charles Taylor: *Multi-culturalism and the Politics of Recognition*. Princeton University Press: Princeton, 1992.

Ο πιο συνηθισμένος ορισμός της πολιτισμικής οικολογίας είναι η αντίσταση απέναντι στην αφομοίωση. Ο όρος όμως "αφομοίωση", για να έχει νόημα, προϋποθέτει και ένα αντίστοιχο πλαίσιο από το οποίο εκπορεύονται οι πιέσεις για περιθωριοποίηση και εξαφάνιση από το προσκήνιο των πολιτισμικών μορφών που βρίσκονται σε κίνδυνο. Τέτοια πλαίσια υπάρχουν πολλά, τα δύο όμως πιο συζητημένα είναι αυτά του εθνικού κράτους και της παγκόσμιας κοινότητας¹³. Υπεράσπιση της πολυπολιτισμικότητας της κοινωνίας απέναντι στην αφομοιωτική δράση του εθνικού κράτους σημαίνει ενίσχυση του κοινοτισμού εντός του εθνικού κράτους, κάτι που βρίσκεται σε αρμονία τόσο με διαδικασίες ευρωπαϊκοποίησης, όσο και με διαδικασίες παγκοσμιοποίησης¹⁴. Σήμερα, ιδιαίτερα στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, αλλά και σε άλλες περιοχές του πλανήτη, συμπεριλαμβανομένης της Αφρικής, αυτή η τάση έχει κερδίσει έδαφος. Υπεράσπιση της πολυπολιτισμικότητας της οικουμένης, αντίθετα, σημαίνει αντίσταση στις διαδικασίες διάχυσης της οικουμενικής κουλτούρας - κυρίως στα πεδία της αισθητικής και των διαπροσωπικών σχέσεων, χωρίς να σταματά μόνον σε αυτά - και υπεράσπιση του εθνικού κράτους ως κοινωνικού και επικοινωνιακού χώρου μέσα στον οποίο είναι ενεργό ένα σύστημα αξιών που παραπέμπει τόσο στην ιστορία του μορφώματος αυτού, όσο και στη διαδικασία διαπραγμάτευσης, στο πλαίσιο του πολιτισμικού και πολιτικού γίγνεσθαι του εθνικού κράτους, αυτού ακριβώς του συστήματος. Η ρητορική της πολυπολιτισμικότητας και της πολιτισμικής οικολογίας που την υποβαστάζει, περιέχουν κατά βάση δύο στοιχεία: πρώτον, το αίτημα για οριοθέτηση μιας πολιτισμικής μορφής ως πολιτισμικού είδους, με τη συγκεκριμένη του ιστορική βιογραφία, το παρόν και το μέλλον του, και, δεύτερον, το αίτημα για αναπαγωγή αυτής της μορφής και της διατήρησής της μέσα στο χρόνο.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η ρητορική της πολυπολιτισμικότητας έχει αποτελέσει αλλού, και αρχίζει να αποτελεί και στη δική μας χώρα, την ιδεολογική πλατφόρμα για την προώθηση όχι τόσο πολιτισμικών, όσο καθαρά πολιτικών αιτημάτων, επιδιώξεων που σχετίζονται με το ζήτημα της ισχύος και της εμπέλειας του κρατικού ελέγχου και της θεσμικής ρύθμισης και ακούουν στο όνομα *πολιτισμική αυτονομία* ή *πολιτισμική απόσχιση*. Και οι δύο όροι είναι γνωστοί στον πολιτικά συντηρητικό λόγο με τον οποίο τα εθνικά κράτη υπερασπίζονται εθνοτικές ή εθνικές μειονότητες που ζούν στην επικράτεια άλλων κρατών. Τον αφηγηματικό μύθο της μειονότητας που κινδυνεύει να χάσει την ταυτότητά της και που χρειάζεται στήριξη, έστω και μέσα από την ένταση με το κράτος της οποίας αποτελεί τμήμα, αρχίζει να εισπράττει η χώρα από την ανάποδη: ως κριτική στη δική της, υποτίθεται, αφομοιωτική πολιτική. Ο πολιτισμικός αλτρωτισμός έρχεται καθυστερημένα εισαγόμενος από τα γειτονικά κράτη, ιδιαίτερα εκείνα που πέρασαν την περιπέτεια του σοσιαλισμού, την εθνικιστική διάσταση του οποίου θα ήταν θεωρητική μυωπία να μην αναγνωρίζει κανείς. Πολιτικές πολιτισμικού αλτρωτισμού αναφύονται συχνά σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα, για να καταρρεύσουν συνήθως κάτω από την πίεση της πραγματικότητας και την ανάγκη της πολιτισμικής προσαρμογής, η οποία είναι προϋπόθεση για την κοινωνική κινητικότητα¹⁵ στις κοινωνίες του 20ου και - κατά πάσα πιθανότητα - του 21^{ου} αιώνα. Όπου όμως η κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών είναι για άλλους λόγους μπλοκαρισμένη, η ρητορική του πολιτισμικού αλτρωτισμού είναι αρκετά ανθεκτική μέσα στο χρόνο. Στην εποχή μας μπορεί κάλλιστα να καμουφλαριστεί μέσα στο φύλλωμα της πολυπολιτισμικής ρητορικής. Ιδιαίτερα εκείνες οι εκδοχές της πολυπολιτισμικής κοινωνίας και εκπαίδευσης που συγγενεύουν με τον γερμανικό ρομαντισμό - και στα Βαλκάνια μέχρι τώρα σχεδόν όλες οι εκδοχές φαίνεται να συγγενεύουν με αυτόν - ενδέχεται να λειτουργήσουν στον χώρο της εκπαίδευσης ως *αποδομητές της νομιμότητας της κρατικής ισχύος σε ό,τι αφορά τον ορισμό των μορφωτικών αγαθών αλλά και των διαδικασιών πρόσβασης και πιστοποίησης της απόκτησής τους από τους μαθητές*. Οι καιροί θα είναι ευνοϊκοί ώστε οι διεκδικήσεις επί μερικών τμημάτων του πληθυσμού του εθνικού κράτους, γηγενών πολιτών και νεοφερμένων αλλοδαπών, από τις διευκολύνσεις στο εξεταστικό σύστημα μέχρι την ίδρυση ξεχωριστών σχολείων, να περάσουν μέσα από τη ρητορική της διατήρησης της ιδιαίτερης *πολιτισμικής ταυτότητας*, σε πρώτη φάση και μέχρι να συνηθίσει το ακροατήριο, στην προβολή του αιτήματος για ανα-

13. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, τίθεται και ένα τρίτο πλαίσιο, εκείνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

14. Ο όρος "αποδυνάμωση του εθνικού κράτους" που χρησιμοποιείται συνήθως για τέτοιες περιπτώσεις, παρουσιάζει το εξής πρόβλημα: εξομοιώνοντας όλα τα κράτη ως υποψήφια να υποστούν αυτή την αποδυνάμωση, δημιουργεί την απατηλή εντύπωση ότι δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κράτη σε ό,τι αφορά τις πιέσεις που δέχονται και τις αντιστασεις που αναπτύσσουν στις πιέσεις αυτές, ως εάν οι πιέσεις δεν είχαν εθνικά χρώματα.

15. Βλ. Turner, R. H.: "Modes of Social Ascent through Education. Sponsored and Contest Mobility". In: R. Bendix and S.M.Lipset (eds), *Class, Status and Power*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974, σελ. 449-458

γνώριση *εθνικής ταυτότητας*, εννοείται διαφορετικής από την ελληνική, που θα είναι η δεύτερη φάση προώθησης του αιτήματος. Μια πολιτισμική οικολογία ανυποψίαστη στις πολιτικές διαστάσεις που έχει σε ιδεολογικό επίπεδο η ρητορική που αναπτύσσεται εντός της, είναι καταδικασμένη να γίνει αν όχι η ίδια μαμή, σε κάθε περίπτωση όμως τουλάχιστον θεραπευνίδα της, στην αποδόμηση του εθνικού κράτους. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο έχει, πέραν της ακαδημαϊκής, και πολιτική σημασία να γνωρίζουμε για ποια πολιτισμική οικολογία μιλάμε.

Ορισμένες εκδοχές της πολιτισμικής οικολογίας, ιδιαίτερα αυτές που συγγενεύουν ιδεολογικά με τον γερμανικό ρομαντισμό του 19^{ου} αιώνα, ενδέχεται μέσα σε συνθήκες αποδόμησης των οικονομικώς ασθενών εθνικών κρατών¹⁶, να αποτελέσουν τον δούρειο ίππο για την Περαιτέρω αποδυνάμωση του πολιτικού δικαιώματος της κοινωνίας του εθνικού κράτους να ριζίζει το "κοινό αγαθό". Αυτή η πολιτισμική οικολογία ενδέχεται, με άλλα λόγια, να λειτουργήσει ως απονομιμοποίηση της αρμοδιότητας του εθνικού κράτους να προσδιορίζει με δεσμευτικό τρόπο για τους πολίτες του ορισμένους πόρους, στάσεις και πρακτικές ως "κοινά αγαθά". Κάτω από τέτοιες συνθήκες ενδέχεται να απόκτησουν υπόσταση συγκεκριμένες διεκδικήσεις ομάδων του πληθυσμού - από την απαίτηση για διευκολύνσεις στο ξεταστικό σύστημα μέχρι την απαίτηση για ξεχωριστά αναλυτικά προγράμματα και εκπαιδευτικά ιδρύματα - εκφρασμένες μέσα από τη ρητορική της διατήρησης της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας και του σεβασμού των οικονομικών, υπερ-εθνικών δικαιωμάτων.

Η εφαρμογή της αρχής της διατήρησης των πολιτισμικών ειδών στο χώρο της εκπαίδευσης παραπέμπει κατ' ανάγκη είτε σε διαχωρισμό των σχολείων, έτσι ώστε για κάθε πολιτισμικό "είδος" - στην περίπτωση μας: για κάθε πολιτισμική ταυτότητα - να εξασφαλιστεί θεσμικά το πιο ευνοϊκό περιβάλλον αναπαραγωγής, είτε σε ένα πολυπολιτισμικό σχολείο, στο οποίο να αντιπροσωπεύονται ταυτόχρονα διαφορετικά και μεταξύ τους ασύμμετρα πολιτισμικά συστήματα. Η μεταφορά όμως του οικολογικού παραδείγματος από τη φύση στην εκπαίδευση ελέγχεται ως άτοπη. Συγκεκριμένα:

1. Αυτό που συνήθως εκλαμβάνεται ως ξεχωριστό πολιτισμικό είδος (π.χ. η πολιτισμική ταυτότητα του μετανάστη) θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα σε πολλές πτυχές του διαφορετικό, αν η ιστορική εξέλιξη στον τόπο προέλευσης - ιδιαίτερα η εξέλιξη του οικονομικού και του πολιτικού συστήματος - υπήρξε διαφορετική. Με άλλα λόγια, ο ορισμός ενός χρονικού σημείου στην ιστορική εξέλιξη ως σημείου μηδέν για την αντίχρευση της ταυτότητας ενός πληθυσμού, είναι εν πολλοίς αυθαίρετος. Οι πληθυσμοί που ζουν σε έναν συγκεκριμένο χώρο, έχουν μέσα στο χρόνο όχι μία, αλλά πολλές ταυτότητες. Η υποστασιοποίηση μιας "μέτρησης" και η αναγωγή της στην ταυτότητα του πληθυσμού, είναι προβληματική.
2. Η ασυνέχεια της ταυτότητας, συνήθως, συμβαδίζει με μια ασυνέχεια των συνθηκών ζωής: ο μετανάστης - τόσο ο γνώριμος με την άδεια παραμονής και τη διαδικασία ελέγχου κατά την είσοδο, όσο και ο λαθρομετανάστης - δεν μετακινείται λόγω ανίας, δεν αλλάζει απλώς περιβάλλον για ψυχολογικούς λόγους. Οι βασικοί λόγοι είναι συνήθως οικονομικοί, πολιτικοί ή συνδυασμός τους. Η μετακίνηση σημαίνει και αλλαγή στις καθημερινές πρακτικές, τουλάχιστον στις οικονομικές. Είναι δυνατόν στην ασυνέχεια της καθημερινότητας να απαντήσει κανείς με συνέχεια της ταυτότητας; Ποιος δικαιούται να απευθυνθεί σε έναν μετανάστη για να του πει ότι για λόγους πολιτισμικής ποικιλίας της κοινωνίας μας είναι προτιμότερο να συνεχίσει να ζει όπως ήξερε και να μην επηρεάζεται από αυτά που συμβαίνουν γύρω του;
3. Σε αντίθεση με όλους τους υπόλοιπους βιολογικούς οργανισμούς και τις ανάγκες ή τις συνήθειές τους, είναι γνωστό ότι ο άνθρωπος δημιουργεί τον πολιτισμικό του περίγυρο, δεν τον υφίσταται απλώς. Είναι το βιολογικό ον που μπορεί να έχει άποψη για την ταυτότητά του, το μόνο όν που, διαθέτοντας συνείδηση, είναι σε θέση να κάνει αναφορές στον ίδιο του τον εαυτό, να τον καταστήσει αντικείμενο στοχασμού και ελέγχου¹⁷. Ο τελικός κριτής σε μια πρόταση ταυτότητας εν προκειμένω είναι το ίδιο το υποκείμενο. Οι τρίτοι μπορούν επίσης να έχουν άποψη για τη γραμμή που πρέπει να ακολουθηθεί, αλλά οι προϋποθέσεις να αποκτήσουν απόλυτο έλεγχο της εξέλιξης της ταυτότητας του υποκειμένου σπάνια υπάρχουν.

16. Είναι αυτά ακριβώς τα εθνικά κράτη που αντιμετωπίζουν στην εποχή της οικονομικής παγκοσμιοποίησης το πρόβλημα της συρρίκνωσης της κυριαρχίας τους. Αντιθέτως, τα οικονομικώς ισχυρά κράτη ενισχύουν μέσω της οικονομικής εμβέλειας των οικονομιών τους την εθνική κυριαρχία. Είναι προφανές ότι η αποδόμηση του εθνικού κράτους είναι επιλεκτική διαδικασία.

17. Βλ. G. H. Mead: *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

4. Ειδικά στο χώρο της εκπαίδευσης, η ενθάρρυνση της πολιτισμικής σχετικότητας - ακόμη χειρότερα: της αντιπαράθεσης πολιτισμικών ταυτοτήτων - μπορεί να σημάνει κανονιστική παραλυσία του σχολείου, αδυναμία υπεράσπισης ενός γενικού, από πολιτικές πλειοψηφίες προσδιοριζόμενου, κώδικα ηθικής με την ευρύτερη έννοια. Ταυτόχρονα μπορεί να νομιμοποιήσει τη δημιουργία ξεχωριστών εκπαιδευτικών περιβαλλόντων, με άλλα λόγια τη διάσπαση της ενιαιότητας της παιδαγωγικής επιρροής της κοινωνίας πάνω στη νέα γενιά.
5. Το προηγούμενο σημείο καταδεικνύει και τη συγγένεια ανάμεσα στις ρομαντικές εκδοχές της πολιτισμικής οικολογίας και τον εθνοτικό εθνικισμό, τον εθνικισμό δηλαδή των ομάδων εντός του εθνικού κράτους που ζητούν την αναστολή εφαρμογής της πλειοψηφικής αρχής σε ό,τι αφορά τις εκπαιδευτικές τους υποθέσεις, θεμελιώνοντας τον περιορισμό της ισχύος του (εθνικού) κράτους δικαίου μέσω ενός διεθνιστικού λόγου περί γενικών οικουμενικών αρχών, στις οποίες υπάγεται και η αρχή της αναγνώρισης και της διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας. Ως προς το τελευταίο, χρειάζεται ασφαλώς μεγαλύτερη από την συνηθισμένη καλοπιστία, ώστε να δεχθεί κανείς σήμερα ότι οι όροι "διεθνής κοινότητα" και "διεθνές δίκαιο" όντως παραπέμπουν σε κάτι περισσότερο από τους συνασπισμούς ισχυρών εθνικών κρατών και από το δίκαιο που παράγεται εντός αυτού του πλαισίου, ανάλογα κάθε φορά με τις περιστάσεις. Υπάρχουν, βεβαίως, οι εμπειρίες από την ιστορία και τα διεθνή κεκτημένα στον τομέα των ατομικών δικαιωμάτων. Όμως το να πρεσβεύει κανείς ότι η δράση των εταίρων της "διεθνούς κοινότητας", όταν υπάρχει ασυμμετρία ανάμεσα στα ιστορικά κεκτημένα του πολιτισμού και στην προώθηση των παροντικών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων, δεν θα υπηρέτησε τα εν λόγω συμφέροντα, αλλά τις οικουμενικές αρχές, απαιτεί τέτοια αποξένωση από τα γεγονότα, ώστε το άτομο αυτό να μην μπορεί να αντιληφθεί την αντίφαση ανάμεσα στην πραγματικότητα και το ερμηνευτικό της μοντέλο.

Υπάρχουν, συνεπώς, βάσιμοι λόγοι να είναι κανείς επιφυλακτικός απέναντι στον εφηβικό ενθουσιασμό μιας μεταμοντέρνας πολιτισμικής οικολογίας στο χώρο της εκπαίδευσης. Ο κριτικός παιδαγωγικός λόγος παραμένει το εργαλείο εκείνο που μπορεί ακόμη να βοηθήσει τον στοχασμό μας ως προς το πόση και τι είδους ετερότητα μπορεί να φιλοξενήσει το σύγχρονο σχολείο, χωρίς μεγάλες αβαρίες και με προοπτική εμπλουτισμού του. Και με αυτή την έννοια αποτελεί το αναγκαίο αντίβαρο στην καθιερωνόμενη πολιτική ορθότητα του οικολογικού λόγου για το σχολείο.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η πολιτική του πολιτισμού βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης και του επιστημονικού προβληματισμού. Τούτο δεν αποτελεί έκπληξη, αν ληφθούν υπόψη ορισμένες θεμελιώδεις διαπιστώσεις που προκύπτουν από την κριτική κοινωνιολογική θεωρία και την ανάλυση της σύγχρονης πραγματικότητας. Πρώτον, ο πολιτισμός, ως έννοια, καλύπτει το συνολικό τρόπο ζωής σε θεσμικό και εξωθεσμικό πλαίσιο και η σχέση πολιτισμού και πολιτικής είναι αμφίδρομη. Η πολιτική του πολιτισμού είναι άμεσα συνυφασμένη με τις σχέσεις πολιτισμού και εξουσίας, αφού η κατανομή δεν εξαρτάται μόνο από τις υλικές αλλά και από τις συμβολικές δυνάμεις, που επενεργούν σε ποικίλα πεδία του οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού. Δεύτερον, οι ιστορικές συνθήκες σηματοδοτούνται από ένα σύνολο υπερβάσεων και φαινομένων που επηρεάζουν άμεσα την πολιτική του πολιτισμού. Σε αυτά συγκαταλέγεται η εμπορευματοποίηση των συμβολικών αγαθών που διαβρώνει την παραγωγή και τη διανομή τους, μεταβάλλει τον πολιτισμό σε προνομιακό πεδίο επενδύσεων και κερδών¹. Επίσης, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, η οποία απειλεί και ταυτόχρονα ενδυναμώνει το ενδιαφέρον για τους τοπικούς πολιτισμούς και τις πολιτισμικές ταυτότητες. Επηρεάζει τη δομή των σχέσεων εξουσίας, σε εθνικό και διεθνικό πεδίο, και συχνά καθιστά αναγκαίο τον επαναπροσδιορισμό των πολιτικών συνόρων με πολιτισμικούς όρους. Σε συνδυασμό μάλιστα με τη διεκπεραιούμενη πρόσβαση στην εκπαίδευση και τα δίκτυα επικοινωνίας συμβάλλει σταδιακά στην παγίωση μιας οικουμενικής πολιτικής αντίληψης. Αυτή όμως δε δύναται να συγκαλύψει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανισότητες, όπως και τις συνέπειες των κοινωνικών συγκρούσεων και των πολιτικών ανταγωνισμών που εντείνονται διαρκώς. Ωθεί έτσι σε πολιτισμικές αναδιπλώσεις τα κράτη, τα οποία αναγνωρίζουν μεν τις πολιτισμικές διαφορές, ταυτόχρονα όμως διευκολύνουν την πολιτισμική ηγεμονία.

Η πολιτισμική ηγεμονία είναι έννοια-κλειδί για την κατανόηση της πολιτικής του πολιτισμού. Αναφέρεται στην άσκηση συμβολικού ελέγχου από τις κυρίαρχες δυνάμεις στις εξαρτημένες τάξεις, μέσω του οποίου εξασφαλίζεται η αναγκαία για την επιβίωση του συστήματος κοινωνική συναίνεση και συνοχή². Επιτυγχάνεται με τη διείσδυση στον πυρήνα της κοινής λογικής ενός συστήματος νοημάτων και αξιών, με αποτέλεσμα τα άτομα να βλέπουν τον κόσμο που τους περιβάλλει ως το μόνο κόσμο, που γίνεται, έτσι, 'ηγεμονικός'. Διαμορφώνουν, με άλλα λόγια, τον 'αποτελεσματικό κυρίαρχο πολιτισμό', όπως τον χαρακτηρίζει ο R. Williams ακολουθώντας το παράδειγμα του A. Gramsci³. Στην παρούσα ιστορική φάση η πολιτισμική ηγεμονία αποκτά μεγαλύτερη σημασία, γιατί εντείνονται οι 'συγκρούσεις των πολιτισμών', απειλείται η κοινωνική συνοχή από τη διόγκωση της ανεργίας και της φτώχειας, την καταστρατήγηση των δικαιωμάτων και των συμφερόντων μεγάλου μέρους του πληθυσμού, την απονομιμοποίηση γενικότερων πολιτικών δομών.

Η πολιτισμική ηγεμονία είναι άμεσα συνυφασμένη με τις οικονομικές και τις κοινωνικές σχέσεις, κυρίως όμως με τις πολιτισμικές που επενεργούν στο συμβολικό πεδίο, αφού ο καπιταλισμός δεν είναι μόνο οικονομικό, αλλά και πολιτισμικό σύστημα⁴. Ο σημαντικότερος διαμεσολαβητής που ενεργοποιεί τις διαδικασίες για την άσκηση της πολιτισμικής ηγεμονίας είναι

1. Βλ. Την ανάλυση του P. Bourdieu, (1993), *The Field of Cultural Production*, Cambridge: Policy Press, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 3 με τίτλο "The Market of Symbolic Goods", σσ.112-141.

2. Βλ. A. Γκράμσι, (1972), *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα: Στοχαστής, τομ. Α', σσ. 62-63.

3. Για την έννοια της ηγεμονίας βλ. τις μελέτες του R. Williams, (1961), *The Long Revolution*, London: Chatto and Windus, (1977), *Marxism and Literature*, New York: Oxford University Press, (1989), *Recourses of Hope: Culture, Democracy, Socialism*, (Ed. R. Gable), London: Verso και στην ελληνική (1994), *Κουλτούρα και ιστορία* (εισ. μεταφρ. Β. Αποστολίδου), Αθήνα: Γνώση.

4. Το ριζοσπαστικό στοιχείο της γκραμισιανής θεώρησης βρίσκεται στην ερμηνεία των δεσμών μεταξύ πολιτισμού και εξουσίας, κριτικής σχέσης και πράξης, όπως επισημαίνεται στις μελέτες των W. L. Adamson, (1980), *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*, Berkeley, CA: University of California Press και T. Bennett, (1986) 'Introduction: Popular Culture and 'the Turn to Gramsci'', *Popular Culture and Social Relations*, (Ed. T. Bennett, C. Mercer and J. Woollacott), Philadelphia: Open University Press, σσ. xi-xix. Για την επικαιρότητα και τη χρησιμότητά της στην ανάλυση της σύγχρονης πραγματικότητας βλ. Π. Νούτσος, (2001), *Machiavelli. Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, σσ. 144-151.

το κράτος, εφόσον διαχειρίζεται τα ζητήματα της πολιτικής του πολιτισμού, εμπλέκεται, άμεσα ή έμμεσα, στη δόμηση ή την αναδόμηση των σχέσεων εξουσίας⁵. Διευκολύνει και νομιμοποιεί την άσκηση συμβολικού ελέγχου με τους μηχανισμούς του που μεταβιβάζουν κάθε φορά στις μάξες ένα πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο εμπεριέχει συγκεκριμένα πολιτισμικά μορφώματα. Με τις αναφορές και ταυτίσεις, που συνεπάγονται, οροθετούν την εμπειρία και τη φαντασία, όλα αυτά που σκέπτονται και αισθάνονται οι άνθρωποι, το 'βιωμένο πολιτισμό'. Έτσι, βλέπουν τον εαυτό τους και τον κόσμο που τους περιβάλλει μέσα από ένα παραπλανητικό πρίσμα, χωρίς τούτο βέβαια να σημαίνει ότι είναι και απόλυτα παθητικοί δέκτες.

Πολιτισμική ηγεμονία και εκπαίδευση

Ένας από τους μηχανισμούς του κράτους που παίζει μάλιστα προεξάρχοντα ρόλο στην άσκηση συμβολικού ελέγχου, στην ενεργοποίηση, κατά συνέπεια, των διαδικασιών της πολιτισμικής ηγεμονίας είναι η εκπαίδευση⁶. Τα τελευταία τριάντα χρόνια πολλές μελέτες, που στηρίζονται σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως είναι στενοί οι δεσμοί που συνδέουν την εκπαίδευση με τις πολιτισμικές σχέσεις εξουσίας⁷. Η εκπαίδευση, πιο συγκεκριμένα, συμβάλλει στη διαμόρφωση των πολυσύνθετων σχέσεων γνώσης και εξουσίας, εξουσίας και πολιτισμού, αφού επιτελεί μείζονος σημασίας λειτουργίες: οικονομικές, οι οποίες απορρέουν και από την οικονομία του πολιτισμού, τη σχέση μεταξύ οικονομικού και πολιτισμικού κεφαλαίου. Κοινωνικές, οι οποίες συνδέονται με την αναπαραγωγή και των πολιτισμικών ανισοτήτων που έχουν κατά βάση κοινωνικές διαστάσεις. Πολιτικοϊδεολογικές, στις οποίες κατέχει κεντρική θέση η ενστάλαξη της κυρίαρχης ιδεολογίας, που έχει τη συμβολική δύναμη να ταξινομεί τον κόσμο, να θέτει όρια στην ανθρώπινη σκέψη.

Οι συγκεκριμένες αυτές λειτουργίες θεμελιώνουν την άποψη πως η εκπαίδευση επενεργεί στη σφαίρα της συμβολικής παραγωγής και αναπαραγωγής, εμπλέκεται άμεσα στις διαδικασίες σχηματισμού των ταυτοτήτων⁸. Διευκολύνει την άσκηση συμβολικού ελέγχου με την οργάνωση και το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων, τις παιδαγωγικές πρακτικές, τη γνώση που παράγει και κατανέμει. Η γνώση αυτή μεταβιβάζει στις νέες γενιές ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο εξυπηρετεί την πολιτισμική ηγεμονία, διαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση⁹. Επηρεάζει τις σχέσεις εξουσίας που έχουν μεγάλη σημασία για τους οικονομικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς, στους οποίους μάλιστα παίζουν σημαντικό ρόλο τόσο ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας όσο και οι κουλτούρες των τάξεων. Ο M. Apple υποστηρίζει χαρακτηριστικά πως ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν μπορεί να ιδωθεί ως μία 'φυσική εξέλιξη' της οικονομίας. Είναι, αντίθετα, το αποτέλεσμα των αδιάλειπτων συγκρούσεων που διαμορφώνουν τις κοινωνικές συνθήκες. Οι κουλτούρες των τάξεων επίσης επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ηγεμονικές και αντι-ηγεμονικές σχέσεις, αφού παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των ατόμων¹⁰.

Η συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία ανιχνεύεται άλλωστε εύκολα σε κάθε προσπάθεια να απαντηθούν θεμελιώδη ερωτήματα, όπως: ποια και τίνος η γνώση θεωρείται επίσημη; Πώς μεταβιβάζεται στη διδακτική πράξη; Ποιες αξίες και αρχές, ποια κουλτού-

5. Βλ. το άρθρο της A. Oliver 'Becoming Right: Education and the Formation of Conservative Movement' στο M.W. Apple, (1996), *Cultural Politics and Education*, Buckingham: Open University Press, σ. 44.

6. Βλ. H. Giroux, (1999), 'Rethinking cultural politics and radical pedagogy in the work of Antonio Gramsci', *Educational Theory*, vol. 49, σσ. 1-19, που αναπτύσσει μία ερμηνευτική προσέγγιση επηρεασμένη και από τη μεταμοντέρνα θεωρία.

7. Από τη δεκαετία του '70, τη φαινομενολογική μαρξιστική προσέγγιση του M. Young, τη θεωρία του L. Althusser για την ιδεολογία και τη σχετική αυτονομία, τις πολιτισμικές αναλύσεις του B. Bernstein και του P. Bourdieu, μέχρι τις πρόσφατες μελέτες του M. Apple, για παράδειγμα, στις οποίες προσπαθεί να συνθέσει τις θεωρίες της αναπαραγωγής και της αντίστασης και αναλύει, αξιοποιώντας την έννοια της ηγεμονίας, τη συμβολή της εκπαίδευσης στη συγκρότηση των σχέσεων εξουσίας και πολιτισμού.

8. Βλ. P. Wexler, (1992), *Becoming Somebody*, New York: Farmer Press.

9. Μεγάλη επίδραση στο σχετικό θεωρητικό προβληματισμό έχει ασκήσει η ερμηνευτική προσέγγιση του P. Willis, (1977), *Learning to Labour: how working class kids get working class jobs*, Far borough: Saxon House και (1983), *The Year 2000*, New York: Pantheon, σσ. 243-269, την οποία προσεγγίζει κριτικά σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες θεωρίες της αναπαραγωγής ο J. C. Walker (1986), 'Romanticising Resistance, Romanticising Culture: problems in Willis's theory of cultural production', *British Journal of Sociology of Education*, Vol 7, No 1, σσ. 59-80.

10. Βλ. το M. Apple, (1989), 'The Politics of Commonsense', στο H. Giroux and P. McClaren, (Ed), *Critical Pedagogy, The State, and Cultural Struggle*, Albany: State University of New York Press, 32-49.

ρα συσσωματώνει και τι είδους ταυτότητες κατασκευάζει; Με άλλα λόγια, ποιο πολιτισμικό κεφάλαιο εμπεριέχει, πώς, πού και σε ποιους μεταδίδεται; Πώς κατανέμεται στις κοινωνικές τάξεις και ποιο κοινωνικό όραμα υπηρετεί; Σύμφωνα με τα πορίσματα των σχετικών μελετών η οργάνωση και το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων οροθετούνται από ένα πλαίσιο κανονιστικών αρχών, στο οποίο διασταυρώνονται η παραγωγή ή η αναπαραγωγή της γνώσης με τις σχέσεις της πολιτισμικής εξουσίας¹¹. Επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το επιμέρους θεσμικό πλαίσιο της διδακτικής πράξης και, συνεπώς, τις διαδικασίες της διδασκαλίας και της μάθησης¹². Πέραν τούτου, η επιλογή της επίσημης γνώσης δεν είναι μία ουδέτερη διαδικασία, αλλά έχει πολιτικές διαστάσεις και υπηρετεί συγκεκριμένους ρητούς και άρρητους στόχους. Προκαθορίζεται από τους ευρύτερους πολιτικούς ανταγωνισμούς και τις οικονομικές και πολιτισμικές συγκρούσεις, τους συμβιβασμούς μεταξύ κράτους και κοινωνικών τάξεων, τους οποίους οι κυρίαρχες δυνάμεις κατευθύνουν σε συγκεκριμένους προσανατολισμούς, ώστε να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους και την πολιτισμική ηγεμονία. Από αυτή τη γνώση οι νέες γενιές αντλούν νοήματα και αξίες, με τις οποίες κατανοούν τον κόσμο και τη θέση τους εντός αυτού.

Σκοπός της ανάλυσης που ακολουθεί είναι να θεμελιώσει την άποψη ότι το μοντέλο της εκπαιδευτικής πολιτικής που υιοθετείται για την προώθηση της μεταρρύθμισης ενισχύει τη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία και, εξαιτίας αυτού του λόγου, στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων. Η επαλήθευση της άποψης και η περαιτέρω μελέτη των σχετικών ζητημάτων έχει σήμερα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι σύγχρονες θεωρίες παραβλέπουν συχνά τη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία που έχει μεγάλη σημασία για την ερμηνεία της πολιτικής του πολιτισμού και της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η θεωρία, για παράδειγμα, του Τρίτου Δρόμου, που αποτελεί τον πυρήνα του 'ουτοπικού ρεαλισμού' και αποτυπώνεται στο έργο του A. Giddens, δίνει έμφαση στην πολιτισμική χειραφέτηση που είναι απαραίτητη για τις πολιτικές της ζωής και παραβλέπει την επίδραση του συμβολικού ελέγχου¹³. Υποστηρίζει, με τις συγκεκριμένα, ότι τα άτομα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες απομακρύνονται σταδιακά από τις παραδοσιακές αλήθειες, τις συλλογικές δεσμεύσεις, τους προδιαγραφμένους κανόνες. Στο πλαίσιο του αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού καλούνται να αποφασίσουν για το είδος ζωής που επιθυμούν, επιλέγοντας από ένα ευρύ φάσμα σεναρίων¹⁴. Να διαμορφώσουν τις βιογραφίες μόνοι τους για να αντιμετωπίσουν τις αβεβαιότητες στη ρευστή πραγματικότητα, στην οποία εξασθενούν οι καθορισμένες γραμμές για τον τρόπο ζωής που έχει αξία¹⁵. Η συλλογιστική αυτή, όπως είναι προφανές, δε λαμβάνει υπόψη τις διαδικασίες της πολιτισμικής ηγεμονίας και τούτο ερμηνεύεται, αν ληφθούν υπόψη οι θεωρητικές απαρχές του Τρίτου Δρόμου, με βάση τις οποίες προσεγγίζονται τα ζητήματα των πολιτιστικών δικαιωμάτων και του ελέγχου.

Οι μεταμοντέρνες θεωρίες, από την άλλη πλευρά, που κυριαρχούν τα τελευταία χρόνια, αναλύουν μεν τα ζητήματα των σχέσεων εξουσίας και πολιτισμού, δεν εξετάζουν όμως τις επιπτώσεις που έχουν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Δε λαμβάνουν υπόψη πως η εκπαίδευση και η διαφοροποιητική οικονομική, πολιτική και πολιτισμική εξουσία υπήρξαν πάντα ένα αδιάσπαστο δίδυμο¹⁶. Γενικότερα, διαπιστώνεται ότι στην κοινωνική και πολιτική θεωρία συχνά η πολιτική της ταυτότητας εκτοπίζει την κοινωνική τάξη, η διαφορά την ανισότητα. Επίκεντρο του θεωρητικού προβληματισμού και της πολιτικής πρακτικής είναι πώς θα κατοχυρωθεί η ισότητα με την αναγνώριση της διαφοράς, παρά πώς θα αντιμετωπισθεί η ανισότητα¹⁷. Έτσι, δίνεται έμφαση στην ετερογένεια, παρά στην ομοιογένεια, δεν αναζητούνται τα βαθύτερα αίτια της ανισότητας που είναι οικονομικά και κοινωνικά. Δε λαμβάνεται

11. Βλ. F. Inglis, (1985), *The Management of Ignorance: A Political Theory of Curriculum*, New York: Basil Blackwell και W. B. Stanley, (1992), *Curriculum for Utopia. Social Reconstructionism and Critical Pedagogy in the Postmodern Era*, Albany: State University of New York Press.

12. Βλ. M. W. Apple, (1996), *Cultural Politics and Education*, ο.π., σ. 96.

13. N. Μουζέλης, (2001), *Για έναν εναλλακτικό Τρίτο Δρόμο. Αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής σχέσης του Antony Giddens*, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 41-47.

14. Ο κύριος θεωρητικός του Τρίτου Δρόμου A. Giddens υποστηρίζει ότι καθώς συντελείται με ταχύτατους ρυθμούς η υπέρβαση των παραδοσιακών κοινωνιών οι ευκαιρίες ζωής αντικαθίστανται από τις πολιτικές της ζωής και έχει μεγάλη σημασία πώς οργανώνει το άτομο τη ζωή του. Βλ. (1998), 'Risk society: the context of British politics' στο J. Franklin, (Ed), *The Politics of Risk Society*, Cambridge: Polity Press, σ. 28 και στην ελληνική (1999), *Πέρα από την Αριστερά και Δεξιά. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, (μτφρ. Στ. Ροζάνης), Αθήνα: Πόλις, σσ. 146-149.

15. Βλ. U. Beck, (1998), *Democracy Without Enemies*, Cambridge: Polity Press, σ. 33.

16. M. W. Apple, (1993), *Official Knowledge. Democratic Education in a conservative age*, New York: Routledge, Official Knowledge, σ. 10

17. I. M. Young, (1990), *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.

υπόψη η θεμελιωμένη άποψη πως οι κοινωνικές ανισότητες δεν είναι αποκομμένες από τις πολιτισμικές αδικίες. Οι αδικίες αυτές απορρέουν από τις πολιτικές πρακτικές στο συμβολικό πεδίο: οι ηγεμονικές ομάδες υποτάσσουν τις εξαρτημένες, ενώ παράλληλα αναγνωρίζουν τις πολιτισμικές διαφορές που είναι άμεσα συνυφασμένες με τις οικονομικές και τις κοινωνικές ανισότητες. Το κυρίαρχο μοντέλο της πολιτικής του πολιτισμού είναι σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένο από τις τάσεις αυτές και διευκολύνει την πολιτισμική ηγεμονία και συμβάλλει στην αναπαραγωγή των ταξικών διακρίσεων. Το ίδιο συμβαίνει και με το μοντέλο της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολουθείται από τη δεκαετία του '80 στις ανεπτυγμένες χώρες και, με σχετική καθυστέρηση, στην Ελλάδα.

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και συμβολικός έλεγχος

Πράγματι, η κριτική προσέγγιση του μοντέλου της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολουθείται για τη 'μεταρρύθμιση' οδηγεί σε ορισμένες βάσιμες ενδείξεις, οι οποίες επαληθεύουν την υπόθεση εργασίας και αξίζουν περαιτέρω ανάλυση¹⁸. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι, τυπικά, πιο ανοιχτό ως προς την πρόσβαση στις υψηλότερες βαθμίδες, μοιάζει να γίνεται πιο δημοκρατικό. Η σχολική γνώση έχει απελευθερωθεί από τον ελιτισμό της παραδοσιακής αστικής ηγεμονίας, τις ηθικές και αισθητικές απαιτήσεις της. Η 'μεταρρύθμιση' όμως προβλέπει αλλαγές, οι οποίες ενεργοποιούν έμμεσες, αλλά ισχυρότερες από το παρελθόν, μορφές συμβολικού ελέγχου στην εκπαίδευση που παρέχουν ενδείξεις πως ενισχύεται η συμβολή της στην πολιτισμική ηγεμονία.

Πιο συγκεκριμένα, αν αναλυθούν κριτικά το ιδεολογικό υπόβαθρο και οι ρυθμίσεις που περιλαμβάνει η μεταρρύθμιση και σε συνδυασμό με τη σύγχρονη εκπαιδευτική θεωρία, μπορεί να διατυπωθεί η βάσιμη υπόθεση πως αποτελεί μέρος του ηγεμονικού σχεδίου για τον ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Συγκλίνει προς το κυρίαρχο μοντέλο της εκπαιδευτικής πολιτικής που εδράζεται στις πολιτικές και οικονομικές αξίες του νεοφιλελευθερισμού. Αν γίνει δεκτή η άποψη αυτή, τότε μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση πως οι αξίες αυτές επηρεάζουν την οργάνωση και το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων, τις μεθόδους διδασκαλίας, τη σχολική γνώση. Αποτελούν τον πυρήνα του πολιτισμικού κεφαλαίου που μεταδίδεται στις νέες γενιές και, συνεπώς, αλλάζουν τις πηγές από τις οποίες αντλούν τα νοήματα, τις εμπειρίες που βιώνουν στη διδακτική πράξη.

Πράγματι, η μεταρρύθμιση ταυτίζεται με το κυρίαρχο πρόταγμα του εκσυγχρονισμού και προβάλλεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για να ανταποκριθεί η εκπαίδευση στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες. Η στοχοθεσία δίνει έμφαση στην ισότητα των ευκαιριών και τη διασφάλιση του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Τούτο σημαίνει ότι η ισότητα παραμένει τυπικά ζήτημα άμεσης προτεραιότητας στην εκπαιδευτική πολιτική. Το γεγονός όμως πως η εκπαίδευση μεταβάλλεται σταδιακά από δημόσιο σε ιδιωτικό αγαθό, μεγάλο μέρος των υπηρεσιών, που προσφέρει 'δωρεάν', αποτελούν εμπορεύσιμο προϊόν υψηλού κόστους καταδεικνύει πως έχει συμβολικό και νομοποιητικό χαρακτήρα. Κεντρικός και ρητά διατυπωμένος στόχος της μεταρρύθμισης, είναι η ποιοτική αναβάθμιση και η αποδοτικότητα της εκπαίδευσης που συνυφάνεται μάλιστα με την εθνική ανάπτυξη και την ενδυνάμωση της θέσης που έχει η χώρα στην παγκόσμια ανταγωνιστική αρένα¹⁹. Ο στόχος αυτός αποτελεί την πιο ισχυρή ένδειξη ότι συντελείται μία μεζονος σημασίας ιδεολογική μετατόπιση, γιατί δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις οικονομικές λειτουργίες της εκπαίδευσης. Αναφέρεται συχνά στην ανάγκη να δημιουργηθεί ένα σύστημα υλικών υποδομών και πόρων, ώστε η εκπαίδευση να καλλιεργεί τις αναγκαίες δεξιότητες και ικανότητες, να προετοιμάζει τις νέες γενιές για να εργασθούν σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον. Η λογική αυτή του οικονομισμού διαποτίζει, αναπόφευκτα, όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής πρακτικής και φθάνει μέχρι τη διδακτική πράξη²⁰. Επηρεάζει τη γνώση που παράγει

18. Πρόκειται για τη μεταρρύθμιση που βασίζεται στους Ν. 2525/97 και 2640/98, όπως και τις μετέπειτα ερμηνευτικές διατάξεις ή ρυθμίσεις.

19. ΥΠΕΠΘ, (1997), *Εκπαίδευση 2000. Για μία Παιδεία ανοιχτών οριζόντων*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, σ. 11 και την κριτική άποψη του Χ. Νούτσου στο 'Η ποιότητα στην εκπαίδευση', *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 64, σσ. 12-13.

20. Βλ. C. Bailey, (1996), 'The challenge of economic utility', στο J. Ahier, B. Cosin and M. Hales, (Eds), *Diversity and Change. Education, Policy and Selection*, London: Routledge, σσ. 144-160 και Στ. Πεσμαζόγλου, (1994), 'Οι βλαβερές συνέπειες του οικονομικού αναγωγισμού στην Εκπαίδευση', στο *Ο Έλληνας Εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή του διάσταση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη και Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, σσ. 143-155.

και αναπαράγει η εκπαίδευση, ό,τι δηλαδή οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν ή δε διδάσκουν και, συνεπώς, τις διαδικασίες της πολιτισμικής ηγεμονίας²¹.

Οι ρυθμίσεις που προβλέπουν οι Ν. 2525/97 και 2640/98 προωθούν αλλαγές που είναι ταυτισμένες με τον κεντρικό στόχο της μεταρρύθμισης. Το χρονικό διάστημα που έχει παρέλθει και η αποσπασματική εφαρμογή τους δεν επιτρέπουν τη διατύπωση εκτιμήσεων για τις τελικές εκβάσεις και τις συνέπειές τους. Επιτρέπουν όμως τη διατύπωση της βάσιμης υπόθεσης πως συντελούν στη μετακίνηση των αντικειμενικών όρων άσκησης της εκπαιδευτικής πολιτικής σε νέα πεδία, σηματοδοτούν τη μετάβαση σε μία νέα εποχή. Πιο συγκεκριμένα, προωθούν αλλαγές που αναδομούν τη μεταύποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση και καθιστούν πιο σαφείς τις κοινωνικές λειτουργίες του διπλού δικτύου, της γενικής και τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης. Η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση υποβαθμίζεται και παράγει το ημιειδικευμένο και πλεονάζον εργατικό δυναμικό που διευκολύνει τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Ανανεώνουν τα αναλυτικά προγράμματα, τις διδακτικές μεθόδους και μορφές αξιολόγησης και αλλάζουν τις συνθήκες της διδακτικής πράξης. Ανασυγκροτούν το σύστημα διοίκησης με βάση το τεχνοκρατικό μοντέλο διαχείρισης της απόδοσης, προκειμένου να ενισχυθεί η αποδοτικότητα του ανθρώπινου δυναμικού της εκπαίδευσης. Προωθούν την αποκέντρωση, μεταθέτοντας μέρος των αρμοδιοτήτων σε περιφερειακό επίπεδο, ώστε να διευκολυνθεί η αποτίμηση της αποτελεσματικότητας του συστήματος που συναρτάται με την αξιοποίηση των υλικών και ανθρωπίνων πόρων²². Προβλέπουν τομές στην εκπαίδευση, το σύστημα διορισμού των εκπαιδευτικών και την εφαρμογή ενός συστήματος αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου και των σχολικών μονάδων με προτυποποιημένους δείκτες ποιότητας²³. Βασίζονται στην ιδεολογία του επαγγελματισμού που υπόσχεται υλικά και συμβολικά οφέλη για τους εκπαιδευτικούς, την ορθολογική οργάνωση της διδασκαλίας. Αν αναλυθούν όμως σε βάθος, προκύπτουν βάσιμες ενδείξεις ότι μειώνουν τη σχετική αυτονομία και την προσωπική εξουσία των εκπαιδευτικών, που υποτάσσονται σε νέες δεσμεύσεις. Περιορίζουν το έργο τους στην αναπαραγωγή των προκατασκευασμένων μαθημάτων, εγκλωβίζουν τις πρακτικές τους στη λογική της επίδοσης και της απόδοσης και τελικά αποεπαγγελματοποιούν τη διδασκαλία.

Αν οι αλλαγές αυτές ιδωθούν αφαιρετικά και οι συνέπειές τους αναλυθούν από μία κριτική σκοπιά, συνάγεται το συμπέρασμα ότι συμβάλλουν στην ανάπτυξη δύο αντίρροπων δυνάμεων. Η μία διευκολύνει τη διεϊσδυση των δυνάμεων της ελεύθερης αγοράς στην εκπαίδευση και η άλλη επιτείνει τον κεντρικό έλεγχο²⁴. Η παράλληλη ανάπτυξή τους αντανάκλα τη συναίνεση μεταξύ κράτους και αγοράς που προσιδιάζει στους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του κυβερνώντος σοσιαλδημοκρατικού κόμματος²⁵. Η διεϊσδυση των δυνάμεων της αγοράς καλλιεργεί τον ανταγωνισμό και τον ατομικισμό, συμβάλλει στην εμπορευματοποίηση, την έμμεση και την άμεση ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης. Η επίταση του κεντρικού ελέγχου προβάλλεται και φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, ως μία ουδέτερη στρατηγική που αποσκοπεί στην παροχή ενιαίας και ποιοτικά αναβαθμισμένης γνώσης²⁶. Στην ουσία όμως έχει πολιτικές διαστάσεις και αναδομεί τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας, στη μήτρα των οποίων εμπλέκονται οι εκπαιδευτικοί και η διδασκαλία. Από την αναδόμηση αυτή ενισχύεται η ρυθμιστική δύναμη

21. M. W. Apple, (1996), *Cultural Politics and Education*, ο.π., σ. χ.

22. Ν. 2817/2000, άρθρο 14, παρ. 29.

23. Οι αλλαγές ακολουθούν τις τάσεις που διαγράφονται στο επίπεδο της Ε.Ε.. Βλ. Γ. Μαυρογιώργος, 'Βασική Εκπαίδευση και Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών: Πτυχές ισομορφισμού στην ευρωπαϊκή διάσταση' στο *Ο Έλληνας Εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή του διάσταση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη και Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, σσ. 151-152 και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2000), *Ευρωπαϊκή Έκθεση για την ποιότητα της σχολικής εκπαίδευσης*, Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Πολιτισμού, σσ. 50-52.

24. Για την ανάπτυξη των δύο αυτών αντίρροπων δυνάμεων στην εκπαίδευση βλ. το άρθρο του M. Barber, (1994), 'Power and Control in Education 1944-2004', *British Journal of Educational Studies*, Vol. XXXII, No 4, 348-362 και την ανάλυση των αρχών όπου στηρίζεται το συγκεκριμένο μοντέλο στο K. Morrison, (1994), 'Centralism and Education Market: Why emulate the United Kingdom?', *European Journal of Education*, Vol 29, No 4, σ. 418.

25. Οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις προσπαθούν να εναρμονίσουν το κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοντέλο με τις σοσιαλδημοκρατικές μικρο-πολιτικές. Βλ. το άρθρο των S. Power and G. Whitty (1999), 'New Labour' s education policy: first, second or third way? *Journal Education Policy*, Vol. 14, No 5, 535-546.

26. Η ελληνική εκπαίδευση ήταν πάντα υποταγμένη στον κρατικό έλεγχο, όπως προκύπτει από την ιστορική μελέτη του Χ. Νούτσου, (1979), *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα: Θεμέλιο. Αυτό που αλλάζει με την πρόσφατη απόπειρα μεταρρύθμισης είναι ότι ο έλεγχος γίνεται ισχυρότερος και επιβάλλεται με έμμεσους και πιο αποτελεσματικούς τρόπους.

του κράτους, που ασκεί ισχυρότερο έλεγχο στην παραγωγή και την κατανομή της γνώσης. Τούτο τεκμηριώνεται και από τις παρεμβάσεις που επαναπροσδιορίζουν την παιδαγωγική πρακτική, ανατρέπουν τις παραδοσιακές αξίες, εισάγουν νέες, επισκιάζουν ή αποκλείουν άλλες, περιορίζουν τη διδασκαλία στην αναπαραγωγή των προκατασκευασμένων μαθημάτων²⁷.

Με βάση αυτή τη συλλογιστική, το κράτος αναλαμβάνει πιο κρίσιμο ρόλο στην επιλογή του πολιτιστικού κεφαλαίου που μεταδίδεται στις νέες γενιές και κατασκευάζει τη συνείδηση της κοινωνίας. Αξιοποιεί τη δύναμή του για να δημιουργήσει μία νέα επιλεκτική παράδοση που ενισχύει τη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία. Ο έλεγχος που ασκεί μπορεί να ιδωθεί και ως μέρος της προσπάθειας να αναδομηθούν οι σχέσεις της πολιτισμικής εξουσίας που αποτελούν θεσμικό μέρος της διδασκαλίας και της μάθησης. Είναι ένδειξη ότι το κράτος διατηρεί την αποκλειστική αρμοδιότητα στην κατανομή των συμβολικών πόρων, αξιοποιεί την εκπαίδευση για την άσκηση της πολιτισμικής ηγεμονίας και την προετοιμασία του 'άνθρωπινου κεφαλαίου' που εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα τη συσσώρευση του κεφαλαίου.

Πολιτισμική ηγεμονία και αναπαραγωγή των ανισοτήτων στην εκπαίδευση

Η διευρυμένη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία όμως ενισχύει, εν δυνάμει, τις λειτουργίες της που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή και τη νομιμοποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων²⁸. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται από τα πορίσματα μελετών, σύμφωνα με τα οποία η πολιτισμική ηγεμονία είναι μία μορφή άσκησης εξουσίας και καταπίεσης που εμπεριέχει την αδικία²⁹. Όσο επιτείνεται ο συμβολικός έλεγχος στην παραγωγή και την κατανομή της γνώσης, τόσο μειώνονται οι πιθανότητες να διασφαλισθεί η κοινωνική δικαιοσύνη, αφού αυτή δεν εξαρτάται μόνο από την κατανομή των υλικών αλλά και των συμβολικών αγαθών³⁰. Η εκπαιδευτική πολιτική, γενικότερα, επηρεάζεται από τη δομή των ανισοτήτων, τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, με αναπόφευκτο αποτέλεσμα να παράγει νικητές και ηττημένους, να συμβάλει στη στρωματοποίηση της κοινωνίας. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο μάλιστα, προς το οποίο συγκλίνει η μεταρρύθμιση, κατοχυρώνει σε μεγαλύτερο βαθμό τα προνόμια των ανώτερων τάξεων, εις βάρος των εξαρτημένων³¹.

Πιο συγκεκριμένα, η επίταση του συμβολικού ελέγχου, που διευκολύνει την πολιτισμική ηγεμονία, έχει ως αποτέλεσμα την τυποποίηση της διδασκαλίας που προκαθορίζει μέχρι λεπτομέρειας τη διδακτική πράξη. Έτσι, μεταβιβάζεται ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο δεν περιλαμβάνει την κουλτούρα, δεν αναφέρεται στις πολιτισμικές εμπειρίες των προερχομένων από την εργατική τάξη ή από τις μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες³². Λειτουργεί εις βάρος των μαθητών που οι συνθήκες ζωής και οι εμπειρίες τους βασίζονται σε διαφορετικές αξίες από αυτές που εμπεριέχει το πολιτισμικό κεφάλαιο της επίσημης γνώσης³³. Προκαλεί συχνά την ανία και την αποξένωση, επηρεάζει αρνητικά την επίδοση, το αίσθημα αυτοεκτίμησης των μαθητών για τους πολιτισμούς και τις ιστορίες τους, που χρειάζεται να εμπλουτισθούν, παρά να καταστραφούν. Όσο περισσότερο ταυτίζεται με τις αξίες και τις εμπειρίες τους, τόσο μικρότερες είναι οι τάσεις εγκατάλειψης ή αντίστασης, τόσο ευκολότερη η αφομοίωση τους και, συνεπώς, υψηλότερη η επίδοσή τους. Το συμπέρασμα τούτο συνάγεται από τη θεμελιακή αρχή,

27. Βλ. M. W Apple, (1993), *Official Knowledge. Democratic Education in a conservative age*, ο.π., σ. 34.

28. Τούτο τεκμηριώνεται, για παράδειγμα, από τις διαφορές που παρουσιάζουν τα ποσοστά επιτυχίας στις εξετάσεις για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση μεταξύ των λυκείων της πόλης και της υπαίθρου, των πλούσιων προαστίων και των φτωχών συνοικιών στις μεγαλουπόλεις, των μαθητών, συνεπώς, που διαθέτουν διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο.

29. H I.M. Young, (1990), *Justice and Politics of Difference*, ο.π., σ. 16, υποστηρίζει ότι η αδικία στηρίζεται σε πέντε μορφές καταπίεσης, στις οποίες εντάσσεται και η πολιτισμική ηγεμονία.

30. S. Gewirtz, (1998), 'Conceptualizing social justice in education: mapping the territory', *Journal Educational Policy*, vol.13, No 4, σ. 471.

31. Σε κάθε περίπτωση ο νεοφιλελευθερισμός, με την πίεση που ασκεί στην ευέλικτη και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας, παράγει περισσότερους κοινωνικά αποκλεισμένους, ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες, υποστηρίζει ο D. Hill, (2001), 'State Theory and the Neo-Liberal Reconstruction of Schooling and Teacher Education: a structuralist neo-Marxist critique of modernist, quasi-modernist, and culturalist neo-Marxist theory', *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 22, No 1, σ. 36.

32. W. Feinberg, (1999), *Common School/Uncommon Identities. National Unity and Cultural Diverse*, Yale University Press.

33. E. Gordon and C. Bonilla-Bowman, (1994), 'Equity and social justice in educational achievement', στο R. Berne and L. Picus (Eds), *Outcome Equity in Education*, Thousand Oaks, CA: Corwin Press, σσ. 24-44.

σύμφωνα με την οποία η αφομοίωση του πολιτισμικού κεφαλαίου που συσσωματώνει η σχολική γνώση εξαρτάται και από τις πολιτισμικές διαφορές, οι οποίες όμως συνδέονται με τις κοινωνικές ανισότητες. Τούτο σημαίνει ότι η διευρυμένη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία εντείνει τις αναπαραγωγικές λειτουργίες της που παρέχουν οφέλη στις ευνοημένες κοινωνικά ομάδες, συνεπάγονται απώλειες για τις μειονεκτούσες.

Η υπόθεση αυτή επαληθεύεται από τις θεωρίες της αναπαραγωγής και της αντίστασης που αποδεικνύουν πως η διευρυμένη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία ευνοεί τις κοινωνικές τάξεις που είναι εξοικειωμένες με το πολιτισμικό κεφάλαιο που παράγει ή αναπαράγει³⁴. Με άλλα λόγια, τις τάξεις των οποίων το έθος ταυτίζεται με τις αξίες και τις μήτρες λογικής που συσσωματώνει. Όσοι μάλιστα έχουν διαφορετικό έθος ή ανήκουν σε ομάδες με περιθωριοποιημένες κουλτούρες, συναντούν δυσκολίες στην αφομοίωση της τυποποιημένης γνώσης, πλήττονται από την αξιολόγηση που βασίζεται στην παραδοσιακή φιλελεύθερη αντίληψη της αξιοκρατίας για την αποτίμηση των ατομικών ικανοτήτων και αποδόσεων³⁵. Εγκαταλείπουν συχνά τη φοίτηση ή εκδηλώνουν τάσεις αντίστασης στη λογική της σχολικής επιτυχίας, γιατί υποκειμενοποιούν με διαφορετικά κριτήρια τις εκπαιδευτικές εμπειρίες³⁶. Ο G. Senese υποστηρίζει πως οι προερχόμενοι από την εργατική τάξη μαθητές έχουν περιορισμένο πολιτισμικό κεφάλαιο, σε σύγκριση με τους μαθητές της μεσαίας και της αστικής τάξης, για να το χρησιμοποιήσουν στην εκπαίδευση και την κοινωνική ζωή. Αμφισβητεί ακόμη και την κριτική παιδαγωγική σκέψη που υποστηρίζει ότι δύνανται να αποκτήσουν το ίδιο πολιτισμικό κεφάλαιο, μέσα από τις αστικές μορφές εκπαίδευσης. Χαρακτηρίζει μάλιστα τις σχετικές προτάσεις που διατυπώνονται ως μία 'παιδαγωγική σουρεαλισμού' που αντιτίθεται ακόμη και στην αστική λογική³⁷.

Γενικότερα, η μεταρρύθμιση που δίνει έμφαση στον οικονομικό ρόλο της εκπαίδευσης συμβάλλει στην επίταση των ανισοτήτων. Οργανώνει τα αναλυτικά προγράμματα έτσι ώστε να προετοιμάσουν το κατάλληλο για τη δομή της απασχόλησης εργατικό δυναμικό, είναι απομακρυσμένη όμως από την πραγματική ζωή. Διευκολύνει τη διείσδυση των δυνάμεων της αγοράς που εντείνουν την εμπορευματοποίηση και την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης, συμβάλλουν στην επικράτηση μιας ατομοκεντρικής λογικής που δίνει έμφαση στον ανταγωνισμό και την υπεροχή, νομιμοποιεί τις ανισότητες. Διαιρεί σε κατηγορίες με σαφείς διαχωριστικές γραμμές το μαθητικό δυναμικό και μετά το ενοποιεί κάτω από την ηγεμονική ομπρέλα. Περιορίζει τις δυνατότητες των μη προνομιούχων ομάδων να περιφρουρήσουν τα συμφέροντά τους, να εξασφαλίσουν τα προνόμια και τα κέρδη που συνεπάγεται η φοίτηση στις υψηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Διευκολύνει την ανάπτυξη ενός ποικιλόμορφου συστήματος εκπαίδευσης-κατάρτισης από ιδιωτικούς φορείς που προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Διαφοροποιεί ποιοτικά τις διάφορες μορφές εκπαίδευσης και προσφέρει, μέσω των μηχανισμών κοινωνικής επιλογής, τα εκπαιδευτικά 'προϊόντα' υψηλής αισθητικής και πολιτισμικής παραγωγής σε ένα περιορισμένο κοινό. Το ίδιο συμβαίνει και με την υψηλού επιπέδου ακαδημαϊκή γνώση που είναι προσιτή στις κοινωνικές τάξεις ή τις ομάδες που κατανοούν την αξία της, έχουν τη δυνατότητα να την αφομοιώσουν. Σε ένα ευρύτερο επίπεδο αναδομεί τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας, εξυπηρετεί πιο αποτελεσματικά τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων ή ομάδων που επιδιώκουν την πολιτισμική ηγεμονία και νομιμοποιεί την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στη διαδικασία αυτή παίζει σημαντικό ρόλο η στροφή των προσανατολισμών της εκπαιδευτικής θεωρίας προς το νεοφιλελευθερισμό που μετατρέπεται σε κυρίαρχη φιλοσοφία. Συμβάλλει στην αναβίωση του κοινωνικού δαρβινισμού που νομιμοποιεί τη διάκριση μεταξύ των κατεχόντων και των μη εχόντων το πολιτισμικό κεφάλαιο, το διχοτομικό δίπολο 'Εμείς και Άλλοι'. Καλλιεργεί τάσεις ψυχολογικοποίησης της εκπαιδευτικής θεωρίας, με αποτέλεσμα

34. P. Bourdieu J. - Cl. Passeron, (1970), *La reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris : Les Editions de Minuit.

35. Βλ. για παράδειγμα P. Bourdieu & J. Cl. Passeron, (1993), *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα* (Εισ. Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Μ. Καρδαμίτσα και τις σχετικές εισηγήσεις στο συλλογικό τόμο Pierre Bourdieu, (1995), *Κοινωνιολογία της Παιδείας* (Επ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Καρδαμίτσα -Δελφίνι.

36. Βλ. τη θεώρηση του H. Giroux , (1983), 'Theories of reproduction and resistance in the new sociology of education: a critical analysis', *Harvard Educational Review*, 53, σσ. 257-294 και (1994), 'Doing Cultural Studies: Youth and the Challenge de Pedagogy', *Harvard Educational Review*, vol. 64, σσ. 278-308.

37. Βλ. G. Senese, (1991), 'Warnings on resistance and the language of possibility: education and the cultural contradiction of capitalism' στο *Educational Theory*, 41, σσ. 13-22, όπου περιγράφει τις επιπτώσεις που έχει η στροφή της κριτικής παιδαγωγικής σκέψης προς το φιλελευθερισμό.

να απολιτικοποιούνται τα ζητήματα της εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον στρέφεται στην αναγνώριση της 'διαφοράς' και ο προβληματισμός μετατίθεται από την ομοιότητα στην ετερότητα. Απομακρύνεται από τα βαθύτερα αίτια, τα οποία ανιχνεύονται στις υλικές βάσεις των διακρίσεων που επενεργούν με πολύπλοκους τρόπους στις διαδικασίες της πολιτισμικής παραγωγής και αναπαραγωγής.³⁸

Με βάση τα προαναφερθέντα μπορεί να υποστηριχθεί πως η μεταρρύθμιση διευκολύνει τη συμβολή της εκπαίδευσης στην πολιτισμική ηγεμονία, μέσω της μεταβίβασης ενός πολιτισμικού κεφαλαίου που βασίζεται στις αρχές του νεοφιλελεύθερου οικονομισμού. Εντείνει την αναπαραγωγή των ανισοτήτων που οφείλονται σε βαθύτερα αίτια, συνδεδεμένα με τις οικονομικές και τις κοινωνικές σχέσεις. Το συμπέρασμα αυτό παρέχει ενδείξεις πως η σχέση εκπαίδευσης, πολιτισμικής ηγεμονίας και, συνεπώς, πολιτικής του πολιτισμού συναρτάται με τη μεταβίβαση ενός προκαθορισμένου πολιτισμικού κεφαλαίου που διευκολύνει την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Εντείνει τις ανισότητες που οφείλονται σε βαθύτερα αίτια, τα οποία συνδέονται με τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Συνδέεται, επίσης, με την πολιτική του πολιτισμού που θεμελιώνεται στις άνισες σχέσεις, οι οποίες απορρέουν από ποικίλες διαφορές, φυλετικές, εθνοτικές, κοινωνικής τάξης, ακόμη και αισθητικής αντίληψης. Τούτο συμβαίνει, γιατί ο πολιτισμός, προκύπτει από τις διακρίσεις, παρά από την ενότητα της κοινωνίας, αφού παράγει και αναπαράγει συστήματα αξιών, επηρεάζει και επηρεάζεται από τις σχέσεις εξουσίας. Η επιλογή της γνώσης που μεταδίδει το σχολείο, από την άλλη πλευρά, δεν είναι μία ουδέτερη διαδικασία. Η γνώση είναι δύναμη και η κατανομή της εξαρτάται μέρος της ευρύτερης κοινωνικής κατανομής της εξουσίας. Αυτό που έχει συνεπώς σημασία είναι ποιος έχει τη δύναμη να επιλέγει τη γνώση και πώς αυτή λειτουργεί και καθορίζει τελικά ό,τι αντιλαμβάνονται τα άτομα ως πραγματικό³⁹.

Αναδομώντας την πολιτική της εκπαιδευτικής ισότητας

Οι επικρατούσες συνθήκες παρέχουν ενδείξεις πως το ζήτημα της πολιτισμικής ηγεμονίας θα βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού, καθώς αυξάνεται το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων για την κοινωνική συναίνεση, εντείνεται η ανασφάλεια των ανθρώπων. Εξασθενούν, δηλαδή, οι δικλίδες ασφαλείας για την κοινωνική συνοχή, ενώ οι εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλισμού οξύνονται και οι μηχανισμοί συντήρησής του δε λειτουργούν αποτελεσματικά. Οι πολυεθνικές εταιρείες ενισχύουν τη δύναμή τους στην παγκοσμιοποιημένη αγορά, ενώ τα κράτη μετασχηματίζουν τις λειτουργίες τους και ανταγωνίζονται για την επέκταση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Αυτό που μεταβάλλεται δεν είναι οι λειτουργίες της παγκοσμιοποιημένης αγοράς, αλλά οι λειτουργίες των πολιτικών και πολιτιστικών θεσμών. Τα ζητήματα του πολιτισμού βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής σύγκρουσης, γιατί τα συμβολικά αγαθά μεταβάλλονται σε πηγή κέρδους και καταστρατηγούνται τα δικαιώματα του πολιτισμού. Τα ίδια συμβαίνει και με τα ζητήματα της εκπαίδευσης, αφού η γνώση μεταβάλλεται σε σημαντικό κεφάλαιο, η οργάνωση της γίνεται κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη, τον έλεγχο και την επέκταση των αγορών, εντείνονται οι ανισότητες που υποδηλώνουν την απουσία δημοκρατίας.

Έχει μεγάλη σημασία, συνεπώς, να επανεξετασθεί από μία κριτική σκοπιά η πολιτική του πολιτισμού, αφού ληφθούν υπόψη οι λειτουργίες του σύγχρονου κράτους. Να επανέλθει στο δημοκρατικό έλεγχο η πολιτική για την εκπαίδευση, ώστε να ενισχυθεί η δημόσιος χαρακτήρας της και να αμβλυνθούν οι ανισότητες που αναπαράγει. Το μοντέλο ανάλυσης που υποστηρίζει ότι τούτο είναι αδύνατο, αν δεν ανασυγκροτηθούν οι ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, έχει μία λογική βάση, αλλά είναι ντετερμινιστικό. Η εκπαίδευση δεν είναι αποκομμένη από την ευρύτερη κοινωνία, αλλά συστατικό μέρος της, υποταγμένη στην κοινωνική και την πολιτισμική δυναμική της. Καμιά διαχειριστική πρακτική όμως δεν μπορεί να βελτιώσει την ισχύουσα πραγματικότητα, αν εξακολουθήσει να φέρεται άδικα, να προσφέρει προνόμια σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες εις βάρος άλλων. Αν δεν υιοθετηθούν στρατηγικές για την αμβλυνση των ανισοτήτων που σημαδεύουν τη ζωή χιλιάδων παιδιών, αυτών που βλέπουν την εκπαίδευση ως φάρο ελπίδας για ένα καλύτερο μέλλον πάνω από τις υποβαθμισμένες γειτονιές των μεγαλουπόλεων ή τις εγκαταλελειμμένες περιοχές της υπαίθρου. Χρειάζεται όμως αναζητηθούν τα αίτια που συμμετέχουν στη δημιουργία νικητών και ηττημένων και οι προτάσεις για τη

38. Βλ. J. Baquette, (1998), 'Equity in educational Policy: a priority in transformation or in trouble?', *Journal Education Policy*, Vol 13, No 1, σ. 43, όπου υποστηρίζει πως ο γόρδιος δεσμός της ομοιότητας και της διαφοράς στην εκπαιδευτική πολιτική είναι δύσκολο να επιλυθεί.

39. J. Fiske, (1989), *Reading the Popular*, Boston: Unwin Hyman, σσ. 149-151.

μεταρρύθμιση να κατευθύνονται από το όραμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Να επαναπροσδιορισθεί η έννοια της ισότητας, αφού ληφθούν υπόψη οι οικονομικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί που συντελούνται και έχουν επίδραση στην εκπαιδευτική πολιτική και πράξη, η διαβρωτική επίδραση των νέων τεχνολογιών στην εργασία, η περιθωριοποίηση των νέων, ο ανταγωνιστικός ατομικισμός της ελεύθερης της αγοράς⁴⁰. Να ανανεωθούν τα αναλυτικά προγράμματα, ώστε η γνώση να συνδεθεί με την αληθινή ζωή, τις καθημερινές εμπειρίες και τις υλικές συνθήκες των μαθητών, να καλλιεργεί την κριτική σκέψη για να κατανοούν πώς και γιατί ο κόσμος και η ζωή τους έχουν οδηγηθεί στο σημείο που βρίσκονται. Διαφορετικά, θα αναπαράγεται ο φαύλος κύκλος των αυξανόμενων και ελαττούμενων ελπίδων, των ρητορικών μεταρρυθμίσεων και αθετημένων υποσχέσεων.

Χρειάζεται, γενικότερα, να αποτελέσουν αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης οι πολύπλοκες διαδικασίες ηγεμονίας και υποταγής που προκαθορίζουν την πολιτική του πολιτισμού και της εκπαίδευσης, την ποιότητα της ζωής των ανθρώπων. Καμιά κοινωνία δεν μπορεί να οδηγηθεί σε ένα επίπεδο ευημερίας και δικαιοσύνης, αν δεν προσφέρει σε όλους την πρόσβαση στα αγαθά της εκπαίδευσης και του πολιτισμού που συνυφαίνονται με τις πραγματικές αξίες της ζωής.

40. Βλ. J. Scheurich, (1994), 'Policy archaeology: A new policy studies methodology', *Journal of Education Policy*, σ. 299, όπου υποστηρίζει πως η έμφαση που δίνει η εκπαιδευτική πολιτική στην ισότητα έχει συμβολικό και νομοποιητικό χαρακτήρα, δεν είναι μέρος ενός σχεδίου για την εξεύρεση λύσεων, την αντιμετώπιση γενικότερα των κοινωνικών προβλημάτων.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΥΦΟΣ: ΜΙΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το γνωστικό ύφος αποτελεί ένα σταθερό τρόπο προσαρμογής στο περιβάλλον και αναφέρεται τόσο στην αντιληπτική-γνωστική, όσο και στην κοινωνική-συναισθηματική, λειτουργία του ατόμου. Η θεωρία της ψυχολογικής διαφοροποίησης αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η έννοια αυτή, με βάση τις παρατηρήσεις από την πειραματική δουλειά στον τομέα της οπτικής αντίληψης (Witkin et al., 1974). Στη διάρκεια της ανάπτυξής του, το άτομο σταδιακά αντιλαμβάνεται τα μέρη ενός πεδίου, τα οποία φαίνονται να έχουν μικρή σχέση μεταξύ τους, σε μια λειτουργική ενότητα. Επίσης, βαθμιαία, αντιλαμβάνεται τα στοιχεία του ως κάτι το ξεχωριστό από το πλαίσιο τους, τα επαναδιατάσσει και τα οργανώνει όταν λείπει η εσωτερική δομή. Με άλλα λόγια, η ανάλυση και η σύνθεση αποτελούν τις δύο αλληλένδετες εκδηλώσεις αυξανόμενης διαφοροποιητικής ικανότητας.

Τα ευρήματα από τον τομέα της οπτικής αντίληψης συμπληρώθηκαν με δεδομένα από τους τομείς της γνωστικής, κοινωνικής και συναισθηματικής λειτουργίας. Η σύνθεση των ευρημάτων αυτών σκιαγραφεί την έννοια του γνωστικού τύπου «εστιασμένος», «διάχυτος»¹. Πρόκειται για μια διάσταση η οποία καλύπτει ένα φάσμα συμπεριφορών, περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένων. Άτομα που μπορούν εύκολα να αναλύσουν ένα οργανωμένο σύνολο πληροφοριών στα στοιχεία του χαρακτηρίζονται ως «εστιασμένα». Άτομα που αποδέχονται το σύνολο όπως είναι, χαρακτηρίζονται ως «διάχυτα» (Witkin et al., 1974).

Οι «εστιασμένοι» λειτουργούν με μεγαλύτερη αυτονομία όταν κάνουν πνευματική εργασία ή συμμετέχουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι «διάχυτοι» αναπτύσσουν μια ευχέρεια στις διαπροσωπικές σχέσεις που τους επιτρέπει να απευθύνονται στους ανθρώπους του περιγύρω τους για να αντλήσουν πληροφορίες και οργανωτική βοήθεια και, γενικά, εκδηλώνουν τάση μεγαλύτερης συμμόρφωσης προς το περιβάλλον.

Η συχνά αναφερόμενη συσχέτιση ανάμεσα στο γνωστικό αυτό τύπο και τα τεστ νοημοσύνης διαμορφώνεται από έναν κοινό γνωστικό, μη λεκτικό παράγοντα, δηλαδή την ικανότητα αποκωδικοποίησης ενός δοσμένου αντιληπτικού πλαισίου (Goodenough & Karp, 1961). Το ερώτημα σχετικά με το ποια αναλογία των συσχετίσεων του γνωστικού τύπου «εστιασμένος»-«διάχυτος» μπορεί να εξηγηθεί με βάση τη γενική νοημοσύνη, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Και ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η έννοια της γενικής νοημοσύνης είναι τόσο ευρεία ώστε είναι δύσκολο να ορισθούν συμπεριφορές και ικανότητες που να μην περιλαμβάνονται σ' αυτήν. Η δημοτικότητα του γνωστικού τύπου «εστιασμένος»-«διάχυτος» σ' ένα βαθμό οφείλεται στη δυσαρέσκεια με τη μονοσήμαντη έννοια της νοημοσύνης και την ψυχομετρική προσέγγιση (McKenna, 1984). Η θεωρία της ψυχολογικής διαφοροποίησης και η έννοια του γνωστικού τύπου που εμπεριέχεται σ' αυτήν αποτελεί μια πληρέστερη προσέγγιση της νοητικής λειτουργίας σε σχέση με την προσωπικότητα και το οικολογικό-πολιτιστικό περιβάλλον (Gruenfeld & MacEachron, 1975).

Έτσι, μεταπορίζοντας το πλαίσιο αναφοράς από την ατομική ψυχολογία στον κοινωνικο-πολιτιστικό τομέα, το νόημα της διαφοροποίησης αποκτά μια άλλη διάσταση. Οι κοινωνίες διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το οικολογικό πλαίσιο, τον τρόπο οικονομικής οργάνωσης, το βαθμό αστικοποίησης, την εξειδίκευση των επαγγελματιών, τον αριθμό των ρόλων που είναι διαθέσιμοι στα μέλη τους, το βαθμό ιεράρχησης αυτών των ρόλων, τη μορφή της οικογένειας, τις αξίες κ.λ.π. Οι αρχικές έρευνες στον τομέα του γνωστικού ύφους «εστιασμένος»-«διάχυτος» έδειξαν ότι το διαφορετικό οικολογικό περιβάλλον και ο διαφορετικός τρόπος παραγωγής ανάμεσα στις θρησκευτικές/ συλλεκτικές και τις καλλιεργητικές κοινωνίες είχαν ως συνέπεια διαφορετικό τρόπο οπτικής αντίληψης, οικογενειακής οργάνωσης, καθώς και διαφορετικό γνωστικό τύπο (Begy, 1994). Έτσι, στις νομαδικές θρησκευτικές/συλλεκτικές κοινωνίες, ήταν βασική

1. Οι όροι «εστιασμένος», «διάχυτος» έχουν χρησιμοποιηθεί από τον Παρασκευόπουλο (1992) για να ερμηνεύσουν τους αντίστοιχους αγγλικούς όρους «field independent» και «field dependent».

ανάγκη επιβίωσης η ανάπτυξη της ικανότητας των μελών να ξεχωρίζουν το μέρος από το πλαίσιο του στο χώρο, καθώς και να αναλύουν και να οργανώνουν τη χωροτακτική πληροφορία, δύο βασικά χαρακτηριστικά του «εστιασμένου» τύπου. Παράλληλα, η λειτουργική οικογένεια σ' αυτό το πλαίσιο, ήταν η πυρηνική, με τις ατομικιστικές αξίες που ενθαρρύνουν την ανάπτυξη της πρωτοβουλίας και ανεξαρτησίας, χαρακτηριστικά απαραίτητα για έναν καλό κυνηγό. Αντίθετα, στις καλλιεργητικές κοινωνίες με τη μόνιμη εγκατάσταση, δεν ήταν τόσο αναγκαία για την επιβίωση η ανάπτυξη της χωροτακτικής, αναλυτικής ικανότητας, ενώ η επικρατούσα μορφή οικογένειας ήταν η εκτεταμένη, με τις συλλογικές αξίες που υπαγορεύουν τρόπο ανατροφής τέτοιο που να ευνοεί τη συμμόρφωση με τους κανόνες της κοινότητας και την αρμονική συμβίωση. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον, ευδοκίμει ο «διάχυτος» γνωστικός τύπος.

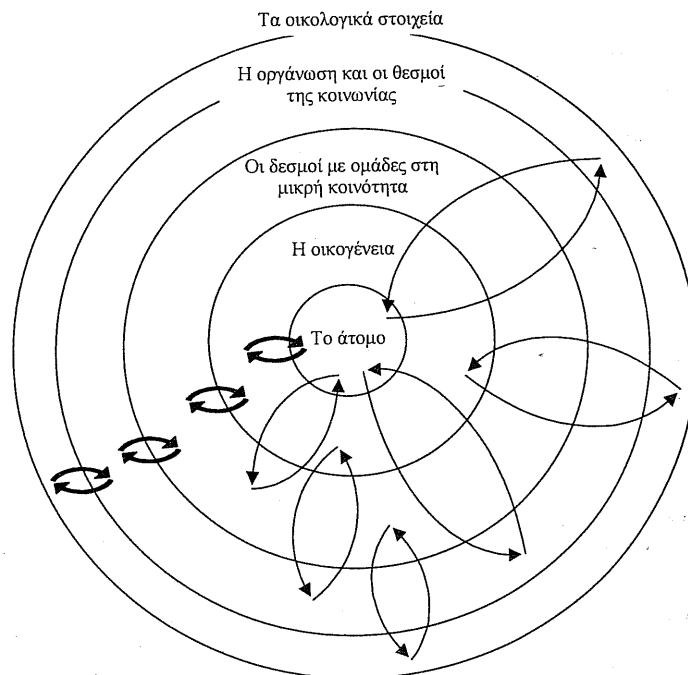
Στο σύγχρονο δυτικό κόσμο, ο «εστιασμένος» τύπος φαίνεται περισσότερο λειτουργικός στην αστική, βιομηχανική κοινωνία, όπου κυρίαρχη σπουδαιότητα έχει η επιστημονική ανάλυση, ο έλεγχος του περιβάλλοντος και η απόκτηση υλικών αγαθών. Μ' αυτή την έννοια, στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, καλός μαθητής είναι ο «εστιασμένος» αναλυτικός γνωστικός τύπος. Ο «διάχυτος» φαίνεται να ταιριάζει σε κοινωνικό περιβάλλον όπου η διαπροσωπική σχέση είναι πρωταρχικής σημασίας, δηλαδή στην αγροτική κοινωνία (Paramo & Tinajero, 1990).

Έρευνες έχουν δείξει ότι ατομικές διαφορές ως προς αυτήν τη γνωστική διάσταση αντανακλούν διαφορές στον τρόπο ανατροφής, καθώς η ενθάρρυνση της πρωτοβουλίας και αυτονομίας του παιδιού συντελεί στην ανάπτυξη μεγαλύτερης αναλυτικής ικανότητας (Witkin & Berry, 1975). Ο τρόπος κοινωνικοποίησης και ο βαθμός αυτονομίας διαφέρουν σε συνάρτηση με τη μορφή της οικογένειας (εκτεταμένη-πυρηνική) και τις αξίες (συλλογικές-ατομικιστικές), οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με το οικολογικό πλαίσιο (αγροτικό-αστικό) (Georgas & Berry, 1995).

Γι' αυτό, το θέμα του γνωστικού τύπου και της γνωστικής διαφοροποίησης πρέπει να διερευνηθεί μέσα στο πλαίσιο της μετάβασης από την αγροτική στην αστική κοινωνία και των μεταβολών που η μετάβαση αυτή συνεπάγεται για την προσωπική ζωή.

Στην έρευνα αυτή, η μελέτη των οικολογικών και κοινωνικών επιδράσεων στη γνωστική διαφοροποίηση έγινε με βάση το οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο του Γεώργα (Georgas, 1993).

Σχήμα 1

Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, οι χώρες μπορούν να ταξινομηθούν οικολογικά, κοινωνικο-πολιτικά και να τοποθετηθούν στη διάσταση «συλλογικότητα-ατομικισμός», η οποία αποτελεί έναν από τους βασικούς τομείς έρευνας της διαπολιτιστικής ψυχολογίας. Οι όροι «συλλογικότητα-ατομικισμός» αναφέρονται σε περισσότερο ή λιγότερο παραδοσιακές μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης με περισσότερο ή λιγότερο σταθερές εσω-ομάδες. Οι παραδοσιακές, συλλογικές κοινωνίες έχουν περισσότερες εσω-ομάδες από ό,τι οι σύγχρονες, ατομικιστικές. Οι σχέσεις που είναι χαρακτηριστικές της εσω-ομάδας στις συλλογικές κοινωνίες είναι οι αδιεμφισβήτητοι στενοί δεσμοί, η δυσπιστία προς τα μέλη της εξω-ομάδας, η αντίληψη ότι οι αξίες της εσω-ομάδας έχουν παγκόσμια ισχύ, η αυτόματη υπακοή στις μορφές εξουσίας της εσω-ομάδας, καθώς και η δυσπιστία και απροθυμία για συνεργασία με τα μέλη της εξω-ομάδας (Triandis et al., 1986). Ακόμη, οι συλλογικές κοινωνίες δίνουν έμφαση σε τρόπους ανατροφής που υπαγορεύουν συμμόρφωση με τις αξίες της οικογένειας, ενώ οι ατομικιστικές κοινωνίες τονίζουν την αναγκαιότητα απόκτησης δεξιοτήτων για ατομική επιτυχία (Berry, 1994).

Οι χώρες οι οποίες εξετάζονται σ' αυτήν την έρευνα, Ελλάδα και Μ. Βρετανία, ταξινομούνται ως εξής ως προς τη διάσταση «συλλογικότητα-ατομικισμός» με βάση το παραπάνω μοντέλο. Η Ελλάδα βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο από το συλλογικό στο ατομικιστικό, ενώ η Μ. Βρετανία ανήκει στις μεταβιομηχανικές, ατομικιστικές κοινωνίες (Triandis et al., 1986), πράγμα που έχει ως συνέπεια διαφορές στη μορφή της οικογένειας, τις αξίες της, τη δυνατότητα αυτονομίας που προσφέρει στα μέλη της και την ψυχολογική διαφοροποίηση.

Στην Ελλάδα, εξ αιτίας της ραγδαίας, σε σύγκριση με το παρελθόν, αστικοποίησης, συνέβησαν απότομες αλλαγές στην οικονομική οργάνωση της κοινωνίας ενώ οι μεταβολές της οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής ακολούθησαν σε βραδύτερο ρυθμό. Έτσι, αυτή τη στιγμή φαίνεται να συνυπάρχουν τρεις μορφές ελληνικής οικογένειας: α) Η παραδοσιακή, εκτεταμένη οικογένεια με τις συλλογικές αξίες της αγροτικής κοινωνίας. Οι αξίες αυτές αφορούν τους ιεραρχικούς ρόλους μέσα στην οικογένεια, το φιλότιμο και τις υποχρεώσεις των παιδιών προς τους γονείς και τους συγγενείς (Γεώργας, 1998). β) Η αστική, πουρηνική, παιδοκεντρική οικογένεια της προηγούμενης γενιάς με ένα μείγμα συλλογικών και ατομικιστικών αξιών και γ) η πυρηνική οικογένεια με σύγχρονες αξίες (Κατάκη, 1984, Μουσούρου, 1985).

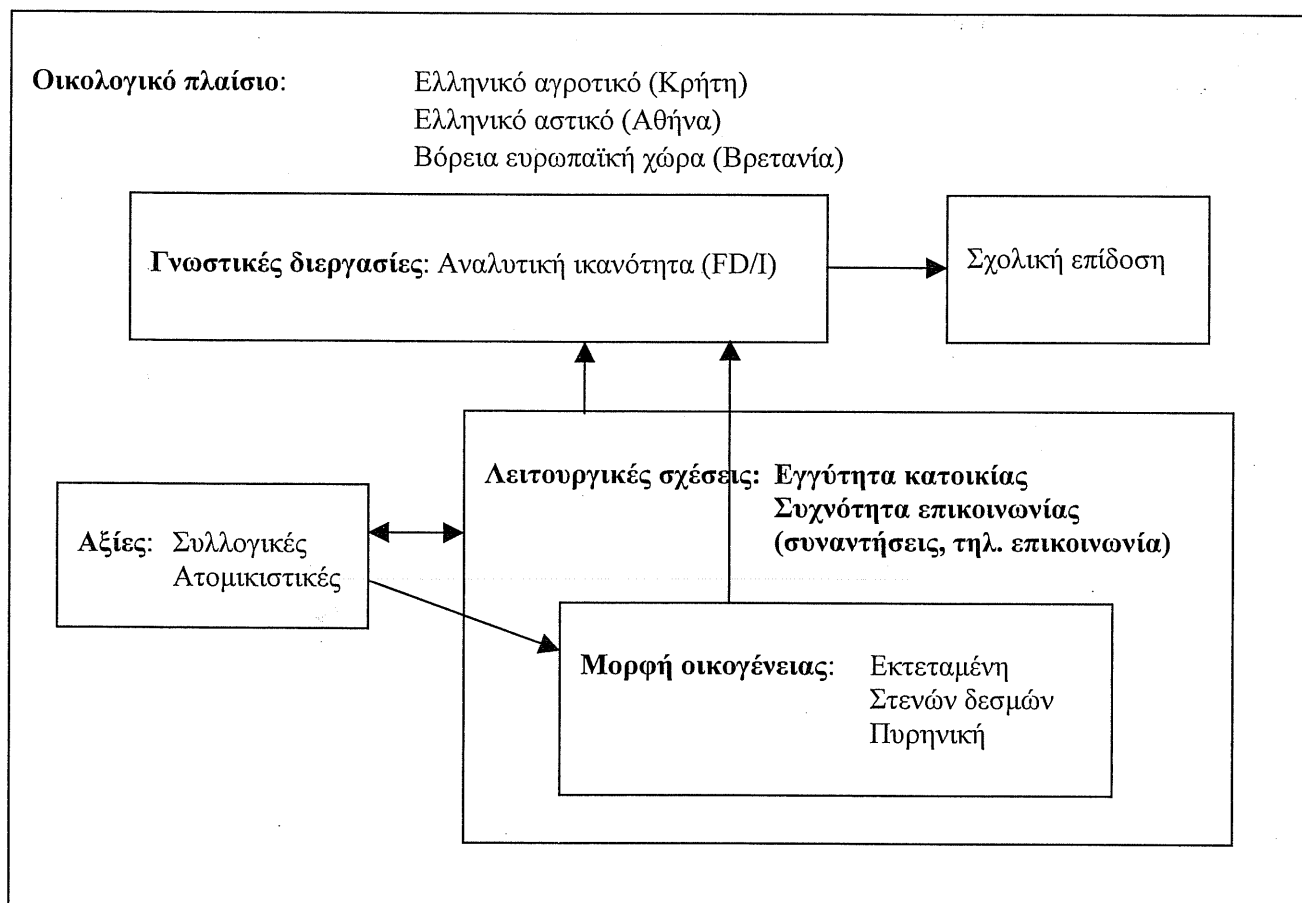
Όσον αφορά τη σύγχρονη αμιγή βρετανική οικογένεια, οι πιο σημαντικές αναδυόμενες μορφές είναι η μονογονική και αυτή που προέρχεται από δεύτερο γάμο. Η σύγχρονη τάση είναι γάμος σε μικρή σχετικά ηλικία, διαζύγιο και μακρόχρονη δεύτερη συμβίωση (Jackson, 1982).

Το σύγχρονο βρετανικό οικογενειακό σύστημα είναι φιλελεύθερο και επιλεκτικό (Hofstede, 1983). Στα πλαίσια αυτού του συστήματος οικογενειακών αξιών, το ατομικό συμφέρον τίθεται πάνω από το οικογενειακό και, κατά συνέπεια, η προσωπική αυτονομία και ανεξαρτησία αποτελούν βασικές αξίες στην ανατροφή των παιδιών (Finch & Mason, 1991).

Σκοπός αυτής της διαπολιτιστικής έρευνας² στην Ελλάδα και τη Βρετανία ήταν η μελέτη των παραγόντων που συσχετίζονται με την αναλυτική ικανότητα των εφήβων, όπως αυτή εκφράζεται ως «εστιασμένος» (field independent, FI) ή «διάχυτος» (field dependent, FD) γνωστικός τύπος. Η διερεύνηση αυτή έγινε στο πλαίσιο των αλλαγών της μορφής και των αξιών της οικογένειας στη μετάβαση από τον αγροτικό στον αστικό χώρο, δηλαδή από τη συλλογικότητα στον ατομικισμό, όπως περιγράφεται συνοπτικά στο Σχήμα 2.

2. Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του Τομέα Ψυχολογίας του Παν/μίου Αθηνών ως προϋπόθεση απόκτησης Διδακτορικού Διπλώματος Ψυχολογίας.

Σχήμα 2

Η μορφή της οικογένειας καθορίζεται από τις λειτουργικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της, δηλαδή την εγγύτητα κατοικίας και τη συχνότητα επικοινωνίας. Με βάση αυτούς τους δείκτες, η οικογένεια μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκτεταμένη, στενών δεσμών ή πυρηνική. Η μορφή της οικογένειας εκφράζεται με τις αξίες της (συλλογικές-ατομικιστικές) και επίσης μπορεί να αντανακλάται σε γνωστικές διεργασίες, όπως η αναλυτική ικανότητα (FD/I), η οποία επηρεάζει τη σχολική επίδοση. Το σχήμα συσχέτισης ανάμεσα στη μορφή της οικογένειας, τις αξίες, την αναλυτική ικανότητα (FD/I) μπορεί να διαφέρει σε συνάρτηση με το οικολογικό πλαίσιο, το οποίο σ' αυτήν την έρευνα αποτελείται από ελληνικό αγροτικό, ελληνικό αστικό και βόρεια ευρωπαϊκή χώρα, τη Βρετανία.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Το δείγμα αποτελείται από 569 μαθητές και μαθήτριες ηλικίας 15-17 ετών που προέρχονται για μεν τον ελληνικό χώρο από την Α' και Β' τάξη Γενικού Λυκείου, για δε το βρετανικό από τη δωδέκατη τάξη του Γυμνασίου (Secondary School) ή το πρώτο έτος του Sixth Form College. Οι μαθητές του ελληνικού αγροτικού δείγματος επιλέχθηκαν από την Κρήτη κατά τρόπο τυχαίο και από περιοχές που, κατά τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥ, 1983), είχαν πληθυσμό μικρότερο των 10.000 κατοίκων με βασική απασχόληση τη γεωργία, κτηνοτροφία και αλιεία.

Οι μαθητές του ελληνικού αστικού δείγματος επιλέχθηκαν από τα Γενικά Λύκεια του Διαμερίσματος Αθηνών, από περιοχές που χαρακτηρίζονται ως αστικές ή μέσου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, όπως Ν. Σμύρνη, Παγκράτι, Ζωγράφου.

Οι μαθητές του βρετανικού δείγματος επιλέχθηκαν από περιοχές με πολύ μικρό ποσοστό μεταναστών, όπως το Essex και το Leighton Buzzard. Έτσι, οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνα αυτή μπορούν να θεωρηθούν ότι προέρχονται από αντιπροσωπευτικές βρετανικές οικογένειες.

Για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν: Το Ομαδικό Τεστ Ενθέτων Σχημάτων (Group Embedded Figures Test) και ένα ερωτηματολόγιο. Το Ομαδικό Τεστ Ενθέτων Σχημάτων (GEFT) αποτελείται από 18 σύνθετα σχήματα μέσα στα οποία πρέπει να εντοπισθεί μια διαφορετική κάθε φορά απλή μορφή, σε συγκεκριμένο χρόνο (Witkin et al., 1971).

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από δύο μέρη: Το 1ο μέρος περιλαμβάνει ερωτήσεις για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος καθώς και ερωτήσεις που βοηθούν στον προσδιορισμό της μορφής της οικογένειας με βάση την εγγύτητα κατοικίας (1=στο ίδιο σπίτι-6=μακριά) και τη συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας (1=καθημερινά-6=σπάνια) με τους στενούς συγγενείς (Μουσουρού, 1985). Το 2ο μέρος περιλαμβάνει 32 παραδοσιακές οικογενειακές αξίες της κλίμακας Γεώργα (1986) (1=συμφωνώ-5=διαφωνώ) σχετικά με την ιεράρχηση των ρόλων μέσα στην οικογένεια, το φιλότιμο και τις υποχρεώσεις των παιδιών προς τους γονείς και τους συγγενείς.

Αποτελέσματα

Τα κύρια ευρήματα είναι τα εξής: **Μορφή της οικογένειας:** Ο Πίνακας 1 που ακολουθεί δείχνει τους μέσους όρους της εγγύτητας κατοικίας και της συχνότητας επικοινωνίας:

Πίνακας 1

Πίνακας 1: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις εγγύτητας κατοικίας και συχνότητας επικοινωνίας

	Συγκατοίκηση με παππού-γιαγιά (1-6: ίδιο σπίτι-μακριά)			Συγκατοίκηση με θείους-θείες (1-6: ίδιο σπίτι-μακριά)			Συναντήσεις με παππού-γιαγιά (1-6: καθημερινά-σπάνια)			Συναντήσεις με θείους-θείες (1-6: καθημερινά-σπάνια)			Τηλ. επικοινωνία με παππού-γιαγιά (1-6: καθημερινά-σπάνια)			Τηλ. επικοινωνία με θείους-θείες (1-6: καθημερινά-σπάνια)		
	M	SD	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD	N
Ελλ. αγρ.	3,9	2,0	203	4,4	1,6	228	2,3	1,6	201	2,5	1,4	226	2,5	1,3	171	2,7	1,3	223
Ελλ. αστ.	4,3	1,9	181	4,6	1,4	186	2,8	1,9	179	2,9	1,4	193	2,3	1,4	157	2,4	1,3	189
Βρετανικό	5,4	0,9	130	5,6	0,7	135	3,7	1,6	132	4,4	1,5	139	2,7	1,4	129	3,5	1,5	138

Ο μεγαλύτερος μέσος όρος δηλώνει λιγότερη συγκατοίκηση ή επικοινωνία

Σύμφωνα με αυτά τα ευρήματα, η ελληνική αγροτική οικογένεια φαίνεται εκτεταμένη καθώς τα μέλη της κατοικούν πολύ κοντά με τους συγγενείς (παππού-γιαγιά, θείους-θείες) και συναντιούνται πολύ συχνά. Η ελληνική αστική οικογένεια μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικογένεια στενών δεσμών, φαίνεται να διατηρεί αρκετή απόσταση από τον κύκλο των στενών συγγενών (παππούδες-γιαγιάδες) αλλά όχι από τον ευρύτερο κύκλο (θείους-θείες). Σε αντίθεση προς την ελληνική αγροτική και αστική οικογένεια, η βρετανική οικογένεια φαίνεται ξεκάθαρα πυρηνική καθώς στατιστικά σημαντικές διαφορές δείχνουν ότι τα μέλη της κατοικούν μακριά από συγγενείς, συναντιούνται και τηλεφωνούν σπανιότερα.

Οικογενειακές αξίες

Από την παραγοντική ανάλυση των οικογενειακών αξιών προέκυψαν τρεις παράγοντες οι οποίοι παρουσιάζονται στον Πίνακα 2:

Πίνακας 2

Παράγοντες οικογενειακών αξιών

Παράγοντας 1: Ιεραρχικοί ρόλοι (24,2%)	Φορτίο	Μ.Ο.
Μητέρα δέχεται αποφάσεις πατέρα	0,73	4,00
Πατέρας αρχηγός	0,71	3,5
Πατέρας κουμαντάρει χρήματα	0,66	4,00
Μητέρα στο σπίτι	0,65	4,2
Μητέρα συμφωνεί με γνώμη πατέρα	0,65	4,00
Μητέρα συμβιβαστική	0,57	3,5
Πατέρας χρηματοδότης	0,56	3,8
Γιός να παντρεύει αδελφή	0,51	4,2
Μητέρα πρέπει να υποχωρεί	0,49	3,7
Κύριος σκοπός γυναίκας καλή μητέρα	0,46	3,1
Μητέρα κοντά στις καθημερινές μικροανάγκες	0,36	2,2
Μητέρα να ψηφίζει όπως πατέρας	0,35	3,9

Παράγοντας 2: Υπακοή στους γονείς (8,5%)	Φορτίο	Μ.Ο.
Παιδιά ζητούν άδεια γονιών	0,67	2,00
Μητέρα να ξέρει πού είναι παιδιά	0,64	1,8
Παιδιά δεν έχουν μυστικά	0,63	3,00
Παιδιά υπακούουν γονείς	0,61	2,00
Γονείς γνωρίζουν φίλους παιδιών	0,56	1,9
Παιδιά δεν αντιμιλούν	0,56	2,7
Παιδιά δεν ανακατεύονται στα ζητήματα μεγάλων	0,35	3,8

Παράγοντας 3: Φιλότητα (4,9%)	Φορτίο	Μ.Ο.
Φιλότητα	0,72	1,4
Καλές σχέσεις με συγγενείς	0,68	1,4
Να τιμούμε και να προστατεύουμε την οικογένεια	0,58	1,3
Σεβασμός στους παππούδες	0,56	1,2
Παιδιά φροντίζουν γονείς όταν γεράσουν	0,49	1,7
Γάμος στην εκκλησία	0,44	1,9

Παράγοντας 1: Ιεραρχικοί ρόλοι. Ο πρώτος παράγοντας αποτελείται από αξίες που αναφέρονται στους ιεραρχικούς, παραδοσιακούς ρόλους μέσα στην οικογένεια. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,5 έως 4,2, πράγμα που σημαίνει ότι οι έφηβοι τείνουν να διαφωνούν με τις αξίες αυτές.

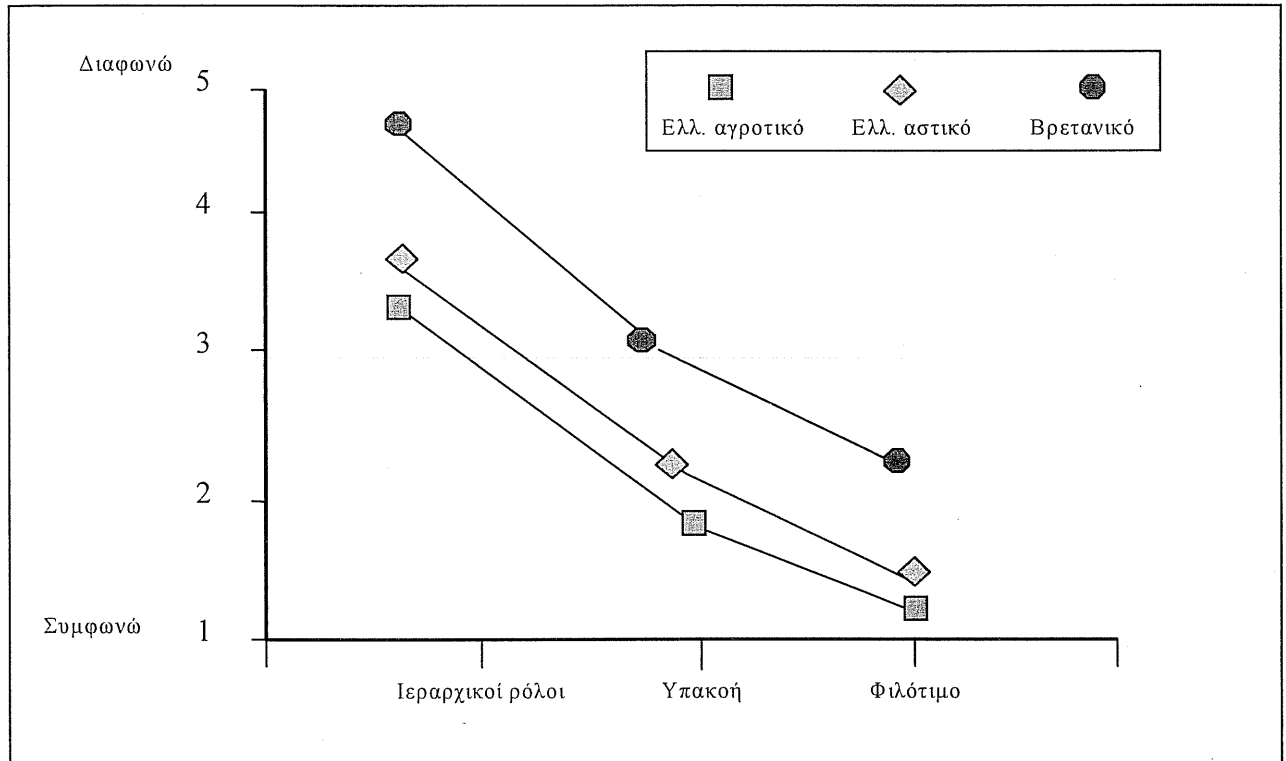
Παράγοντας 2: Υπακοή στους γονείς. Ο δεύτερος παράγοντας αποτελείται από αξίες που αφορούν την υπακοή και τον έλεγχο που ασκούν οι γονείς στα παιδιά τους σε θέματα που έχουν σχέση με τις συναναστροφές τους. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 1,8 έως 3,8, είναι, δηλαδή, προς την αντίθετη κατεύθυνση από τους προηγούμενους και δείχνουν μια τάση προς συμφωνία.

Παράγοντας 3: Φιλότητα. Ο τρίτος παράγοντας σκιαγραφεί τις θετικές οικογενειακές σχέσεις που πηγάζουν από την ετοιμότητα προσφοράς και εκπλήρωσης υποχρεώσεων προς τους δικούς, την αυτοθυσία, το σεβασμό. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 1,2 έως 1,9, πράγμα που σημαίνει ότι οι έφηβοι συμφωνούν με τις αξίες αυτές.

Η επίδραση του τόπου προέλευσης στη διαμόρφωση των τριών παραγόντων οικογενειακών αξιών, παρουσιάζεται στο Σχήμα 3.

Σχήμα 3

Μέσοι όροι παραγόντων παραδοσιακών οικογενειακών αξιών κατά τόπο

Οι Βρετανοί έφηβοι συμφωνούν με τους τρεις παράγοντες αξιών πολύ λιγότερο από ό,τι οι Έλληνες έφηβοι, πράγμα που εκφράζεται κυρίως στη διαφωνία τους σχετικά με το «φιλότιμο». Οι έφηβοι του ελληνικού αγροτικού και αστικού δείγματος δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ τους.

Ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης

Για να ελέγξουμε τη συσχέτιση ανάμεσα στην αναλυτική ικανότητα, τη μορφή της οικογένειας, τις αξίες, επιχειρήσαμε ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης σε ολόκληρο το δείγμα καθώς και σε κάθε δείγμα κατά τόπο. Οι μεταβλητές οι οποίες ελέγχθηκαν για την πολλαπλή τους συσχέτιση με την αναλυτική ικανότητα ήταν οι εξής: Μορφωτικό επίπεδο γονέων, εγγύτητα κατοικίας, συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας με στενούς συγγενείς, παράγοντες οικογενειακών αξιών (ιεραρχικοί ρόλοι, υπακοή, φιλότιμο).

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τα κύρια ευρήματα της πολλαπλής ανάλυσης παλινδρόμησης κατά τόπο.

Πίνακας 3

Ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης
(Για κάθε τόπο χωριστά)

Ελληνικό αγροτικό δείγμα (N=231)

Μοντέλο	% αλλαγής	Δείκτης πολλαπλής συνάφειας	Δείκτης προσδιοριστίας	B
Υπακοή		0,266	0,071	0,212 α=6,17

Ελληνικό αστικό δείγμα (N=196)

Μοντέλο	% αλλαγής	Δείκτης πολλαπλής συνάφειας	Δείκτης προσδιοριστίας	B
Εγγύτητα κατοικίας με θείους-θείες	--	0,197	0,039	-0,671
Υπακοή	0,037	0,275	0,076	0,155 α=11,12

Βρετανικό δείγμα (N=142)

Μοντέλο	% αλλαγής	Δείκτης πολλαπλής συνάφειας	Δείκτης προσδιοριστίας	B
Συχνότητα συναντήσεων με παππού-γιαγιά	--	0,296	0,087	-0,887
Τηλεφωνική επικοινωνία με θείους-θείες	0,064	0,389	0,151	0,583
Υπακοή	0,042	0,439	0,193	-0,160 α=18,89

Τα κύρια ευρήματα αυτής της ανάλυσης μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

- α) Φαίνεται ότι οι περισσότερες ατομικιστικές αξίες συσχετίζονται με μεγαλύτερη αναλυτική ικανότητα στον παραδοσιακό χώρο. Έτσι, η συσχέτιση αυτή εμφανίζεται στην Ελλάδα, όπου επικρατεί η εκτεταμένη μορφή οικογένειας ή οικογένεια στενών δεσμών με περισσότερο παραδοσιακές αξίες, και όχι στη Βρετανία με την πυρηνική μορφή οικογένειας και τις ατομικιστικές αξίες.
- β) Μεταβλητές κατοίκησης, όπως συχνότητα συναντήσεων με στενούς συγγενείς, αποτελούν παράγοντες που συσχετίζονται με την αναλυτική ικανότητα στο περισσότερο αστικοποιημένο μέρος του δείγματος, δηλαδή στο βρετανικό, όπου μεγαλύτερη συχνότητα συναντήσεων συ-

σχετίζεται με μεγαλύτερη αναλυτική ικανότητα. Αυτός ο παράγοντας δεν εμφανίζεται στο ελληνικό δείγμα με την ομοιόμορφα υψηλή συχνότητα συναντήσεων.

Συζήτηση

Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο, η ενθάρρυνση της πρωτοβουλίας και αυτονομίας του παιδιού συντελεί στην ανάπτυξη μεγαλύτερης αναλυτικής ικανότητας (Witkin et al., 1974). Οι ατομικιστικές οικογενειακές αξίες συνεπάγονται μεγαλύτερη ενθάρρυνση της ανεξαρτησίας των παιδιών. Επομένως, το εύρημα ότι οι περισσότεροι ατομικιστικές αξίες συσχετίζονται με μεγαλύτερη αναλυτική ικανότητα είναι συμβατό με τη θεωρία και αναμενόμενο.

Δείκτες κατοίκησης, όπως η συχνότητα συναντήσεων με στενούς συγγενείς, συνήθως εκφράζουν υποστηρικτικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας. Αυτές οι σχέσεις συχνά συνεπάγονται συμμόρφωση με τις απαιτήσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος και, επομένως, λιγότερη ανεξαρτησία. Σύμφωνα με τη θεωρία, δηλαδή, θα έπρεπε να συσχετίζονται με μικρότερη αναλυτική ικανότητα. Όμως, στην έρευνα αυτή, μεγαλύτερη συχνότητα συναντήσεων σε συνδυασμό με ατομικιστικές αξίες συσχετίζεται με μεγαλύτερη αναλυτική ικανότητα.

Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως εξής: Στη βρετανική κοινωνία με την πυρηνική οικογένεια, η συχνότητα επικοινωνίας, όταν υπάρχει, είναι πιθανότερο να αποτελεί επιλογή και συνειδητή αξιολόγηση των συγγενικών δεσμών και να μην αναιρεί την έννοια της ανεξαρτησίας-πρωτοβουλίας. Ίσως, μάλιστα, να αποτελεί ένδειξη πρωτοβουλίας ότι τα μέλη της οικογένειας αποφασίζουν να συναντηθούν ενώ βρίσκονται μακριά. Από αυτή την άποψη, η συχνότητα συναντήσεων με στενούς συγγενείς, όπως είναι οι παππούς-γιαγιά, όταν συμβαίνει, φαίνεται να δρα ευνοϊκά και να συσχετίζεται με την αναλυτική ικανότητα.

Στο σύνολο τους, τα ευρήματα της έρευνας αυτής υποστηρίζουν την άποψη ότι υπάρχει συμμεταβολή ανάμεσα στην αναλυτική ικανότητα και τη μορφή της οικογένειας, όπως αυτή εκφράζεται με τις αξίες και δείκτες κατοίκησης (συχνότητα επικοινωνίας), σε συνάρτηση με τη χώρα προέλευσης του δείγματος.

Επίσης, επισημαίνουν ότι οι υποστηρικτικές οικογενειακές σχέσεις σε συνδυασμό με τις ατομικιστικές οικογενειακές αξίες, μάλλον ευνοούν την ενθάρρυνση της πρωτοβουλίας και ανεξαρτησίας των παιδιών, η οποία, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο (Witkin & Berry, 1975), συντελεί στην ανάπτυξη μεγαλύτερης αναλυτικής ικανότητας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής τονίζουν τη σημασία του πολιτιστικού πλαισίου στη διαμόρφωση των παραγόντων που συσχετίζονται με την αναλυτική ικανότητα και υποστηρίζουν την άποψη ότι η γνωστική διαφοροποίηση συντελείται σε συνάρτηση με την πολιτιστική διαφοροποίηση.

Ακόμη, τα ευρήματα αυτά προσθέτουν πληροφορίες σχετικά με τη μέθοδο διερεύνησης της αναλυτικής ικανότητας, η οποία μέχρι τώρα συσχετιζόταν με τον τρόπο ανατροφής και το βαθμό γονικής αυστηρότητας. Αυτό μπορεί να έχει ως συνέπεια την πληρέστερη κατανόηση των μαθησιακών προδιαθέσεων και δυνατοτήτων των παιδιών σε διαφορετικούς χώρους, με χρήσιμες συνεπαγωγές για τις εκπαιδευτικές εφαρμογές, οι οποίες δεν μπορεί να είναι ομοιόμορφες σε κάθε πολιτιστικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Berry, J. W., 1994, "Ecology of individualism and collectivism", in U. Kim, H. Triandis, C. Kagitcibasi, S. Choi & G. Yoon (eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications*, v.18, pp.77-84, Sage Publications.
- Finch, J. & Mason, J., 1991, "Obligations of kinship in contemporary Britain: Is there normative agreement?", *British Journal of Sociology*, v.42 (3), 345-367.
- Georgas, J., 1993, "An ecological - social model for indigenous psychology: The example of Greece", In U. Kim & J. Berry (ed.), *Indigenous Psychologies: Theory, Method and Experience in Cultural Context*, pp. 56-78, Newbury Park, CA: Sage.
- Georgas, J. & Berry, J.W., 1995, "An ecocultural taxonomy for cross-cultural psychology", *Journal of Cross-Cultural Research*, 29, 121-157.
- Goodenough, D.R. & Karp S.A., 1961, "Field-dependence and intellectual functioning", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 241-246.
- Gruenfeld, L.W. & MacEachron, A., 1975, "A cross-national study of cognitive style among managers and technicians", *International Journal of Psychology*, v. 10, 1, 27-55.

- Hofstede, G., 1983, "Dimensions of national cultures in fifty countries and three regions", in G. Derogowski, S. Dzulrawlec & R. Annis (Eds.), *Explications in cross-cultural psychology*, Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Jackson, B., 1982, "Single-parent families", in *Families in Britain*, Routledge & Kegan Paul Ltd.
- McKenna, F.P., 1984, "Measures of field dependence: Cognitive style or cognitive ability?", *Journal of Personality and Social Psychology*, v.47, 3, 593-603.
- Paramo, M.F. & Tinajero, C., 1990, "Field dependence / independence and performance in school: An argument against neutrality of cognitive style", *Perceptual and Motor Skills*, 70, 1079-1087.
- Triandis, H.C., Bontempo, R., Betancourt, H., Bond, M. Leung, K., Brenes, A., Georgas, J., Hui, C.H., Marin, G., Setlaldl, B., Sinha, J.B.P., Verma, J., Spangerberg, J. Tousard, H. & De Montmollin, G., 1986, "The measurement of the ethic aspects of individualism and collectivism across cultures", *Australian Journal of Psychology*, 38, 257-267.
- Witkin, H.A., Oltman, P.K., Raskin, E. & Karp, S.A., 1971, *Manual for the Embedded Figures Test*, Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Witkin, H.A., Dyk, R.B., Faterson, H.F., Goodenough, D.R. & Karp, S.A., 1974, *Psychological Differentiation: Studies of Development*, Potomac, Md: Erlbaum.
- Witkin, H.A. & Berry, J.W., 1975, "Psychological differentiation in cross-cultural perspective", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 6, 4-87.
- Γεώργας, Δ., 1986, «Οικολογική Ψυχολογία: Ελληνική πραγματικότητα», *Νέα Παιδεία*, 39, 53-71 και 40, 49-65.
- Γεώργας, Δ., 1998, «Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και λειτουργία της οικογένειας», στο *Βασική Παιδοψυχιατρική*, τομ. 2ος, τευχ. 1ο, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη.
- Κατάκη, Χ., 1984, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Κέδρος.
- Μουσουρού, Λ.Μ., 1985, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Εστία.
- Παρασκευόπουλος, Ι., 1992, *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*.
- *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας*, 1983, Αθήναι, εκδ. Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, Αθήνα.

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΠΟ

Ο ρόλος του Τύπου και των ΜΜΕ σήμερα αποτελεί το επίκεντρο μίας πολύ μεγάλης συζήτησης. Το πρόβλημα- γιατί ως πρόβλημα τίθεται τις περισσότερες φορές- έχει ως εξής: Οι εφημερίδες μεγαλώνουν, γιγαντώνονται στην προσπάθειά τους να καλύψουν τις ειδήσεις, απευθυνόμενες παράλληλα σε όλους θεωρητικά τους αναγνώστες. Οι αναγνώστες από την άλλη μεριά, έχουν ανάγκη και απαιτούν όλο και πιο πολλές πληροφορίες και ειδήσεις για όλες τις πλευρές της ζωής τους. Τι είναι αυτό που συνδέει εφημερίδες και αναγνώστες; Υπάρχει μία εικόνα για τον κόσμο ή ζούμε μόνο παράλληλες διαδρομές σε ένα κερματισμένο τοπίο; Οι απαντήσεις που δίνει ο καθένας μας σε αυτά τα ερωτήματα είναι ενδεικτικές και για τον τρόπο που προσεγγίζουμε τον πολιτισμό και το περιβάλλον.

Υπάρχει ή δεν υπάρχει;

Είναι αμφίβολο αν θα βοηθούσε οποιοδήποτε συμπόσιο μία εφ' όλης της ύλης συζήτηση για τα ΜΜΕ. Αντίθετα, μπορεί να γίνει γόνιμη μία προσωπική ματιά, η εμπειρία της διαχείρισης των πληροφοριών σε μία επαρχιακή εφημερίδα «εκ των έσω».

Για το ρόλο του δημοσιογράφου και των ΜΜΕ ας σημειώσουμε κατ' αρχήν δύο παρατηρήσεις:

«...Τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας είναι μαζί γιατί απευθύνονται σε μάζες ανθρώπων οι οποίοι δεν βρίσκονται σε φυσική επαφή με τον «πομπό», με την πηγή επικοινωνίας»¹.

Η αλήθεια της παραπάνω διατύπωσης έχει καταλήξει σήμερα να θεωρείται αυτονοήτη. Πολλές φορές είναι τόσο μεγάλη η γεωγραφική απόσταση μεταξύ πομπού και δέκτη ώστε θα πρέπει να δημιουργηθεί ένα ολόκληρο σύστημα παραγωγής και διακίνησης της είδησης. Δημιουργείται έτσι η βιομηχανία των ΜΜΕ η οποία και «μεσολαβεί» μεταξύ των δύο άκρων, γιατί ακριβώς έχει τη δυνατότητα να το κάνει (χρήματα, τεχνολογία κλπ). Η βιομηχανία αυτή είναι ικανή εν τέλει να αυτονομηθεί οικονομικά και να μετατραπεί σε διακριτό παράγοντα εξουσίας².

Υπάρχει όμως και μία άλλη άποψη, αυτή του δημοσιογράφου Ιγνάσιο Ραμονέ, διευθυντή της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde Diplomatique*. Ο Ραμονέ υποστηρίζει ότι: «Η λειτουργία του δημοσιογράφου εξαφανίστηκε. Στη μέση (μεταξύ γεγονότος και πολίτη) έχουμε πλέον όχι το φίλτρο, αλλά ένα διαφανές τζάμι»³.

Διαπιστώνει με αυτήν την παρομοίωση την κυριαρχία, στην τελευταία δεκαετία, του «ζωντανού», του «live», την κατάσταση εκείνη κατά την οποία το Μέσο φέρνει σε άμεση επαφή το θεατή με το γεγονός μέσω της κάμερας, της φωτογραφίας ή του ρεπορτάζ. Από τον δημοσιογράφο δεν ζητάει κανένας να έχει γνώμη και να διαμεσολαβεί. Πρέπει να είναι εκεί, στο γεγονός, ως «μάρτυρας» και να αφήνει το θεατή να διαμορφώνει γνώμη, «σαν να ήταν ο ίδιος εκεί». Μετά τον Πόλεμο του Κόλπου, ο οποίος αποτέλεσε τομή σε αυτόν τον τρόπο κάλυψης των γεγονότων, το φαινόμενο έχει παγιωθεί.

1. Μελίνα Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα Gutenberg, σελ. 21

2. Για να μη θεωρούμε πάντως ότι η συζήτηση για την εξουσία των βιομηχανοποιημένων ΜΜΕ είναι πρόσφατη, η Μελίνα Σεραφετινίδου στην *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, μας θυμίζει ότι «ήδη από το 1787 ο άγγλος φιλόσοφος Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke) αποκάλεσε τον τύπο, που στο 18ο αιώνα στα πρώτα του δειλά βήματα αποτελούσε ακόμα τον πρόδρομο μόνο των σύγχρονων μορφών επικοινωνίας, “τέταρτη εξουσία”, θέλοντας έτσι να τονίσει τη λειτουργία του τύπου ως όργανο δημόσιας συζήτησης και κριτικής, δηλαδή ως ένα ισχυρότατο όργανο ελέγχου της κρατικής εξουσίας».

3. Ιγνάσιο Ραμονέ, *Η Τυρρανία των ΜΜΕ*, Αθήνα, Πόλις, 1999, σελ. 70

Διαδρομή αυτογνωσίας

Οι δύο παρατηρήσεις δείχνουν το ίδιο φαινόμενο: Τον έλεγχο της πληροφορίας στον σημερινό κόσμο από τις μεγάλες πολυεθνικές των ΜΜΕ. Είτε με τη μεσολάβηση του δημοσιογράφου, είτε με αυτή της κάμερας. Είναι όμως φανερή η μετατόπιση από το δημοσιογράφο που διαμεσολαβεί μεταξύ πηγής και δέκτη, στην κάμερα ή στο δημοσιογράφο- κάμερα που αναμεταδίδει, που αναπαράγει την πληροφορία. Εδώ προκύπτει ένα κρίσιμο ερώτημα: Μπορεί να υπάρξει η δημοσιογραφία χωρίς το δημοσιογράφο που σκέφτεται, διαμορφώνει γνώμη και εντέλει «παρεμβαίνει» δίνοντας την είδηση, είναι αυτό που βλέπουμε «ζωντανά» η αποθέωση της αδιαμεσολάβητης δημοσιογραφίας και της αντικειμενικής ενημέρωσης; Μάλλον δεν είναι, ή τουλάχιστον κανένας δεν έχει αυτήν την αίσθηση. Ο δημοσιογράφος κάθε μέρα στη δουλειά του, μπροστά στον υπολογιστή του, αντιμετωπίζει το μέγιστο των προβλημάτων του: τι να κάνει με μία πρώτη σκέψη που είχε; Πώς να φτιάξει ένα θέμα με μερικά ξεκομμένα στοιχεία τα οποία ανακάλυψε ή έστω έπεσε τυχαία πάνω τους; Τι έχει να πει και να γράψει για τον τόπο του;

Η Πολιτιστική Οικολογία είναι μία έννοια που τον αφορά γιατί έχει να κάνει με τον τόπο. Κι αν ο τόπος είναι κάτι πολύ πέρα από το γεωγραφικό χώρο, αν είναι η συμπύκνωση του χρόνου, της ιστορίας και της εμπειρίας, τότε κάθε δυνατή πληροφορία γι' αυτόν τον τόπο, δεν είναι μία αμελητέα, ξεκομμένη ψηφίδα. Είναι αναπόσπαστο κομμάτι του τόπου, κομμάτι μίας ολότητας.

Παρών, εκεί στον τόπο του γεγονότος, ο ρεπόρτερ τείνει να πιστέψει ότι τόπος είναι μόνο αυτό που εκείνος καταγράφει τη συγκεκριμένη στιγμή. Όταν επιστρέφει στην εφημερίδα του ή ακόμα χειρότερα όταν απλώς σβήσει την κάμερα, τότε ο τόπος παύει να υπάρχει. Το πρόβλημα όμως είναι ακόμα βαθύτερο: Ο δημοσιογράφος σήμερα δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον τόπο ούτε όταν βρίσκεται εκεί. Δεν έχει συνολική εικόνα, δεν βλέπει παρά κομμάτια του τοπίου.

Έχει μπροστά του τρεις ειδήσεις για παράδειγμα: Ένα έγκλημα πάθους σε ορεινό χωριό του νομού Ιωαννίνων, την ανοικοδόμηση του χωριού Βίτσα του Ζαγορίου στα πλαίσια κάποιου ευρωπαϊκού προγράμματος και την «Αναπαράσταση», την ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Τρεις ειδήσεις για το αστυνομικό ή πολιτιστικό ρεπορτάζ, αλλά και τρεις ψηφίδες που διαπλέκονται μεταξύ τους, τρεις ψηφίδες με τις οποίες οφείλει να φτιάξει μία ιστορία. Την ιστορία του τόπου του. Μοιάζει με τη δουλειά του αρχαιολόγου, τη σύνδεση κομμάτι-κομμάτι του μεγάλου ψηφιδωτού που λέγεται τόπος, τούτο τον τόπο που δικαιολογεί στο τέλος-τέλος και την ύπαρξη μίας τοπικής εφημερίδας. Το κρίσιμο γι' αυτήν την εφημερίδα δεν είναι να καταγράψει στο ρεπορτάζ τις ειδήσεις, αλλά να αποκαλύψει τι τις ενώνει από πίσω. Και είναι δημοσιογράφος εκείνος που βαθιά μέσα του ξέρει, πιστεύει, έχει καταλάβει, ότι οι εφημερίδες μπορούν να ανασυγκροτήσουν, να επανενώσουν το τοπίο. Να κολλήσουν τα κομμάτια του τόπου.

Η εφημερίδα, όμως, είναι και η ίδια ένας τόπος. Το αρχείο της εφημερίδας, τα φύλλα των 75 χρόνων του *Ηπειρωτικού Αγώνα*, το σώμα της εφημερίδας, όπως το λένε- ένα σώμα πραγματικό, ψηλαφητό και διεγερτικό- είναι ο χώρος στον οποίο ενώνονται οι πληροφορίες για τον άλλο τόπο, τον έξω. Κι ανάμεσα από την εφημερίδα και τον τόπο ανοίγεται ένας δρόμος, ένας νέος χωροθετημένος τόπος της σκέψης, ένας από τους χιλιάδες και δαιδαλώδεις τόπους της ζωής μας, ένας όμως κι από αυτούς τους λίγους που απαντούν γρήγορα και πρόθυμα στη υπαρξιακή μας αγωνία να αναγνωρίσουμε επιτέλους τον εαυτό μας στον καθρέφτη. Αυτή η διαδρομή προς το όλον, προς το σύνολο, προς την αναγνώριση, είναι ακριβώς και η λογική που διαπνέει ή θα έπρεπε να διαπνέει μία εφημερίδα. Πρόκειται ξεκάθαρα για ένα ταξίδι αυτογνωσίας.

Τα εμπόδια

Είναι όμως τόσο εύκολο; Για να δούμε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο δημοσιογράφος και κατ' επέκταση και η εφημερίδα στο να αναγνωρίσει τον τόπο και να γράψει γι' αυτόν πρέπει να εντοπίσουμε και τα «εμπόδια» που μπαίνουν μπροστά τους σαν φίλτρα.

Γιατί δεν μπορεί ένας συντάκτης να βρει τα όρια του τόπου του; Ίσως γιατί αυτός ο τόπος δεν υπάρχει. Γιατί μοιάζει με άλλους, γιατί έχει κοινά, ομογενοποιημένα στοιχεία με οποιονδήποτε άλλον στον κόσμο. Η αίσθηση που έχουμε είναι ότι ζούμε λίγο πολύ σε ίδιες συνθήκες, στον «πολιτισμένο κόσμο», ο οποίος άλλωστε είναι και ο μοναδικός κυρίαρχος κό-

σμος μετά το 1989. Η επικράτηση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, του χρήματος που παράγει κέρδος κινούμενο σε δίκτυα και μετοχές, η παγκοσμιοποίηση με λίγα λόγια, ισοπεδώνει το βλέμμα, στρογγυλεύει τις άκρες και τις αμυχές της διαφορετικότητας. Έτσι το πρώτο που βλέπει κανείς σε ένα βουνό είναι η πιθανότητα να αξιοποιηθεί για ορεινό τουρισμό. Όπως και κανένας δεν βλέπει εύκολα την λίμνη των Ιωαννίνων ως οικοσύστημα, αλλά μόνο σαν αξιοθέατο. Δεν πρόκειται για χειραγωγημένο βλέμμα, αλλά για εκπαιδευμένο.

Ποιος όμως είναι αυτός, ο επαγγελματίας των ΜΜΕ, τον οποίο καλούμε συχνά να βρει την «αλήθεια»; Περιέργως δεν είναι παρά ένας εργαζόμενος. Με ωράριο που δεν του αρκεί ποτέ, με χαμηλές ή μέτριες αμοιβές. Ο εργαζόμενος αυτός διαμορφώνει την προσωπική του ιδεολογία, τη συνείδηση και το ήθος του, μέσα σε συνθήκες εργασιακής ρευστότητας, ανασφάλειας και άγχους.

Το τρίτο εμπόδιο, οι πηγές πληροφόρησης του, είναι ακόμα πιο πιεστικό. Από πού θα αντλήσει τις πληροφορίες του; Οι πληροφορίες του «προσφέρονται» σήμερα πιο εύκολα. Τα γραφεία Τύπου του δίνουν ό,τι ζητήσει. Μία μικρή πόλη μπορεί να έχει και 10 ακόμα τέτοια γραφεία, οργανωμένα στους βασικούς φορείς άσκησης εξουσίας. Η «οργανωμένη» αυτή πληροφόρηση από τη μία, και το τεράστιο μέγεθος πληροφοριών που πρέπει να ελέγχει από την άλλη, τον μετατρέπουν συχνά σε απλό διαχειριστή, ανίκανο να αξιολογήσει το φιλτράρισμα των ειδήσεων, το οποίο άλλωστε άλλοι έχουν κάνει γι' αυτόν προηγουμένως.

Σε ένα άλλο επίπεδο, πιο εσωτερικό, ο δημοσιογράφος βρίσκει μπροστά του αυτό που αποκαλούμε «κοινωνία», ένα σύνολο από προσωπικές και μη σχέσεις, ένα σύστημα μηχανισμών που επιβάλλει τη συναίνεση. Όχι με τη βία, αλλά με την πειθώ. Ποιος άλλωστε είναι τόσο δυνατός ώστε να διακινδυνεύσει να βρεθεί εκτός, να περιθωριοποιηθεί; Οι δημοσιογράφοι σπανίως σήμερα λογοκρίνονται, ειδικά στην επαρχία όπου και τα οικονομικά συμφέροντα είναι μικρότερα. Πιο πολύ αυτολογοκρίνονται ώστε να μη χαλάσει η εικόνα που έχουν γι' αυτούς οι αναγνώστες τους κι ο εκδότης. Σε πολλές περιπτώσεις ο προοδευτισμός τους έχει τη μορφή ενός «κοινωνισμού», μίας υπεράσπισης «κοινών αξιών» της κοινότητας, οι οποίες όμως σπάνια είναι όντως κοινές. Είναι απλώς οι κυρίαρχες.

Και οι λύσεις

Η παραπάνω εικόνα μοιάζει σκοτεινή. Αν δεχτούμε ότι είναι μία προσωπική ματιά εκ των έσω, όπως ειπώθηκε εξ αρχής, τότε και οι λύσεις δεν μπορεί παρά να είναι προσωπικές. Με την αισιοδοξία ότι μπορούν να αφορούν κι άλλους.

Το πρόβλημα της παγκοσμιοποίησης είναι υπαρκτό. Ο τόπος μας, η χώρα ολόκληρη, αναπτύσσεται και μάλιστα χρηματοδοτείται γι' αυτό από τους συμμάχους τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τον ίδιο τρόπο που αναπτύσσεται αυτό που αποκαλέσαμε «πολιτισμένος κόσμος», όσοι δηλαδή αποδέχονται τις αρχές του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Οι δημοσιογράφοι οφείλουν να δείξουν ότι υπάρχουν παραπάνω από ένας τρόποι ζωής. Πλουραλισμός δεν είναι να αφήνεις οποιονδήποτε να μιλάει (ειδικά όταν δεν έχει κάτι νέο να πει), αλλά να αποκαλύπτεις το διαφορετικό. Αυτή η αποκάλυψη είναι ένα από τα πιο όμορφα πράγματα που καλούμαστε να κάνουμε.

Η εργασιακή ανασφάλεια γίνεται λιγότερο έντονη όταν ο συντάκτης επιλέξει με ποιους θέλει να είναι σύμμαχος. Να είναι αλληλέγγυος με άλλους εργαζόμενους που αντιμετωπίζουν αντίστοιχα προβλήματα, ή να αναζητά την ανέλιξή του στις ελίτ, όπως κάνουν οι χρηματιστές για παράδειγμα; Η συλλογική αναζήτηση λύσεων στα εργασιακά προβλήματα δεν είναι μία εφεύρεση της Αριστεράς, αλλά μία ανάγκη με ιστορία μερικών αιώνων πίσω της ήδη.

Όσο για τις πηγές, δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια. Έξω από το γραφείο ανοίγεται η μεγάλη περιπέτεια της ζωής, όσο κι αν ακούγεται ρομαντικό. Το μεγάλο στοίχημα της αλήθειας και της ειδήσης ποτέ δεν ήταν υπόθεση γραφείων Τύπου. Αν νιώθεις την ανάγκη να βρεις τα σύνορα ενός τόπου, το μόνο που έχεις να κάνεις είναι να τα αναζητήσεις.

Κι εν τέλει, κάπου εδώ βρίσκεται και το κρίσιμο ερώτημα: Γιατί τα κάνουμε όλα αυτά, γιατί θέλουμε τόσο πολύ να δουλεύουμε σε εφημερίδες ή να διαβάζουμε εφημερίδες; Ίσως γιατί έχει ενδιαφέρον. Ίσως γιατί μας κάνει τη ζωή μας πιο ευχάριστη, πιο ολοκληρωμένη. Αν μπορεί ο Τύπος να καταφέρει όλα αυτά, τότε έχει ήδη κάνει πολλά. Κάνει ήδη πολλά τόσους αιώνες τώρα.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΒΟΤΑΝΟΘΕΡΑΠΕΙΑ

Προβληματισμοί - Προοπτικές

Η χρήση και οι ιδιότητες των φαρμακευτικών φυτών-βοτάνων είναι γνωστή από την εμφάνιση του ανθρώπου στη Γη. Ο προϊστορικός άνθρωπος, κατά τη διαρκή αναζήτηση φαγώσιμων φυτών στα πλαίσια της ικανοποίησης του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης αρχίζει να έρχεται σε επαφή και με τα κάθε είδους βότανα χωρίς βέβαια να γνωρίζει τις όποιες ιδιότητές τους. Παράλληλα παρατηρεί και τη συμπεριφορά των ζώων, όταν τραυματίζονται ή πάσχουν, που χρησιμοποιούν για την ανακούφισή τους διάφορα φυτά τα οποία και σπεύδει να διερευνήσει. Εντυπωσιάζεται αρχικά από τη μυρωδιά, το χρώμα των λουλουδιών τους, την πικράδα ή τη γλυκάδα της γεύσης τους. Και βέβαια, όταν προσβάλλεται από κάποια αρρώστια, καταφεύγει στα «περίεργα» αυτά φυτά προσδίδοντάς τους ιδιότητες θείκες ή, και κάποτε, μαγικές. Με συνεχείς δοκιμές και πειραματισμούς καταφέρνει να εντοπίσει τα πλέον δραστικά εξ αυτών και να αντιστοιχίσει τις θεραπευτικές ιδιότητες του καθενός με συγκεκριμένες παθολογικές καταστάσεις. Επί χιλιάδες χρόνια τα βότανα χρησιμοποιήθηκαν από διάφορους πολιτισμούς Παγκοσμίως για τη θεραπεία και την πρόληψη ασθενειών, καθώς επίσης και για την τόνωση και την ευεξία του οργανισμού. Από την αρχαία Κίνα και την Αίγυπτο ως την Περσία, την Ινδία, το Μεξικό, αλλά και τη Ρώμη και την αρχαία Ελλάδα.

5.000 χρόνια πριν, το Πεν-τσ'άο, ο Κανόνας των Βοτάνων, γραμμένος από τον Κινέζο αυτοκράτορα Γουέν Σεν-Νουνγκ, περιλαμβάνει 252 περιγραφές φυτών και σημειώσεις για τις επιδράσεις τους στον οργανισμό. Τα Ινδικά αγιουρβεδικά κείμενα αλλά και τα Σουμερικά βοτανολόγια, γραμμένα περί το 2.500 π.Χ. αναφέρουν άλλα 250 είδη φαρμάκων φυτικής προέλευσης. Αργότερα, ο πάπυρος του Έρμπερς, γραμμένος γύρω στο 1500 π.Χ. στην Αίγυπτο, αναφέρει πάνω από 700 φαρμακευτικά σκευάσματα φτιαγμένα με βότανα, πολλά από τα οποία χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα, όπως για παράδειγμα το λάβδανο. Στον ελληνικό χώρο, ο Ιπποκράτης, ο Διοσκουρίδης με το έργο του «Περί ύλης ιατρικής», ο Γαληνός και, βέβαια, ο Θεόφραστος που με το έργο του «Περί φυτών ιστορίας» θεωρείται ο «πατέρας της Βοτανικής», γνωρίζουν καλά τη χρήση των βοτάνων και την περιγράφουν στα συγγράμματά τους, πολλά εκ των οποίων αποτελούν αντικείμενο μελέτης μέχρι και σήμερα. Ανάλογες περιγραφές υπάρχουν και στα έργα του Πλίνιου, που μαρτυρούν ότι και οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν τα βότανα όχι μόνο στη θεραπευτική, αλλά και ως καλλυντικά. Μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ακολουθούν οι Βυζαντινοί φαρμακογνώστες με κορυφαίο τον Νικόλαο τον Μυρυσό, το «Μέγα Δυναμερό» του οποίου απετέλεσε για αιώνες εγχειρίδιο αναφοράς. Κατά τον Μεσαίωνα, πολλές από τις παραδοσιακές θεραπείες με βότανα παραμελήθηκαν και μόνο οι μοναχοί ήταν εκείνοι που κράτησαν αμείωτο το ενδιαφέρον για τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων. Η φροντίδα των ασθενών ήταν ύψιστο χριστιανικό καθήκον και οι μοναχοί που χρησιμοποιούσαν φάρμακα από βότανα έγιναν οι πρώτοι γιατροί γενικής ιατρικής στις κοινότητές τους. Ταξιδεύοντας από το ένα μοναστήρι στο άλλο συνέλεξαν και αντάλλαξαν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων. Παράλληλα, στα σκριπτόρια των μοναστηριών, μεταξύ των άλλων αρχαίων συγγραφέων αντιγράφουν και κείμενα της Ιπποκρατικής συλλογής αλλά και του Διοσκουρίδη και του Γαληνού. Αμαθείς, θρησκόληπτοι αλλά και δεισιδαίμονες, πολλοί εξ αυτών προσέθεταν στα κείμενα προσευχές, ύμνους, προσωπικές εμπειρίες ή απόψεις τους, εξορκισμούς αλλά και επικλήσεις θρησκευτικές, αλλοιώνοντας έτσι τα αρχαία κείμενα και δημιουργώντας τα γνωστά *γιατροσόφια*. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα περισσότερα, ίσως, βιβλία που αναφέρονται σε Παραδοσιακές βοτανοθεραπείες γράφτηκαν από μοναχούς. Στα τέλη του 17ου αιώνα είχαν ήδη φτιαχτεί οι πρώτοι βοτανικοί κήποι, πάντα πίσω από τους τοίχους των μοναστηριών. Η χρήση των βοτάνων παρέμεινε στα χέρια των μοναχών μέχρι πρόσφατα σχετικά, και αρκεί να αναφέρει κανείς τον θρυλικό πατέρα Γυμνάσιο, ο οποίος μέχρι τα 1930, κινούμενος μεταξύ Θάσου και Αγίου Όρους, θεράπευε ασθενείς που συνέθρεαν από όλη την Ελλάδα χρησιμοποιώντας φάρμακα φτιαγμένα από βότανα.

Παράλληλα με τους μοναχούς-θεραπευτές, εμφανίζονται και οι εμπειρικοί γιατροί, οι οποίοι διατρέχουν την Ελλάδα, αλλά και τις άλλες χώρες της Βαλκανικής, συλλέγουν τα βότανα μόνοι τους ή τα προμηθεύονται από τους μοναχούς και αξιοποιούν τις υπάρχουσες γνώσεις για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Ανάμεσα στους εμπειρικούς αυτούς γιατρούς εξέχουσα θέση κατέχουν οι περίφημοι Βιογιατροί, οι Ματσουκάδες ή Κομπογιαννίτες, όπως τους απεκάλεσαν αργότερα εμπαικτικά. Αυτοδίδακτοι γιατροί, με έδρα το Ζαγόρι, κυριαρχούν επί αιώ-

νες, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε πάμπολλες άλλες χώρες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και διαδίδουν τη θεραπευτική χρήση των βοτάνων. Ο Βίκος, ανεξάντλητη πηγή αφάνταστης ποικιλίας φαρμακευτικών φυτών, συνεχώς εξοπλίζει τη θεραπευτική τους φαρέτρα με καινούργια βέλη. Και αυτοί, εκμεταλλευόμενοι τη νηπιακή κατάσταση της Ιατρικής, κυριαρχούν και δημιουργούν μια παράδοση η οποία, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, διατηρείται μέχρι σήμερα, παρόλες τις αμφισβητήσεις που έχει δεχθεί και τα προβλήματα που έχει δημιουργήσει.

Ονομάστηκαν:

- *Βικογιατροί* από το φαράγγι του Βίκου απ' όπου έπαιρναν τα βότανά τους, *Ματσουκάδες*, *ματσοκάρηδες* ή *ματσοκάρδες* από την οζώδη ράβδο που πάντοτε κρατούσαν,
- *Ζαγοριανοί* ή *Ιωαννίτες* λόγω της καταγωγής τους,
- *Σακκουλιαραίοι* από τα σακούλια μέσα στα οποία κουβαλούσαν τα βότανά τους,
- *Καταφυγιοι*, καταφύγιο δηλαδή των πασχόντων.
- *Καλογιατροί* από τα διαλαλήματά τους «Καλός γιατρός, ζωή πουλώ» αλλά και
- *Καταφιοι* ή *καταφιοι* επειδή «αναιδώς κατέτρωγον το βαλάντιον των ευαπατήτων» όπως γράφει ο Αραβαντινός και, τέλος,
- *Κομπογιαννίτες*. Για την προέλευση της ονομασίας αυτής υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Το πρώτο συνθετικό, *κομπο-*, στην καλλίτερη εκδοχή πιθανόν να οφείλεται είτε στην λέξη *κόμπος* που σημαίνει *ρίζα φυτού*, είτε στο ότι έδεναν με κόμπους τις μαντίλες και τα σακούλια μέσα στα οποία είχαν τα βότανά τους, ενώ στη χειρότερη, την αρνητική εκδοχή, το *κομπο-* προέρχεται από το ουσιαστικό *κομπατής* που σημαίνει *απατεών* και το αντίστοιχο ρήμα *κομπώνω* που σημαίνει *εξαπατώ*. Το δεύτερο συνθετικό *-γιαννίτες* είτε υποδηλώνει καταγωγή από τα Γιάννενα, είτε προέρχεται από το μεταβατικό ρήμα *υγιαίνω*, *γιάνω*, *έγιανα*. Έτσι η λέξη *κομπογιαννίτης* πιθανόν να σημαίνει είτε «αυτός που θεραπεύει με ρίζες φυτών» είτε στη χειρότερη εκδοχή «απατεώνας Ιωαννίτης». Σ' εκείνο πάντως που φαίνεται να συμφωνούν όλοι όσοι κατά καιρούς έχουν ασχοληθεί με το θέμα, είναι ότι το προσωνύμιο *Κομπογιαννίτης* είναι προσβλητικό και συνώνυμο του τσαρλατάνου. Το προσωνύμιο αυτό καθιερώνεται μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας, όπως προκύπτει από το λεξικό του Κοραή (1830), ο οποίος αναφέρει τους «εμπειρικούς ιατρούς τους εξ Ιωαννίνων» ως *κομποϊωαννίτας*, ενώ στα 1883 ο Κ. Σάθας στο έργο του «Κλειώ» υποσημειώνει ότι το δύσφημο αυτό όνομα δόθηκε εσχάτως στους ιατρούς αυτούς και υιοθετεί την άποψη ότι ετυμολογικά προέρχεται από το ρήμα *κομπώνω* - *εξαπατώ*. Νωρίτερα, στα 1828, ο Αλέξανδρος Σούτσος στην κωμωδία του «ο Άσωτος», σατιριζοντας τους επιστήμονες γιατρούς, οι οποίοι και περιφρονούν τους αυτοδίδακτους, ταυτίζει τους τελευταίους με τους Ζαγορίσιους.

*Δεν είμαι εγώ Ζαγοριανός να περπατώ στο δρόμο
με αλοιφές, με έμπλαστρα, με βότανα στον ώμο
και με δοντάγραν, συριγγών και νυστεριών χαρχάλια,
με το σαμουροκάλακο να τρέχω στο κεφάλι,
να σκούζω από το κοντσό και ψόφιο μου μουλάρι :
Καλός γιατρός, πουλώ ζωή, ποιος θέλει, ποιος θα πάρει;*

Έτσι, φαίνεται ότι οι Ζαγορίσιοι, φορείς μιας τέτοια κληρονομιάς, κατέληξαν να γίνουν συνώνυμοι με τους παραδοσιακούς βοτανοθεραπευτές, χωρίς όμως ποτέ μια τέτοια κληρονομιά να καταγραφεί συστηματικά και να διασωθεί πλήρως. Υποτυπώδεις μόνο αναφορές στους Βικογιατρούς και στα βότανα του Βίκου ανευρίσκονται σε διάφορους Ζαγορίσιους ή μη συγγραφείς, ενώ από τις πλέον συστηματικές καταγραφές των βοτάνων του Βίκου θα πρέπει να θεωρηθεί και ιδιαίτερα να μνημονευθεί αυτή του κουνκουλιώτη δασκάλου Κώστα Λαζαρίδη. Παράλληλα βέβαια θα πρέπει να αναφερθούν και οι σχετικές εργασίες του καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κων/νου Γκανιάτσα, οι οποίες σποραδικά δημοσιευμένες οι περισσότερες στον τοπικό ηπειρώτικο τύπο (*Ηπειρος, Ηπειρωτική Εστία κ.λ.π.*), κατά τη δεκαετία του 70, δύσκολα εντοπίζονται και δεν προσφέρονται για ολοκληρωμένη και ενιαία μελέτη της χλωρίδας του Βίκου, αλλά και των παραδοσιακών *ρετσετών*, στα πλαίσια της μελέτης της διαχρονικής εξέλιξης της παραδοσιακής Ιατρικής και Βοτανοθεραπείας στην περιοχή του Ζαγορίου.

Ο σκοπός της σημερινής παρουσίασης είναι να τονίσει, με βάση τα σύγχρονα δεδομένα, την αναγκαιότητα διάσωσης μιας τέτοιας κληρονομιάς, όχι μόνο ως ιδιαίτερου πολιτισμικού στοιχείου, αλλά και ως σημαντικής πηγής πληροφοριών και κυρίως ως μέσου ανάπτυξης επιστημονικής, οικονομικής, Περιβαλλοντικής αλλά και τουριστικής της μείζονος περιοχής.

Πρωταρχικό χαρακτήρα βέβαια έχει στην όλη υπόθεση η προστασία της φύσης και του φυσικού περιβάλλοντος γενικότερα, στο πλαίσιο της αυτονόητης ηθικής υποχρέωσης του ανθρώπου για την προστασία και διατήρηση πολύτιμων στοιχείων της *φυσικής* κληρονομιάς του, όπως άλλωστε αυτονόητη είναι και η υποχρέωση για προστασία και διατήρηση της *πο-*

λιτιστικής του κληρονομιάς. Η σημερινή πραγματικότητα έχει καταδείξει ότι η πρακτική της απόλυτης προστασίας του περιβάλλοντος ή, ειδικότερα, προστατευόμενων περιοχών, έχει μάλλον αποτύχει και έχει υιοθετηθεί πλέον διεθνώς η φιλοσοφία της ενεργού διαχείρισης για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών και με ιδιαίτερους στόχους που αφορούν :

Τη διατήρηση των ισορροπιών στο φυσικό περιβάλλον

Τη διαφύλαξη οικολογικών αξιών

Την παραγωγή χρησίων για τον άνθρωπο αγαθών,

Την εξυπηρέτηση επιστημονικών σκοπών

Την περιβαλλοντική εκπαίδευση και ενημέρωση του κοινού

Την κάλυψη αναγκών αναψυχής και, τέλος,

Τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης και

Την οικονομική αναζωογόνηση της περιφέρειας.

Στο πλαίσιο αυτό και με στόχο το συνδυασμό των ανωτέρω με τα προαναφερθέντα για τους Βιογιατρούς και τα βότανα του Βίκου, θα πρέπει να συζητηθεί ειδικότερα η δημιουργία βοτανοκαλλιιεργειών ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή του Ζαγορίου, βοτανοκαλλιιεργειών που θα δώσουν νέες, σύγχρονες προοπτικές στην παραδοσιακή βοτανοθεραπεία.

Οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής ευνοούν την καλλιέργεια αυτοφυών φυτών στη χαράδρα του Βίκου και είναι ευτυχές το γεγονός ότι η όλη περιοχή είναι προστατευόμενη και έχει χαρακτηριστεί εδώ και χρόνια ως Εθνικός Δρυμός. Η προστασία και διατήρηση της χλωρίδας της περιοχής είναι πλήρως ενταγμένη στο γενικότερο οικολογικό ρόλο του δρυμού, που άλλωστε ήταν και ο κύριος σκοπός της αναγόρευσής του ως τέτοιου, αλλά και παραμένει ως κύριος σκοπός της διαχείρισης του. Ταυτόχρονα επιτυγχάνεται η διαφύλαξη της γενετικής ποικιλίας, δηλαδή του εύρους του γενετικού υλικού που υπάρχει στην περιοχή, η αξία του οποίου δεν έχει εκτιμηθεί επαρκώς μέχρι σήμερα. Η διατήρηση της βιολογικής ποικιλότητας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση συγκεκριμένων οικολογικών διαδικασιών που στόχο έχουν τη διατήρηση απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών, αλλά και τη συνέχιση της φυσικής διεργασίας εξέλιξης των ειδών. Και αυτό επιτυγχάνεται, σε αρκετά μεγάλο βαθμό, με τις ελεγχόμενες, αλλά κατά βάση φυσικές, συνθήκες εξέλιξης και λειτουργίας των οργανωμένων βοτανοκαλλιιεργειών.

Η επιστημονική αξία μιας τέτοιας προσπάθειας είναι ιδιαίτερα εύκολο να τεκμηριωθεί. Γνωστά φυτά με φαρμακευτικές ιδιότητες προσφέρονται για την εκπαίδευση των νέων επιστημόνων, ενώ φυτά τα οποία από πλευράς φαρμακολογικής δράσης και δραστηκών συστατικών δεν έχουν μελετηθεί ακόμα –και είναι πολλά αυτά- προσφέρονται ως υλικό έρευνας στους φαρμακογνώστες –φαρμακολόγους. Πέρα από την ικανοποίηση της ανάγκης για γνώση, ως αυτοσκοπού για την προαγωγή της επιστήμης, δίνεται η ευκαιρία διάσωσης επιστημονικών πληροφοριών που κινδυνεύουν να χαθούν για πάντα λόγω της συνεχώς αυξανόμενης υπερεκμετάλλευσης του περιβάλλοντος, της καταστροφής των βιοτόπων, αλλά και της ρύπανσης της ατμόσφαιρας, του εδάφους και των υδάτων. Η συλλογή πληροφοριών για τη λειτουργία και την εξέλιξη συγκεκριμένων οικοσυστημάτων «υπό επιτήρηση», όπως είναι οι βοτανοκαλλιιεργείες, δίνει τη δυνατότητα σύγκρισης φυσικών και ανθρωπογενών μεταβολών, με συνέπεια την καλύτερη διαχείριση των φυσικών πόρων και των φυσικών οικοσυστημάτων. Ταυτόχρονα, οι βοτανοκαλλιιεργείες, λειτουργώντας ως υπαίθρια σχολεία, μπορούν να προτρέψουν κι άλλους επιστημονες να ασχοληθούν με τη διερεύνηση των θεραπευτικών ιδιοτήτων των βοτάνων, ενώ με συνδυασμένη παροχή και άλλων ευκολιών-δυνατοτήτων, από ξεναγήσεις στο φαράγγι του Βίκου, κέντρα πληροφόρησης, βοτανολογικά μουσεία κλπ μέχρι εκπαιδευτικά σεμινάρια, αλλά και προχωρημένα επιμορφωτικά προγράμματα πανεπιστημιακού επιπέδου, οι βοτανοκαλλιιεργείες μπορούν να εξελιχθούν σε σημαντικά κέντρα μετάδοσης γνώσεων και κατανόησης οικολογικών και περιβαλλοντικών αξιών.

Παράλληλα, η οργανωμένη προστασία και διατήρηση της χλωρίδας του Βίκου δίνει και τη δυνατότητα απόληψης χρησίων αγαθών για τον άνθρωπο και πιο συγκεκριμένα φυτών χρήσιμων στη φαρμακευτική, την κοσμετολογία και, γιατί όχι, και στην μαγειρική. Άλλωστε, η διάκριση των φυτών σε βότανα, χορταρικά, λαχανικά, μυρωδικά είναι εντελώς πρόσφατη επινόηση. Από την αρχαιότητα μέχρι και τον προηγούμενο αιώνα χρησιμοποιούνταν αδιακρίτως για την παρασκευή εδεσμάτων, κάποια από τα οποία είχαν ως σκοπό την πρόληψη αλλά και την εναλλακτική αντιμετώπιση ασθενειών.

Οι οικονομικές διαστάσεις μιας τέτοιας προσπάθειας είναι ολοφάνερες. Τα παραγόμενα προϊόντα άμεσα θα διοχετεύονται σε εταιρείες φαρμακευτικές ή μή, ελληνικές ή ξένες, οι οποίες συνεχώς ζητούν, με ολοένα αυξανόμενο ρυθμό, φυτά με φαρμακευτικές ή αρωματικές ιδιότητες, με αποτέλεσμα σημαντική εισροή χρημάτων και τόνωση της οικονομίας της περιοχής.

Η δημιουργία, εκτός των μονάδων βοτανοκαλλιέργειας, και μονάδων επεξεργασίας και συσκευασίας των φυτικών προϊόντων, θα δώσει τη δυνατότητα δημιουργίας ενός σημαντικού αριθμού νέων θέσεων εργασίας, συμβάλλοντας στην αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας στην περιοχή. Παράλληλα, θα δημιουργηθεί και ένας πόλος έλξης ενός συνεχώς αυξανόμενου αριθμού επισκεπτών, νέων κυρίως, που θα επιδιώκουν, εκτός από την ικανοποίηση των αναγκών τους για διάφορες μορφές υπαίθριας αναψυχής, φυσιολατρικού ή περιηγητικού τουρισμού, και την ικανοποίηση αναγκών για περιβαλλοντική εκπαίδευση και επιστημονική ενημέρωση για τη σωστή χρήση των βοτάνων. Η παράλληλη οργάνωση για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών αυτών θα συμβάλει καθοριστικά στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, δημιουργώντας ακόμα περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης του τοπικού πληθυσμού και νέες οικονομικές δυνατότητες.

Τέτοιου είδους δραστηριότητες σαφώς διασφαλίζουν τις τρεις βασικές επιταγές των διεθνών οργανισμών στα πλαίσια της «Παγκόσμιας Στρατηγικής Προστασίας-Διατήρησης του Περιβάλλοντος», δηλαδή :

- *Τη διατήρηση των ουσιαστικών οικολογικών δράσεων, αλλά και των βασικών συστημάτων, των απαραίτητων για τη διατήρηση της ζωής σε ένα τόπο.*
- *Την προστασία και διατήρηση της γενετικής ποικιλίας και*
- *Την εξασφάλιση της επικερδούς και αειφορικής χρήσης των διαφόρων ειδών και οικοσυστημάτων.*

Παράλληλα με τις προτεινόμενες βοτανοκαλλιέργειες, απαιτείται και μια συστηματική καταγραφή, μελέτη, αξιολόγηση και αξιοποίηση του τεράστιου πλούτου των σωζόμενων Παραδοσιακών συνταγών, κειμένων και συγγραμμάτων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, τόσο σε τοπικό όσο και σε πανελλαδικό επίπεδο. Απαραίτητη είναι η αναγνώριση και ταυτοποίηση των αναφερομένων σ' αυτά βοτάνων, σύμφωνα με τις σημερινές γνώσεις, αλλά και ο έλεγχος των θεραπευτικών ιδιοτήτων τους και της αποτελεσματικότητάς τους. Τέλος, απαιτείται και η δημιουργία μίας εκτεταμένης Βάσης Δεδομένων για την πλήρη καταγραφή βοτάνων και συνταγών, όχι μόνο της περιοχής του Βίκου, αλλά και ολόκληρης της Ελλάδος.

Εκείνο όμως που κρίνεται σήμερα ζήτημα απόλυτης προτεραιότητας είναι η σωστή εκπαίδευση του κοινού στη χρήση των βοτάνων. Οι διάφορες παραδοσιακές συνταγές περνάνε από γενιά σε γενιά κυκλοφορώντας από στόμα σε στόμα. Πολλές φορές η χρήση των βοτάνων γίνεται πανάκεια και παραδοσιακές συνταγές χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση Παθολογικών καταστάσεων, κάποτε σοβαρών, που απαιτούν άμεση φαρμακευτική αντιμετώπιση. Τα αποτελέσματα από μια τέτοια πρακτική κάποτε είναι ολέθρια. Παράλληλα, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις δηλητηριάσεων, οξείων ή χρονίων, που παρατηρούνται λόγω της μη σωστής χρήσης των βοτάνων. Έτσι, συχνά, λόγω λήψης μεγάλων δόσεων ή λόγω παρατεταμένης χρήσης διαφόρων βοτάνων, εμφανίζονται σημεία και συμπτώματα τοξικότητας, που μπορεί να έχουν το χαρακτήρα των γαστρεντερικών διαταραχών, της ηπατικής ή της νεφρικής ανεπάρκειας ή ακόμη των αιματολογικών διαταραχών. Καθοριστικής, έτσι, σημασίας είναι η ασφαλής γνώση των παρενεργειών που μπορούν να προκληθούν και των κινδύνων που εγκυμονεί η λήψη ροφημάτων, αφεψημάτων συνήθως, από βότανα τα οποία θα πρέπει να λαμβάνονται, στο μέτρο του δυνατού, υπό ιατρική παρακολούθηση. Επιπλέον, καθοριστικής σημασίας είναι η γνώση της σωστής συλλογής των βοτάνων και, ειδικότερα, του σωστού είδους του φυτού, του σωστού τμήματος του φυτού, της σωστής εποχής συλλογής, της σωστής παρασκευής των διαφόρων εκχυλισμάτων, αφεψημάτων, βαμμάτων κλπ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ενασχόληση των ανθρώπων με τα βότανα είναι τόσο παλιά όσο και το ανθρώπινο γένος. Από τα πρώτα του βήματα ο άνθρωπος διαπιστώνει και αναζητά την ιαματική δράση των βοτάνων. Παράλληλα όμως διαπιστώνει σε πολλά από αυτά και τις δηλητηριώδεις ιδιότητές τους. Πρώτος ο Διοσκουρίδης τον 1ο μ.Χ αιώνα επισημαίνει ότι τα όρια μεταξύ φαρμάκων και δηλητηρίων εξαρτώνται από τη δόσολογία. Για να έρθει ο Παράκελσος τον 15ο αιώνα να βάλει τις βάσεις ίσως της επιστήμης της Τοξικολογίας, επισημαίνοντας σαφώς ότι η έννοια της τοξικότητας είναι έννοια ποσοτική και όχι ποιοτική, κάτι που ο απλός κόσμος το διατυπώνει με τη ρήση «η δόση κάνει το φάρμακο φαρμάκι». Να πώς η αρχή αυτή έχει περάσει στην κλασική λογοτεχνία σε σχέση πάντα με τα βότανα και τα φαρμακευτικά φυτά:

Ο Σαίξπηρ, στο «Ρωμαίος και Ιουλιέτα», χρειάζεται κάποιον που θα είναι ο παρασκευαστής αλλά και ο χορηγός του ναρκωτικού στην Ιουλιέτα. Κάποιον που να γνωρίζει καλά τα βότανα, τις αναλογίες, τη δράση τους. Το πρόσωπο αυτό είναι ο παπάς και συμβουλάτορας του Ρωμαίου, ο Λαυρέντιος, που στο μονόλογό του λέει :

...πάω να γεμίσω ετούτο το καλάθι με βοτάνια/ φαρμακερά και με πολύτιμους χυμούς./ Η γη της πλάσης μάνα είναι και τάφος της./ Εκείνο που 'ναι τάφος της είναι και μήτρα./ κι από τη μήτρα της παιδιά κάθε λογής/ βρίσκονται να βυζαίνουν τον πλατύ της κόρφο./ πολλά με χάρες έξοχες, άλλα με λίγες./ κανένα δίχως χάρη, το καθένα αλλιώςικη./ Ω! Έχουν τεράστια δύναμη όσες χάρες κρύβονται/ στα χόρτα, στα φυτά, στις πέτρες, στις ουσίες τους/ και το πιο τιποτένιο που στη γη φυτρώνει/ κάποιιο ξεχωριστό καλό στη γη ανταποδίνει/ μα όποιο καλό, αν βγει απ' τη χρήση την καλή του./ το γένος του προδίνει και ξεπέφτει στο κακό/ και η αρετή κακά βαλμένη γίνεται κακία./ και η κακία κάποτε δικαιώνεται στην πράξη./ Με τη νωπή του φλούδα αυτό το αδύνατο άνθος/ δύναται να γιατρεύει, μα είναι και φαρμάκι./ αν το μυρίσεις, το λιγάκι αυτό πολύ σ' ευφραίνει/ αν το γευτείς, σ' αναισθητεί και σε πεθαίνει...

Τελειώνοντας τη σύντομη αυτή εισήγηση, θα πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η ανάγκη για την εξεύρεση και εφαρμογή μιας αποτελεσματικής μεθοδολογίας διάσωσης της παραδοσιακής βοτανοθεραπείας, πάντα στο πλαίσιο της πολιτιστικής οικολογίας. Η συντονισμένη καταγραφή, αξιολόγηση και διάδοση των παραδοσιακών συνταγών με βότανα, παράλληλα με την ανάπτυξη εκτεταμένων βοτανοκαλλιεργειών, θα συμβάλει καθοριστικά στην κατεύθυνση αυτή. Ταυτόχρονα, η διατύπωση σαφών οδηγιών για την ασφαλή χρήση τους θα συμβάλλει απόφασιστικά στην εξάλειψη των κατά καιρούς παρατηρούμενων προβλημάτων τοξικότητας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η διάσωση της παραδοσιακής βοτανοθεραπείας γινόταν, και σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται και σήμερα, από στόμα σε στόμα.

Στην Κρήτη, ένα νησί με ιδιαίτερα πλούσια χλωρίδα, διασώζεται μέχρι σήμερα με όλες του τις λεπτομέρειες το *Σαρανταβότανο*, μια συνταγή για ένα μίγμα βοτάνων που η παράδοση το θέλει ιδιαίτερα αποτελεσματικό στην αποκατάσταση της υγείας. Η διάσωση της συνταγής αυτής έγινε προφορικά, χάρις στην έμμετρή της μορφή που βοηθούσε στην αποστήθιση και από εκείνους που δεν ήξεραν να διαβάζουν ή να γράφουν. Την παραθέτω ως επίλογο.

*Σαν την υγείά σου έχασες και θες να την κερδίσεις
μόνο με βότανα της γης θα την ξαναποκτήσεις
Φύλλα κитροπορτοκαλιάς κι' άρωμα από λεμόνι
ανεραντζά, μανταρινιά, ξαρωστικό κυδώνι.
Μάζωξε απ' τσοι ποταμούς, τσ' ακονιζάς τα χνάρια,
βάτο και τσαϊ του βουνού και τσ' αμπιστιάς κλωνάρια.
Μάζωξε έρωντα πολύ απ' τα βουνά τση Κρήτης
και σφάκα την πικραδερή, δάφνες, μυρτιές να βροίσκες.
Θύμο, κισό κι αγκαραθιά και αγκαθαστιβίδα
τη μυρωδιά βασιλικού, φασκομηλιά και θρύμπα.
Μέντα και δενδρολίβανο, οπού μοσκομυρίζει,
το λένε και αρισμαρί που την υγεία χαρίζει.
Πάρε τα γιασεμόφυλλα, τη ροδαρά με τ' άνθη,
γαρεφαλόβιολες πολλές και γαρεφάλλου άνθη.
Απήγανο και βάρσαμο, τση γής το χαμομήλι,
τη μυριστή αμπερόριζα που δένουν στο μαντήλι.
Πάρε το κοκκινόχορτο, βάλε και κουτσουνάδα,
που κάνουν κοκκινόλαδο στου ήλιου την πυράδα.
Φύλλα συκιάς κι αμυγδαλιάς και φύλλα ματζουράνας,
φλυσκούνη που μοσκοβολά σαν κόρφος κάθε μάνας.
Το μαϊντανό, το σέλινο και την αντοναΐδα,
τ' άγδουρα τ' αγκακιχτού, τον κλάδο και τα φύλλα.
Σαράντα είν' όλα. Βράσε τα και γέμισε μια σκάφη
και διώξε απ' το κορμάκι σου τσοι πόνους και τα πάθη.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βαρβαρέτου Γ., *Κομπογιαννίτες, Ματσουκάδες, οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ. 35, Αθήνα, 1972.
2. Κασιούμη Κ., «Διαχείριση Εθνικών Δρυμών και Προστατευόμενων Περιοχών» στο: *Επιλεγμένα Θέματα Διαχείρισης Περιβάλλοντος*, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα, 1995.
3. *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, Ένθετο της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 29 Ιουνίου 1997.
4. Miller L., "Herbal Medicinals", *Arch Intern Med*, 158: 2200-2211, 1998.
5. Vickers A. and Zollman C., "Herbal Medicine", *Clinical review, BMJ*, 319: 1050-1053, 1999.

6. Vickers A., "Complementary medicine", *BMJ*, 321: 683-686, 2000.
7. Ernst E., "Herbal medicines: where is the evidence?" *BMJ* Editorial, 321:395-396, 2000.
8. Cauffman J., "The psychosocial aspects of complementary and alternative medicine", *Pharmacotherapy*, 20 (11): 1289-1294, 2000.
9. Δ. Σταμάτη, «Τα γιατροσόφια της Ελληνικής γλωσσίδας», άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα*. 28-29 Απριλίου 2001.
10. Debora Mac Kenzie, «Βοτανοθεραπεία», στο ένθετο της εφημερίδας *Το Βήμα- New Scientist : Εναλλακτική Ιατρική*, 2 Σεπτεμβρίου 2001.

Η ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΧΛΩΡΙΔΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΖΑΓΟΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Η δυνατότητα ενός οικοσυστήματος να υπάρξει σημαίνει εκτός των άλλων να μπορέσει να διατηρηθεί αλληλεπιδρώντας με το καινούργιο κοινωνικό περιβάλλον. Στην αλληλεπίδραση αυτή σημαντικό ρόλο παίζουν στοιχεία του οικοδομήματος, που το οικοσύστημα αυτό έδωσε λαβή να δημιουργηθούν και που μπορούν να βοηθήσουν στη παραπέρα διατήρηση του. Στη παρούσα εργασία με τον όρο *πολιτιστική οικολογία* θα εννοούμε τη σχέση οικοσυστήματος και πολιτιστικού οικοδομήματος που γεννήθηκε από αυτό. Σαν παράδειγμα θα χρησιμοποιηθεί το οικοσύστημα του Ζαγορίου με τη φαρμακευτική του χλωρίδα και η σχέση του με τη Βοτανοθεραπεία και την παραδοσιακή Ιατρική που δημιουργήθηκε σε αυτό.

Το οικοσύστημα του Ζαγορίου διαθέτει μια εκπληκτικής ομορφιάς και ποικιλότητας χλωρίδα, μια χλωρίδα που αλλάζει χρώματα κάθε εποχή προξενώντας μεγάλη ευχαρίστηση στον επισκέπτη. Η χλωρίδα όμως αυτή, εκτός από την ομορφιά της, κρύβει και θαυμαστά μυστικά που δεν αποκαλύπτονται στο γυμνό μάτι, -αναφέρομαι δηλαδή στα φαρμακευτικά φυτά του Ζαγορίου.

Βιβλιογραφικές πηγές για τη φαρμακευτική χλωρίδα του Ζαγορίου βρίσκονται στην Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών και στο κέντρο Ερευνών Ζαγορίου. Εκεί θα βρει κανείς και τις περίφημες εκδόσεις των Ηπειρωτών γιατροσόφων¹². Πιο πρόσφατα πρέπει να αναφερθεί κανείς στην εξαιρετική δουλειά καταγραφής του δασκάλου και ερασιτέχνη φυσιολόγου, βοτανολόγου κ. Κ. Λαζαρίδη, αλλά και στις προσπάθειες που έγιναν και γίνονται στο Εργαστήριο Φαρμακολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όχι μόνο καταγραφής αλλά και επιστημονικής διερεύνησης, από τους καθηγητές κ. Μ. Μάλαμα και Μ. Μαρσέλο³.

Το οικοσύστημα του Ζαγορίου διαθέτει μερικά ιδιαίτερα γεωλογικά και κλιματολογικά χαρακτηριστικά, που είναι υπεύθυνα για την εκπληκτικής ποικιλότητας χλωρίδα του.

Η περιοχή Ζαγορίου περικλείεται προστατευτικά από βουνά, έχει επαρκείς βροχοπτώσεις και χιονοπτώσεις, αλλά τα υδατικά αποθέματα δεν συγκεντρώνονται σε λίμνες ή έλη αφού απομακρύνονται από χειμάρρους ή υπόγειες διεξόδους. Έχουμε δηλαδή σαν αποτέλεσμα των παραπάνω μια συνύπαρξη υγρού/ξηρού, που είναι και η αιτία της εκπληκτικής ποικιλομορφίας της Ζαγορίσιας χλωρίδας.

Ιστορικά τώρα, τον 17^ο αιώνα η περιοχή του Ζαγορίου βρίσκεται σε εξαιρετική οικονομική ακμή, που οφείλεται στην άνθηση του εμπορίου και στη μετανάστευση. Οι ζαγορίσιοι ταξιδεύουν και γυρίζοντας φέρνουν στα μέρη τους εκτός από πλούτο, ιδέες και πολιτισμό. Την εποχή εκείνη ανθεί στην Ευρώπη η βοτανοθεραπεία που έχει τις ρίζες της στην αρχαιοελληνική Ιατρική. Θεραπευμένη και αναπαραγόμενη από τους μοναχούς, αποτελεί την κύρια πλευρά της τότε επίσημης Ιατρικής.

Το θαυμαστό για τους Ζαγορίσιους ταξιδευτές ήταν ότι τα αναφερόμενα στα πονήματα των μοναχών της Ευρώπης φαρμακευτικά φυτά υπήρχαν στη Ζαγορίσια φύση στη συντριπτική τους πλειοψηφία και σε εξαιρετική αφθονία. Από τον παραπάνω συνδυασμό (ιδέες της βοτανοθεραπείας/εξαιρετική τοπική χλωρίδα) γεννήθηκαν οι περίφημοι Βιογιατροί, που πήραν το όνομά τους γιατί μάζευαν τα βότανά τους κυρίως στη χαράδρα του Βίκου. Οι Βιογιατροί απέκτησαν εξαιρετική φήμη, όχι μόνο στα χωριά του Ζαγορίου, αλλά προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στην Ευρώπη (Κωνσταντινούπολη, Βιέννη, Βενετία, Παραδουνάβιες περιοχές και Ρωσία).

Οι Βιογιατροί το καλοκαίρι για δυο μήνες γύριζαν στα χωριά τους, μάζευαν τα φαρμακευτικά φυτά και παρασκεύαζαν τα βότανα με τα οποία εξοπλισμένοι, στη συνέχεια, έφιπποι γύριζαν τον κόσμο κρατώντας ένα χονδρό ραβδί από το οποίο πήραν και το όνομα «ματσουκάδες». Η εκπαίδευση των νέων Βιογιατρών γινόταν με την προφορική μαθητεία και αργότερα μερικώς και γραπτά. Οι Βιογιατροί αποτελούσαν είδος αδελφότητας, συντεχνίας. Η ανάπτυξη

1. *Χειρόγραφο γιατροσόφι Μελετίου Μοναχού*, Βιβλιοθήκη ΕΗΜ.

2. *Χειρόγραφο γιατροσόφι Παραμυθιάς 1933*, Βιβλιοθήκη ΕΗΜ.

3. Μ. Μάλαμα, «Η λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι», Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα

της Βικοϊατρικής έφτασε στο αποκορύφωμά της στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι θεραπευτές της απεκόμισαν τεράστια φήμη και πλούτο. Χαρακτηριστικά, από το Καπέσοβο, που φιλοξενεί το παρόν συνέδριο, ήταν ο Χ. Πασχάλογλου, γιατρός στην αυλή των Σουλτάνων μέχρι το 1823 και ο Κ. Βρούζος, επίσημος γιατρός του σουλτάνου Μαχμούτ του Β΄ μέχρι το 1821

Στο σημείο αυτό θα κάνω δυο παρατηρήσεις. Ακόμα και από περιοχή σε περιοχή του ίδιου του Ζαγορίου τα συλλεγόμενα φαρμακευτικά φυτά, ο τρόπος παρασκευής από αυτά των βοτάνων και ο τρόπος χρήσης τους, τα γιατροσόφια δηλαδή, διέφεραν, κάτι που δυσκολεύει την καταγραφή. Επίσης οι γραπτές πηγές εμπλουτίζονταν με εξορκισμούς, προσευχές και μαγανείες, με στόχο να ντύσουν τους Βικογιατρούς και με ένα μεταφυσικό μανδύα. Ίσως εκεί να βρίσκεται και η απαρχή της παρακμής.

Η παρακμή των Βικογιατρών αρχίζει στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Αιτίες είναι η σταδιακή άφιξη της επίσημης Ιατρικής με σπουδαγμένους πια στα Πανεπιστήμια θεραπευτές, που στηρίζονταν στα χημικά παρασκευαζόμενα φαρμακευτικά σκευάσματα και σε επιστημονικές πρακτικές. Από την άλλη μεριά, στο χώρο της εμπειρικής ιατρικής, με τη διάλυση στις καινούργιες αστικές συνθήκες των παραδοσιακών συντεχνιών, εισέρχονται και λόγω της μεγάλης κερδοφορίας, τσαρλατάνοι που επιδίδονται σε τερατώδεις θεραπείες άσχετες με την παράδοση, με στοχο μόνο την εκμετάλλευση αφελών. Από την περίοδο αυτή προέρχονται οι ονομασίες «Κομπογιαννίτες» ή «Καταφαγιανοί» (οι κατατρώνοντες δηλαδή τα χρήματα των αφελών), που στόχο είχαν να δυσφημήσουν τους παραδοσιακούς γιατρούς.

Τι γίνεται όμως στις μέρες μας; Κατάλοιπα της βοτανοθεραπείας συνεχίζουν να εφαρμόζονται ακόμα και σήμερα σε περιορισμένη έκταση στα χωριά, με θετικές σε γενικές γραμμές συνέπειες σε κάποιες ήπιες παθήσεις, όπως φλεγμονές ή κρυώματα, υποβοηθώντας τη διούρηση αλλά και τις αναπνευστικές λειτουργίες.

Αυτό όμως δεν είναι το μόνο. Η συστηματική καταγραφή της φαρμακευτικής χλωρίδας, και ειδικότερα οι χρήσεις της από την παραδοσιακή ιατρική, συνεχίζονται.⁴

Ειδικά θα ήθελα να τονίσω τον τίτλο του διεθνούς περιοδικού, που δημοσιεύτηκε η εργασία των Κ. Μ. Μάλαμα και Μ. Μαρσέλου. Ο τίτλος είναι *Journal of Ethnopharmacology*, δηλαδή *Περιοδικό της Εθνοφαρμακολογίας* υποδεικνύοντας ένα σημαντικό πεδίο της πολιτιστικής οικολογίας.

Επίσης, από τα φαρμακευτικά φυτά με επιστημονικό τρόπο γίνεται εκχύλιση, απομόνωση, χαρακτηρισμός και μελέτη των φαρμακευτικών ιδιοτήτων τους ή των δραστικών τους ουσιών. Σκοπός είναι η δημιουργία νέων φαρμάκων δραστικότερων και με λιγότερες παρενέργειες.⁵

Μερικά παραδείγματα από την παραδοσιακή ιατρική του Ζαγορίου θα τόνιζαν τη σημασία των παραπάνω.

Η *Menta spicata*, κοινώς αγιόσμος, δυόσμος ή ηδύσμος, αναφέρεται χαρακτηριστικά στο Ζαγόρι ως έχουσα αντιυπερτασικές ιδιότητες.

Η *Ocimum Basilicum*, κοινώς βασιλικός, αναφέρεται αντιυπερτασικό, σπασμολυτικό, ιδιότητες που διαθέτουν τα αιθέρια έλαιά του.

Το *Pex aquifolium*, κοινώς αρκουδοπούρναρο, λαύρος ή ίσπουρνο είναι δενδρύλλιο με σκούρα πράσινα φύλλα και κόκκινους καρπούς, χρησιμοποιείται δε ως διακοσμητικό τα Χριστούγεννα. Οι ιδιότητές του που αναφέρονται ειδικά στο Ζαγόρι είναι η δράση του κατά της καλοήθους υπερτροφίας του προστάτη. Δραστική ουσία είναι η Ιλικίνη, που δεν έχει χαρακτηριστεί χημικά.

Η *Satureja Juliana*, κοινώς πολυκόμπι, με δράση στην κυστίτιδα.

Το *Hypericum perforatum*, κοινώς βάλαμο, με δράση στον έρπη ζωστήρα ή γενικότερη αντιϊική δράση.

Το *Arium Maculatum*, κοινώς δρακοντιά ή φιδόχορτο, με δράση σε οσφυαλγίες και αρθρίτιδα. Μετά από κατάλληλη παρασκευή για να καταστραφούν υδρολυθούν τα δηλητηριώδη συστατικά του αναφέρεται στο Ζαγόρι και με ιδιότητες διουρητικές, καθαριστικές ή και αφροδισιακές.

Το *Agropyrum Repens*, κοινώς αγριάδα, με ιδιότητες διουρητικές, αντιβηχικές.

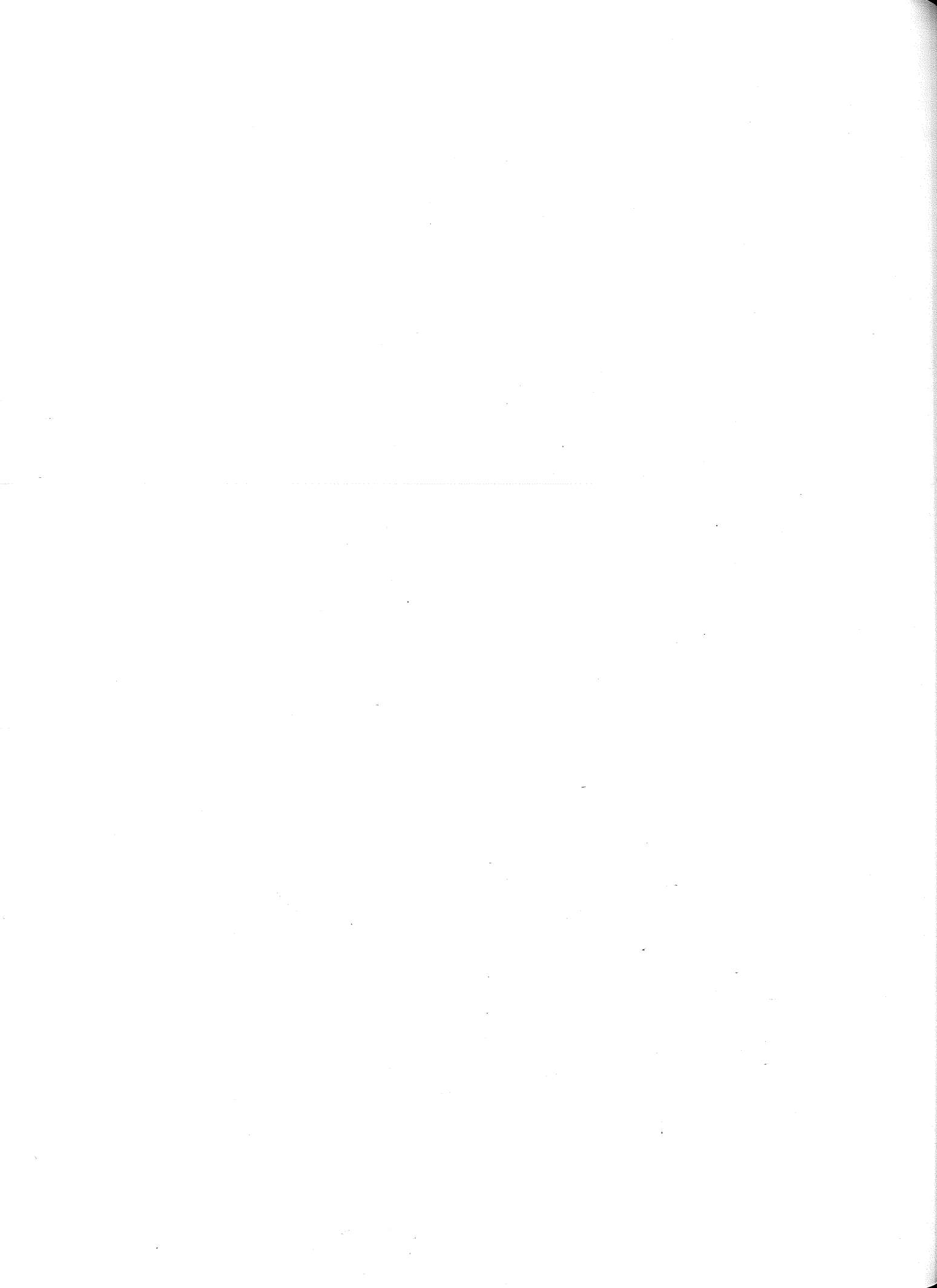
Συμπερασματικά, η πολιτιστική οικολογία, εκτός από τα σημαντικότερα στοιχεία της, ή τουλάχιστον τα πιο φανερά, όπως ο οικοτουρισμός, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική ή η εθνο-

4. M. Malamas and M. Marselos (1992), «The tradition of medicinal plants in Zagori Epirus (northwestern Greece)», *Journal of Ethnopharmacology* 37: 197-203.

5. S. Axarlis et al (1998) *Phytotherapy Research* 12: 507-511

μουσική, μπορεί να περιλαμβάνει και λιγότερο φανερές (θεαματικές) πλευρές, πολύ όμως σημαντικές, όπως η εθνοφαρμακολογία. Οι πλευρές αυτές μπορούν να συμβάλουν αποφασιστικά στην προσπάθεια διατήρησης, προσαρμογής, ενός οικοσυστήματος στις καινούργιες κοινωνικές συνθήκες.

Ευχαριστίες: Θέλω να ευχαριστήσω τον Επίκουρο Καθηγητή Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Μ. Μάλαμα. Χωρίς τις συμβουλές του και τη βιβλιογραφική του βοήθεια, η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Η ΖΑΓΟΡΙΣΙΑ ΜΟΥΣΙΚΗ ΙΔΙΟΣΥΓΚΡΑΣΙΑ: ΤΟΜΗ, ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΡΟΙ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ

Τα λαϊκά όργανα και οι λαϊκοί οργανοπαίκτες είναι φορείς της μουσικο-ποιητικής έκφρασης της κοινότητας, την οποία αναπαράγουν στον χώρο και τον χρόνο, αφού προσθέσουν τη δική τους σφραγίδα. Μιλώντας για πολιτιστική οικολογία, θα ήταν εδώ ενδιαφέρον να μετρήσει κανείς ποιος είναι ο βαθμός επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος στον μουσικό πολιτισμό της ελληνικής υπαίθρου, ο οποίος φαίνεται να ακολουθεί μια γραμμή εξέλιξης με επαγωγικά διάδοχες φάσεις, όπου η συνέχεια δίνει τον τόνο και η τομή είναι μάλλον εξαίρεση.

Με βάση τους όρους αυτούς η περίπτωση του Ζαγορίου είναι κάθε άλλο παρά τυπική¹. Πριν όμως προσπαθήσουμε να την διερευνήσουμε, θα πρέπει να ξεκινήσουμε με μια παραδοχή: πως από τη στιγμή που οι κλειστές κοινότητες διευρύνονται, μετασχηματίζονται ριζικά ή και διαλύονται, οι ντόπιοι λαϊκοί μουσικοί, γίνονται για να δανειστούμε μια έκφραση του Σ. Δαμιανάκου², τα κατ' εξοχήν *σύμβολα πολιτισμικής αυτο-αναγνώρισης* για την (φανταστική, ή καλύτερα δυνητική πλέον) κοινότητα, η οποία διαμέσου της μουσικής τους βιώνει έστω και για λίγο (συνήθως κατά τη διάρκεια των θερινών πανηγυριών), την ανασύστασή της. Η περιστασιακή πλην όμως σταθερή αυτή χρήση ενός συνόλου πολιτισμικών στοιχείων μέσω των οποίων βιώνεται η κοινή καταγωγή, συνείδηση ή απλά εμπειρία, αναπόφευκτα ανάγει τα στοιχεία αυτά σε σύμβολα. Έτσι το μουσικό ρεπερτόριο και το τοπικό ύφος καθίστανται η κατ' εξοχήν έκφραση όχι μόνο του ηχητικού, αλλά του πολιτισμικού εν γένει περιβάλλοντος.

Θα χρησιμοποιήσουμε λοιπόν την μουσική στην τραγουδιστική-οργανική της εκδοχή ως προνομιούχο μέσον για την πρόσβαση στις βαθύτερες ιδιοσυγκρασιακές πτυχές του ζαγορίσιου πολιτισμού.

Στο Ζαγόρι, όπως και σε άλλες περιοχές της Ηπείρου, πριν την καθιέρωση της τυπικής πλέον κομπανίας (κλαρίνο, βιολί, λαούτο, ντέφι) και με βάση πάντα τα λίγα ιστορικά στοιχεία που έχουμε, η μουσική φαίνεται να είναι καταρχήν και κατά βάση φωνητική (μονόφωνο ή αντιφωνικό τραγούδι)³. Τα λίγα όργανα που μανημονεύονται είναι απλά αερόφωνα της οικογένειας του αυλού (διάφοροι τύποι φλογέρας, τζαμάρες κ.α.)⁴, συνδεδεμένα με τον ποιμενικό βίο, και σπανίως συνόδευαν το ομαδικό τραγούδι ή συμμετείχαν σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Το πρώτο όργανο το οποίο φαίνεται να διεκδικεί θέση στις γιορτές και συναθροίσεις φαίνεται να είναι το βιολί, που μετά την εμφάνισή του κατά τον 17^ο αι. κυριάρχησε στην νησιωτική, αλλά και στην στεριανή Ελλάδα πριν την έλευση του κλαρίνου⁵. Έτσι και στο Ζαγόρι, όπου ακόμα και κατά

1. Σύμφωνα με τον J. W. Bennett, «Ecosystem analogies in cultural ecology», στο St. Polgar, ed., *Population, Ecology and Social Evolution*, Mouton Pub., The Hague 1976, σ. 162, αλλά και τις τρέχουσες ανθρωπολογικές απόψεις γύρω από το «περιβαλλοντικό πιθανολογισμό» (environmental possibilism), το φυσικό περιβάλλον θέτει κάποιες προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες διαμορφώνεται η κουλτούρα. Αυτή η «πιθανολογική» (possibilistic) προσέγγιση των σχέσεων που δημιουργεί το πολιτιστικό περιβάλλον ακολουθεί δύο τύπους: τον πολιτιστικό ντετερμινισμό (μόνο το πολιτιστικό πλαίσιο διαμορφώνει το πολιτιστικό περιβάλλον) και τον περιβαλλοντικό ντετερμινισμό (το φυσικό περιβάλλον διαμορφώνει το πολιτιστικό περιβάλλον). Η περίπτωση του Ζαγορίου φαίνεται να ανταποκρίνεται και στους δύο αυτούς τύπους, όπως θα δούμε στη συνέχεια: ο εξωγενής πολιτιστικός παράγων γεννά εδώ ένα μουσικό ύφος και ήθος που αυτονομείται και συντηρείται χάρη στο κλειστό φυσικό περιβάλλον.

2. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, σ. 26.

3. Ως φωνητική μουσική στην παραδοσιακή κοινωνία προσδιορίζεται το συλλογικά επινοημένο δημοτικό τραγούδι, το οποίο έχει τις περισσότερες φορές χαρακτήρα τελετουργικό. Ερμηνεύεται κατά το πλείστον ομαδικά και για το λόγο αυτό ουδέποτε απαιτεί φωνητική δεξιοτεχνία πλην ελαχίστων εξαιρέσεων (κλέφτικο, μοιρολόι, κάποια καθιστικά κλπ.), οπότε η κοινότητα παραχωρεί την πρωτοκαθεδρία σε έναν χαρισματικό ερμηνευτή.

4. Η γκάιντα, το κατεξοχήν αερόφωνο όργανο του ορεινού χώρου, με αποδεδειγμένη αρχαιότητα, δεν αναφέρεται ποτέ στις διαθέσιμες πηγές ούτε στις προφορικές μαρτυρίες που αφορούν τόσο στην περιοχή του Ζαγορίου όσο και στον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου. Παρόλα αυτά δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανή παρουσία του οργάνου, αφού στις περιοχές Πωγωνίου και Κόνιτσας ένας ευρύτερα διαδεδομένος οργανικός σκοπός φέρει τον τίτλο γκάιντα ή γάιτα: εκτελώντας τον, το κλαρίνο και το βιολί μιμούνται το ομώνυμο όργανο (Βλ. S. Baud-Bovy, «Chansons d'Épire du Nord et du Pont», *Yearbook of the IFMC*, 3 (1971), σ. 120-127).

5. S. Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό τραγούδι*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 21994, σ. 36.

τον 19^ο αι., όταν δεν υπήρχε κλαρίνο υπήρχε πάντως ένα βιολί κι ένα ντέφι, «άπερ δυστυχώς υπό γύφτων μόνον κρούονται» όπως αναφέρει ο Ι. Λαμπρίδης⁶.

Στο πλαίσιο αυτό, το δίχως όργανα τραγούδι του Ζαγορίου μπορούμε να υποθέσουμε πως δανειζεται τυποποιημένες μελωδίες που συναντούμε και σε άλλες περιοχές⁷. Βεβαίως για την εποχή από τον 18^ο ως τις αρχές του 20^{ου} αι. τα όποια στοιχεία έχουμε αφορούν κυρίως στο περιεχόμενο των ποιητικών κειμένων και στο εθιμοτυπικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά εντάσσονται. Απουσιάζουν εντελώς οι αναφορές στη μουσική συγκρότηση των τραγουδιών, προφανώς λόγω τεχνικής αδυναμίας των ερευνητών ή των καταγραφών, ή ακόμα λόγω αμηχανίας απέναντι στο συγκεκριμένο μουσικό ύφος⁸. Δεν μπορούμε λοιπόν παρά μόνο υποθέσεις να κάνουμε, στη βάση μιας συγκριτικής ανάλυσης με υλικό από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, υλικό το οποίο ηχογραφείται μετά τη δεκαετία του '30 στην μορφή των δίσκων 78 στροφών, με τρόπο ασυστηματοποίητο φυσικά, από ξένες στην αρχή και ελληνικές στην συνέχεια εταιρίες. Μικρό μέρος του έχει επανεκδοθεί πρόσφατα⁹. Λίγες είναι οι ηχογραφήσεις με τραγούδια και μουσικούς από το Ζαγόρι, οι οποίες εκδίδονται περιστασιακά, κυρίως στη μεταπολεμική εποχή, σε δίσκους 45 στροφών, ή συμπεριλαμβάνονται σε συλλογές ευρύτερων περιοχών, αποτυπωμένες σε δίσκους 33 στροφών, όπως είναι τα δύο αφιερώματα για την Ήπειρο του Σ. Καρά, από τις πρώτες καταγραφές που εκδόθηκαν ποτέ¹⁰. Μετά τη δεκαετία του '60 πληθαίνουν οι ερασιτεχνικές ηχογραφήσεις στο Ζαγόρι, όπου είτε σε μορφή μαγνητοταινίας (μπομπίνας) είτε απλής κασέτας αποτυπώνεται ο ήχος κυρίως της πιο φημισμένης ζαγορίσιας κομπανίας που είναι γνωστή ως «τα Τακούτσια»¹¹. Τα τελευταία χρόνια αρκετές είναι οι νέες εκδόσεις που αφορούν στο ζαγορίσιο ρεπερτόριο.

Στα καθαρά φωνητικά δημοτικά τραγούδια από την περιοχή του Ζαγορίου αντικατοπτρίζεται από την άποψη της θεματολογίας όλος ο κοινωνικός βίος, καλύπτεται δηλαδή ο κύκλος του χρόνου (τραγούδια λειτουργικά σε συγκεκριμένες ημερομηνίες και γιορτές όπως κάλαντα, αποκριάτικα, πασχαλιάτικα κλπ.), ο κύκλος της ζωής (τραγούδια λειτουργικά σε συγκεκριμένες στιγμές της ζωής του ανθρώπου, όπως ταχταρίσματα, νανουρίσματα, γαμήλια, μοιρολόγια κλπ.), αλλά και ένα πλήθος άλλων κατηγοριών. Τα δημοτικά αυτά τραγούδια στην πλειονότητά τους δεν είναι μοναδικά. Τα συναντά ασφαλώς κανείς, έστω και με την μορφή παραλλαγών (ή διαφορετικών εκδοχών καλύτερα), και σε πολλές άλλες περιοχές της Ηπείρου. Το φαινόμενο αυτό έχει γενική ισχύ: προκειμένου για τραγουδήματα, η έννοια της εντοπιότητας γίνεται σχετική, αφού είναι στην ίδια τους την φύση να ταξιδεύουν και να αναπροσαρμόζονται διαρκώς και ελεύθερα, ώστε να μην μπορεί κανείς να διατυπώσει ασφαλή συμπεράσματα για τοπικά χαρακτηριστικά και τεχνοτροπία, τόσο στη στιχοπλοκία (ποιητική δομή) όσο και στην μελοποιία. Πάντως σε κάποιες συλλογές Ζαγορισίων κυρίως ερευνητών¹² καταγράφονται πολλά δημοτικά τραγούδια η εντοπιότητα των οποίων αποδεικνύεται όχι μόνο από την χρήση τοπωνυμίων της περιοχής ή από την χρήση επιθέτων, ονομάτων ή παρωνυμίων ζαγορισίων, αλλά

6. Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγορισιακά*, Αθήνα 1870, σ. 158.

7. Για τον τρόπο με τον οποίο τυποποιημένες μελωδίες χρησιμοποιούνται από το δημοτικό τραγούδι, όπως και για τον τρόπο κατάταξής τους, βλ. και Ε. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι, μια διαφορετική προσέγγιση*, Πατάκη, Αθήνα 1996, σ. 68-71.

8. Οι πρώτοι καταγραφείς και εκδότες συλλογών δημοτικών τραγουδιών ως γνωστόν ήταν ξένοι, ρομαντικοί ως επί το πλείστον φιλόλογοι, οι οποίοι έδειχναν ενδιαφέρον μόνο για τη λογοτεχνική αξία του ποιητικού κειμένου, ενώ αδιαφορούσαν παντελώς για το μέλος, το οποίο λόγω των έντονων ανατολίτικων αποχρώσεών του ηχούσε «σκληρά» στα μη εξοικειωμένα αυτιά τους (βλ. σχετικά σχόλια του Βρετανού περιηγητή Leake για τη μουσική απόδοση που άκουσε κατά την επίσκεψή του στην Ήπειρο στις αρχές του 19ου αι, στο W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. IV, εκδ. Α. Μ. Hakkert, Άμστερνταμ 1967, σ. 205-206).

9. Για τις ηχογραφήσεις ηπειρώτικων τραγουδιών βλ. Π. Κουνάδης, «Η δισκογραφία των ηπειρώτικων τραγουδιών στην Ελλάδα», περιοδικό *Πρόταση*, 4 (1998), Άρτα σ. 102-114.

10. Σ. Καράς, *Τραγούδια της Ηπείρου SDNM 111 και SDNM 123*, Σύλλογος προς διάδοσιν της εθνικής μουσικής, Αθήνα 1972.

11. Προϊόν μιας τέτοιας ερασιτεχνικής ιδιωτικής ηχογράφησης (του Μ. Μάνθου στα Δολιανά το 1965) σε μαγνητοταινία, αποτελεί η έκδοση του διπλού δίσκου 33 στροφών *Παραδοσιακό γλέντι στο Ζαγόρι της Ηπείρου* του 1989 και η επανέκδοσή του σε διπλό δίσκο ακτίνας με τίτλο *Τα Τακούτσια, το γλέντι του Μάνθου* του 1999, οι οποίες αποτελούν και την πρώτη συστηματική ηχογράφηση με αποκλειστικά ζαγορίσια τραγούδια.

12. βλ. κυρίως Κ. Π. Λαζαρίδης, *Ζαγόρι και δημοτική μουσική*, Μικρή Ζαγορισιακή βιβλιοθήκη αριθ. 14, Γιάννινα 1973 και Κ. Βαζζώκας, *Ζαγορίσια δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Το Ζαγόρι μας 4, Γιάννινα 1982.

και από την επιβίωση των συγκεκριμένων δημοτικών τραγουδιών μόνο στο ρεπερτόριο του Ζαγορίου.

Αντιστοίχως, και με δεδομένη την απουσία τεκμηρίων περί ιδιοτοπιικής ερμηνείας, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τον ζαγορίσιο «τρόπο» τραγουδήματος.

Αν για την καθαρά φωνητική μουσική το Ζαγόρι ακολουθεί τον γενικό κανόνα της συνέχειας που ισχύει για όλη την ελληνική ύπαιθρο, τα πράγματα είναι ολωσδιόλου διαφορετικά σε ό,τι αφορά την οργανική μουσική, είτε αυτή είναι συνοδευτική τραγουδιού είτε όχι. Είναι γνωστό ότι στο Ζαγόρι οργανώνεται από τον 19^ο αι. ένα πλαίσιο κοινωνικό και οικονομικό του οποίου οι δομές ακολουθούν σε ένα μεγάλο βαθμό πρότυπα αστικά. Η εποχή αυτή, κατά την οποία αρχίζουν να αναπτύσσονται οι σημαντικές εμπορικο-οικονομικές δραστηριότητες των Ζαγορισίων¹³, συμπίπτει με την είσοδο του κλαρίνου στην Ήπειρο αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα¹⁴, καθώς και με την καθιέρωση της τυπικής κομπανίας στην περιοχή. Το Ζαγόρι υιοθετεί τον νεωτερισμό, όπως οι περισσότερες περιοχές της Ηπείρου. Το ύψος όμως και το ρεπερτόριο που τα όργανα αυτά θα αναπτύξουν εδώ, θα διαφοροποιηθεί αισθητά με βάση επιλογές ξένες προς τους συνήθεις αισθητικούς τροπισμούς της ηπειρώτικης υπαίθρου. Είναι προφανές ότι αυτό οφείλεται στις μαρτυρημένες στενές σχέσεις του Ζαγορίου με την πόλη των Ιωαννίνων¹⁵ και την αυλή των πασάδων, καθώς και στο καθεστώς των προνομίων, που, μαζί με την ιδιόρρυθμη γεωγραφία, υποστηρίζουν την πολιτικο-οικονομική του ιδιαιτερότητα, ενώ διασφαλίζουν συνάμα τις προϋποθέσεις της καλλιέργειας μιας ισχυρής ανάγκης αυτοπροσδιορισμού της κοινότητας σε σχέση με τις όμορες της.

Οι στενές σχέσεις του Ζαγορίου με το καστρινό παλάτι, ιδιαίτερα την εποχή του Αλή, μας δίνουν το δικαίωμα να υποθέσουμε πως ενώ το φωνητικό τραγούδι συνεχίζει να λειτουργεί και να δίνει ρυθμό στην κοινωνική ζωή της περιοχής, εισάγεται εδώ οργανική μουσική, πιθανότατα ως απόηχος της αυλικής μουσικής, αλλά και της αστικής λαϊκής μουσικής των Ιωαννίνων γενικότερα. Είναι γνωστό πως ο πρώτος κλαριντζής του Ζαγορίου τον οποίο μνημονεύουν οι γραπτές πηγές, ο Νικόλαος Νίνος¹⁶, δρούσε επαγγελματικά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. συγχρόνως στα Γιάννενα και στο Ζαγόρι, πράγμα που επιβεβαιώνει το κοινό ρεπερτόριο στις δυο αυτές περιοχές. Η επικοινωνία αυτή, που θα συνεχιστεί και αργότερα, δικαιολογεί πώς ένα μεγάλο ποσοστό του αστικού τραγουδιού, όπως αυτό διαμορφώθηκε στα Γιάννενα από τις αρχές του 19^{ου} μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι.¹⁷, έρχεται να προκαλέσει τομές στο πρότερο μουσικό καθεστώς, όπου δεν ενσωματώνεται απλά αλλά διεκδικεί πρωταγωνιστικό ρόλο. Σε πολλά δημοτικά τραγούδια της περιοχής του Ζαγορίου αναγνωρίζει κανείς ποιητικά μοτίβα με δίστιχα, τα οποία ως γνωστόν είναι προϊόντα αστικής στιχοποιίας¹⁸, αλλά και δάνεια ή αναφορές σε γιαννιώτικα στιχοπλάκια¹⁹.

Της πολύπλοκης και ασυνήθιστης αυτής διαδικασίας δεν γνωρίζουμε τις διαδρομές, αλλά μπορούμε εύκολα να ανιχνεύσουμε τα αποτελέσματα. Ενδεχομένως οι ζουρνάδες, τα νταούλια και τα άλλα, τα «ψιλά»²⁰ όργανα που επικρατούσαν κατά τους 18^ο και 19^ο αι. στα Γιάννενα και στο παλάτι, να έπαιξαν στο Ζαγόρι συνοδεύοντας τις εκδρομές και τα γεύματα των πασάδων και κυρίως του Αλή, και να επηρέασαν καθοριστικά το μεταγενέστερο μουσικό κλίμα της περιοχής. Αν, όπως πιστεύουμε σήμερα, το ηπειρώτικο κλαρίνο μετέφερε και μετάλλαξε επί το πολυπλοκότερον την τεχνική της φλογέρας στην ύπαιθρο και κυρίως του ζουρνά, τον οποίο αντικατέστησε στα μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, γιατί να μην συνέβη το ίδιο και στο Ζαγόρι; Μα κι αν ακόμα αυτό δεν συνέβη, δύσκολα μπορεί να αρνηθεί κανείς πως το ζαγορίσιο μουσικό ιδίωμα βρίσκεται μπολιασμένο στις βασικές του συνιστώσες από αυτό της πόλης των Ιωαννίνων. Δεδομένου μάλιστα ότι η πόλη αυτή κυριολεκτικά ακτινοβολεί, διαχέο-

13. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 20ου αι.)*, εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995.

14. Δ. Μαζαράκη, *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 21-48.

15. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 85-108 και F. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. Α', Παρίσι 1820, σ. 157.

16. Δ. Μαζαράκη, *ό.π.*, σ. 6 και Ι. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τ. Β' (1915-1916), Ιωάννινα 1992, σ. 180.

17. Για το αστικό τραγούδι στα Γιάννενα αλλά και στην Πόλη, βλέπε και στο Baud-Bovy Samuel, *Δοκίμιο για το ελληνικό τραγούδι*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1994, σ. 55-65.

18. *Ibid.*, σ. 31-33.

19. Κ. Βαρζώκας, *ό.π.*, σ. 15.

20. Με τον όρο «ψιλά» ή «λεπτά» όργανα (βιολί, νέι κλπ.) εννοούμε τα λαϊκά όργανα που λόγω των μικρών ηχητικών δυνατοτήτων χρησιμοποιούνταν περισσότερο σε εσωτερικούς χώρους παρά σε εξωτερικούς.

ντας στα λοιπά μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής εισαγόμενα από την Ανατολή, τον Βορρά ή τη Δύση πολιτισμικά στοιχεία.

Ποια τύχη μπορούσαν να έχουν οι εισαγόμενες αυτές μουσικές επιρροές μέσα στο γεωγραφικά αποκομμένο και φαινομενικά απομονωμένο οροπέδιο του Ζαγορίου; Θα περίμενε κανείς η παράδοση να αποδειχτεί ισχυρότερη, και το συντηρητικό αντανakλαστικό μιας κοινότητας με έντονη τάση αυτάρκειας να υπερισχύσει των νεωτερισμών. Συνέβη ωστόσο το αντίθετο: λόγω του ισχυρού φαινομένου μετακίνησης του ανδρικού πληθυσμού της περιοχής²¹, αναπτύχθηκε εδώ ένα ιδιότυπο πλαίσιο αναπαραγωγής μιας κοσμοπολίτικης μουσικής κουλτούρας, η οποία, μέσα από τα φίλτρα του ντόπιου γυναικείου, αμετακίνητου και γι αυτό συντηρητικού²², στοιχείου, διαμόρφωσε μια τοπική εκδοχή με ισχυρά ειδοποιά χαρακτηριστικά. Έτσι η ζαγορίσια μουσική εμφανίζεται σαφώς διαφοροποιημένη ως προς το λοιπό ηπειρώτικο μουσικό τοπίο, εμπλουτιζόμενη διαρκώς από ξενόφερτα στοιχεία, τα οποία είτε αναπαράγονταν ως έναν βαθμό ως είχαν, είτε παραλλάσσονταν και συν-φέρονταν τελικά με το ντόπιο μουσικό υλικό, δίνοντας γένεση σε νέες ιδιοτοπικές εκδοχές.

Οι εκδοχές αυτές γίνονται σαφώς αντιληπτές στις μέρες μας. Θα περίμενε ωστόσο κανείς να έχουν αντιστοιχήσεις με μουσικά ήθη και φόρμες του λεκανοπεδίου, πράγμα το οποίο θα επιβεβαίωνε και την αλυσίδα των επιρροών που πιο πάνω αποκαταστήσαμε. Αυτό όμως δεν συμβαίνει, και η εξήγηση βρίσκεται σε μια ακόμη τομή.

Μετά την απελευθέρωση, η αστική τάξη των Ιωαννίνων, στα πλαίσια της «αποτουρκοποίησης» της, στρέφεται σταδιακά προς κάθε νεωτεριστικό τύπο μουσικής δυτικής προέλευσης, αποδιώχνοντας οριστικά όλα τα στοιχεία της ανατολίτικης ταυτότητάς της. Στο Ζαγόρι, όπου δεν καλλιεργήθηκαν ανάλογες τάσεις, λόγω του ισχυρού μουσικού τοπικισμού μέσα από τον οποίον αναδείχτηκε άλλωστε αυτό το ιδιόρρυθμο για την περιοχή μουσικό ύφος, αλλά και λόγω του έντονα κοσμοπολίτικου κλίματος που είχε αναπτυχθεί, τα πολιτισμικά στοιχεία του «ανατολίτικου» Γιαννιώτικου παρελθόντος όχι μόνο επέζησαν, αλλά και αναπαρήχθησαν, σε βαθμό που να αναδειχτούν σε στοιχείο ταυτότητας²³. Γνωστά αστικά γιαννιώτικα τραγούδια θεωρούνται σήμερα ζαγορίσια: τυπικό είναι το παράδειγμα των τραγουδιών που περιέχουν στιχοπλάκια²⁴. Το ίδιο συμβαίνει αντίστοιχα και με πάρα πολλά οργανικά κομμάτια αστικού ύφους, τα οποία επιβλήθηκαν στο ζαγορίσιο ρεπερτόριο και προφανώς επηρέασαν και νεότερες λαϊκές συνθέσεις. Μέσα από τέτοιου είδους κομμάτια μπορεί κανείς να αναγνωρίσει άλλωστε και την τυπική ζαγορίσια κλαρινιστική φρασεολογία, η οποία, αναδιπλωμένη στη μεσαία και ψηλή περιοχή του οργάνου, αναδεικνύεται δεξιοτεχνική, πολύπλοκη, κομψά κατεργασμένη και φινετσάτη όσο σε καμιά άλλη ηπειρώτικη τοπική «σχολή», αντικατοπτρίζοντας με τον καλύτερο τρόπο τη συλλογική αισθητική της ζαγορίσιας κοινότητας.

Όσο τολμηρό κι αν ακούγεται, το μουσικό συντακτικό του Ζαγορίου ακολουθεί εκείνο των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής, και κυρίως εκείνο της Σμύρνης, όπου ο εξευρωπαϊσμός και οι λόγιες δυτικές επιδράσεις συμβίωσαν με έντονα τοπικά ανατολίτικα στοιχεία. Σε αντίθεση με την Αθήνα, όπως και με τα Γιάννενα, όπου η μάχη μεταξύ δυτικού και ανατολίτικου πολιτισμού πήρε διαστάσεις αποκλεισμού, με επικράτηση τελικά του πρώτου, τουλάχιστον στους κόλπους της αστικής τάξης. Ο παραλληλισμός αυτός ενισχύεται και από μια επιπλέον παρατήρηση: η ώσμωση αστικών μουσικών στοιχείων που γνώρισε το Ζαγόρι δεν συνδέεται αποκλειστικά με την πόλη των Ιωαννίνων. Η εισαγωγή τους μπορεί να έγινε κατευθείαν από τους τόπους παραγωγής τους όπου σύχναζαν οι Ζαγορίσιοι, πράγμα που εξηγεί γιατί πολλά απ' αυτά δεν εμφανίστηκαν ή δεν επιβίωσαν στο γιαννιώτικο ρεπερτόριο.

Το γεγονός είναι πως το Ζαγόρι, από τα τέλη του 19^{ου} αι. και μετά, λειτούργησε ως χωνευτήρι ξενόφερτων μουσικών στοιχείων με αστική κυρίως προέλευση. Σε ένα βαθμό βεβαίως

21. Πληροφορίες για τους τόπους στους οποίους ξενιτεύονταν και δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά οι Ζαγορίσιοι, μπορεί κανείς να βρει στο Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 182-183, στο Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγορισιανά*, Αθήνα 1870, σ. 118, 145, όπως και στο Κ. Λαζαρίδης, «Ζαγορίσιος ταξιδιωτισμός», *Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου* (1979), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983 σ. 127-153.

22. Για τον ιδιαίτερο ρόλο της γυναίκας στην παράδοση βλ. Στ. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Ερμής, Αθήνα 1990, σ. 77-109. Ειδικότερα για το Ζαγόρι βλ. Β. Ρόκου, *Παράδοση και αισθητική*, Κέντρο ερευνών παράδοσης και πολιτισμού, Γιάννενα 1994, σ. 50-52.

23. Τυπική περίπτωση αποτελούν τα Ζαγορίσια *χαβάδια*, σειρές δίστιχων που τραγουδιούνται συνοδεία οργάνων με τη συμμετοχή όλων, κατά τις πρωινές ώρες στο τέλος του πανηγυριού ή του γλεντιού. Είναι δίχως αμφιβολία το σημείο κορύφωσης της συλλογικής έκφρασης, όπου διαμέσου της στιχοπλοκίας μικροί και μεγάλοι καθίστανται κοινωνοί των πιο σημαντικών κοινωνικών αξιών και συμβόλων της κοινότητας.

24. Εν είδει παραδείγματος αναφέρουμε μερικά όπως η *Φεγγαροπόσσωπη*, τα *Δόντια πυκνά*, η *Μπαζαρκάνα*, το *Αρχοντόπουλο κ.α.*

αυτό συνέβη και σε άλλες περιοχές της Ηπείρου, και κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Γιάννενα, Πρέβεζα, Άρτα). Η ιδιαιτερότητα του Ζαγορίου όμως έγκειται στο ότι εδώ τα στοιχεία αυτά ενσωματώθηκαν γρηγορότερα, ευκολότερα και κυρίως μονιμότερα: οι τοπικές τους εκδοχές αφομοιώθηκαν πλήρως τόσο από τους μουσικούς, όσο και από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Αυτή η ευκολία της αποδοχής και ενσωμάτωσης κάθε είδους ξένων στοιχείων είναι που κάνει τη ζαγορίσια μουσική ιδιοσυγκρασία μοναδική στην ελληνική ύπαιθρο. Τα παραδείγματα είναι αρκετά και πολλές φορές εντυπωσιακά²⁵. Παιζονται ακόμη και σήμερα στο Ζαγόρι τραγούδια και οργανικοί σκοποί των οποίων τα βασικά δομικά στοιχεία παραπέμπουν με τον πιο άμεσο τρόπο σε γνωστές πολιτικές, σμυρναϊκές, ή και βαλκανικές συνθέσεις, με πρόδηλη την αστική τους καταγωγή και ύφος.

Ας έλθουμε όμως σε αυτήν καθεαυτή τη διαδικασία εισαγωγής και ενσωμάτωσης: τα ξένα μουσικά στοιχεία που προαναφέραμε εισάγονται στην περιοχή του Ζαγορίου με τρεις κυρίως τρόπους:

α) Τα μετέφεραν οι ταξιδεμένοι Ζαγορίσιοι, από το στόμα των οποίων τα μάθαιναν στη συνέχεια τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ή της ευρύτερης κοινότητας, και κυρίως οι μουσικοί της περιοχής. Οι τελευταίοι ανέπτυξαν την ικανότητα να ενσωματώνουν στο προσωπικό τους ρεπερτόριο κάθε λογής επιθυμίες των «πελατών» τους, οι οποίες έπρεπε να ικανοποιηθούν ως προσωπικές εντολές-παραγγελίες. Οι παραγγελίες αυτές ήταν τραγούδια ή οργανικές συνθέσεις, τις οποίες ο καλός λαϊκός μουσικός ταύτιζε προφανώς με συγκεκριμένο ή συγκεκριμένα πρόσωπα. Η διαδικασία αυτή αποτελούσε (και εν μέρει αποτελεί ακόμα) βασικό κομμάτι του κώδικα λειτουργίας και συμπεριφοράς των μελών της μουσικής κομπανίας, αφού μέσω των πολύπλοκων σχέσεων μεταξύ μουσικού και «παραγγελιοδότη» καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο η οικονομική ανταμοιβή, αλλά και το επαγγελματικό μέλλον των μουσικών γενικότερα.

β) Από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι., μέσω του γραμμοφώνου (συνηθέστατου στα πλουσιότερα ζαγορίσια σπίτια), εισάγεται στην περιοχή ένα μεγάλο κομμάτι των πρώτων ηχογραφημένων ελληνικών τραγουδιών, όπως και δίσκοι με κλασική μουσική. Το σημαντικό εδώ είναι πως οι πρώτες ηχογραφήσεις ελληνικής μουσικής που έρχονται κυρίως από την Αμερική, την Πόλη ή την Σμύρνη και αργότερα από την Αθήνα, περιλαμβάνουν κυρίως τραγούδια αστικού χαρακτήρα, κατά βάση πολιτικά και σμυρναϊκά, τα οποία είχαν φτάσει λίγο νωρίτερα και στα Γιάννενα μέσω των *Καφέ αμάν*²⁶. Η μουσική αυτή εύκολα αφομοιώνεται από τους Ζαγορίσιους, λόγω της συγγένειας του κοινωνικού τους πλαισίου με αυτό στο οποίο πρωτοδημιουργήθηκαν και λειτούργησαν τα τραγούδια αυτά. Μην ξεχνάμε επιπλέον πως το μπόλιασμα με τη «γιαννιώτικη σχολή», η οποία είχε εν πολλοίς μετοικήσει στο Ζαγόρι, συνεπικουρούσε τη διαδικασία.

Τους δίσκους γραμμοφώνου μετέφεραν στο Ζαγόρι οι ίδιοι οι Ζαγορίσιοι και όχι οι μουσικοί, πράγμα που σημαίνει πως εκείνοι έφεραν την ευθύνη των επιλογών. Κάποια χρόνια αργότερα, ένα άλλο ρεπερτόριο θα διαχυθεί στην περιοχή από την αγορά των Αθηνών αυτή τη φορά, και δεν θα είναι άλλο από αυτό της αθηναϊκής καντάδας, του ελαφρού αστικού τραγουδιού και των εκδόσεων τραγουδιστικών επιτυχιών οπερέτας. Το είδος αυτό θα εισαχθεί στο Ζαγόρι μόνο στη δισκογραφική του εκδοχή, σε αντίθεση με τα Γιάννενα, όπου τόσο η καντάδα όσο και τα κιθαριστικά τριό και τα μαντολίνα θα γίνουν οι βασικές μορφές έκφρασης της αστικής κοινωνίας στα μετά την απελευθέρωση χρόνια.

γ) Πολλά από τα ξενόφερτα μουσικο-ποιητικά στοιχεία μεταφέρθηκαν τέλος στο Ζαγόρι από τους (περιορισμένης πάντως κινητικότητας) μουσικούς της περιοχής. Οι λαϊκοί μουσικοί ως γνωστόν έχουν την τάση να «χρωματίζουν» συνεχώς το μουσικό τους συντακτικό με νέα μελωδικο-ρυθμικά πρότυπα, τα οποία συχνά δανείζονται είτε από άλλες λαϊκές μουσικές είτε και από τη λόγια παράδοση. Ακόμα και μια μικρή παραμονή στα πάλκα των κέντρων διασκέδασης της πρωτεύουσας, ή μια περιοδεία στα πανηγύρια όμορων και μη περιοχών αρκούσαν για τον λαϊκό μουσικό ώστε να εμπλουτίσει το ρεπερτόριό του με νέο υλικό, το οποίο στη συνέχεια μετέφερε στον βασικό του τόπο δράσης. Ωστόσο, και αν η αφομοίωση και η προσαρμογή των ξενόφερτων στοιχείων επηρεάζεται σαφώς από την προσωπικότητα και το χάρισμα του λαϊκού μουσικού, η αποδοχή τους και η «έγκριση» των νέων δημιουργιών γίνεται από την τοπική κοινωνία, η οποία με τον τρόπο αυτό συμμετέχει στη δημιουργική διαδικασία και σίγουρα επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την επιτέλεση. Για τον λόγο αυτό πολλά εισαγόμενα τραγούδια και ορ-

25. Υπέρ αυτού συνηγορεί και η ευκολία με την οποία ενσωματώθηκαν στο Ζαγόρι αργοί «ανδρικοί» χοροί από την ευρύτερη «σχολή» του Ξηρομέρου.

26 Θ. Χατζηπανταζής, *Της ασιάτιδος μούσης ερασταί...*, Στιγμή, Αθήνα 1986 σ. 73.

γανικά κομμάτια απέκτησαν στο Ζαγόρι μια τοπική εκδοχή αφού προσαρμόστηκαν στην τοπική μουσική τυπολογία.

Βασίζόμενοι στα λίγα στοιχεία που προσφέρουν οι πηγές και στις πολυπληθέστερες πληροφορικές πληροφορίες που προέρχονται από μουσικούς, κατοίκους της περιοχής, ή και διάφορους ερευνητές, μπορούμε να πούμε πως ο περιορισμός της εμβέλειας των περισσότερων λαϊκών μουσικών και κομπανιών του Ζαγορίου στα πολιτισμικά όρια της περιοχής επηρέασε αποφασιστικά τη διαμόρφωση ενός τοπικού μουσικού ιδιώματος με ισχυρά χαρακτηριστικά. Το μουσικό αυτό ιδίωμα οφείλει πολλά και στη σταθερότητα της σύνθεσης των κομπανιών της περιοχής, με καλύτερο παράδειγμα ασφαλώς τα *Τακούτσια*, τα οποία από οικογενειακή κομπανία μετεξελίχθηκαν στον σημαντικότερο τόπο μαθητείας του ζαγορίσιου ύφους για πολλές γενιές μουσικών²⁷. Η τεχνική της συγκεκριμένης κομπανίας δεν μπορούσε βέβαια κάτω από αυτές τις συνθήκες να αποφύγει τη μανιέρα στην απόδοση και την ερμηνεία, η αυστηρότητα και ο συντηρητισμός αυτών των τελευταίων όμως διασφάλισε τη στέρεη υφολογική δομή και την αισθητική συνέπεια των μουσικών εκτελέσεων του σχήματος. Τα στοιχεία αυτά εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς ακόμα στην τεχνική του κλαριντζή Γρηγόρη Καψάλη, ο οποίος δεν είναι μόνο το τελευταίο εν ζωή μέλος της θρυλικής αυτής κομπανίας, αλλά και ο τελευταίος εκπρόσωπος της συγκεκριμένης «ζαγορίσιας σχολής», η οποία δεν προσδιοριζόταν μόνο με βάση κάποια τεχνικά χαρακτηριστικά της μουσικής εκτέλεσης, αλλά και με ισχυρούς κώδικες επικοινωνίας και συμπεριφοράς, όπως και με μια συγκεκριμένη αισθητική και ιδεολογία.

Σε ό,τι αφορά τώρα την κοινωνία του Ζαγορίου, της οποίας η συλλογική αισθητική εμπλέκεται, όπως είπαμε παραπάνω, ενεργά στη διαμόρφωση του μουσικού ιδιώματος της περιοχής, θα πρέπει να τονίσουμε πως η ίδια λειτούργησε ως βασικός διεκδικητής της ανανέωσης και του διαρκούς εμπλουτισμού της εγχώριας μουσικής, με τρόπο σε μεγάλο βαθμό συνειδητό. Στην παρέμβαση αυτή οφείλει η ζαγορίσια μουσική τον κοσμοπολιτισμό της και την ιδιαιτερότητά της σε σχέση με τα όμορά της ηπειρώτικα μουσικά ιδιώματα, από τα οποία ωστόσο άντλησε πλήθος στοιχείων²⁸. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στο Ζαγόρι επέτρεψαν την ανάπτυξη σε πλήρη ύπαιθρο ενός μουσικού πολιτισμού με αστικά χαρακτηριστικά και εξασφάλισαν τη συγκρότηση ενός πολυδιάστατου πλαισίου μέσα στο οποίο συμβίωσε το τοπικό με το εξωτικό, το συντηρητικό με το ανανεωτικό, το λαϊκό με το λόγιο, το ανατολίτικο με το δυτικό. Συγχρόνως όμως ενίσχυσαν τη συλλογική αυτοσυνειδησία ως προς την αξία του μουσικού αυτού πολιτισμού, ο οποίος λειτούργησε σ' ένα μεγάλο βαθμό ως βασικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας των ζαγορισίων.

Όπως είναι φυσικό, από τη στιγμή που η ζαγορίσια μουσική αφομοίωσε πλήθος ξένων στοιχείων, άλλαξαν και οι μορφές δράσης της στην τοπική κοινωνία. Αυτό σημαίνει πως δεν περιορίστηκε μόνο στην κάλυψη των κοινωνικών και τελετουργικών αναγκών της παραδοσιακής κοινωνίας, αλλά ανήγαγε την ψυχαγωγία της κοινότητας σε ένα πιο αυτόνομο επίπεδο. Για τους λόγους αυτούς προμοδοτήθηκε η καθαρά οργανική μουσική ή το συνοδευμένο από όργανα ομαδικό (κυρίαρχο στο Ζαγόρι) ή ατομικό τραγούδι, ενώ υποχώρησαν οι άλλες μορφές λαϊκής έκφρασης που συναντά συνήθως κανείς σε μια παραδοσιακή γεωργο-κτηνοτροφική κοινωνία. Έτσι η χρήση τόσο των τραγουδιών του κύκλου της ζωής (παιδικά, γαμήλια, μοιρολόγια κ.α.) ή των τραγουδιών του κύκλου του χρόνου (κάλαντα, αποκριάτικα, πασχαλινά κ.α.), όσο και των τραγουδιών άλλων κατηγοριών, υποχώρησε σταδιακά ακολουθώντας την ατονία των σχετικών εθιμικών διαδικασιών. Βέβαια μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως κάτι ανάλογο συνέβη, με μερικά χρόνια καθυστέρηση, στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας μετά τα κύματα της αστυφιλίας και της εσωτερικής μετανάστευσης. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Ζαγορίου, η οποία ενδεχομένως δεν διεκδικεί μοναδικότητα αλλά μπορεί να αναλυθεί παραδειγματικά, συνίσταται στο γεγονός πως ο πολιτισμικός μετασχηματισμός ακολούθησε μια πιο ομαλή και μακρόχρονη πορεία και συντελέστηκε κυρίως στον ίδιον περιβάλλοντα χώρο. Αποφεύχθηκε δηλαδή το πολιτισμικό σοκ το οποίο υπέστησαν τόσες και τόσες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες οι οποίες πέρασαν ακαριαία από τη μια συνθήκη στην άλλη.

27. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με ζαγορίσιους μουσικούς και ζαγορίσιες κομπανίες, βλ. Π. Τζόκα, «Λαϊκοί οργανοπαίχτες της Ηπείρου» περιοδικό *Φηγός* 5 (1999), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα σ. 63-92, όπως και του ίδιου «Λαϊκοί οργανοπαίχτες της Ηπείρου», στο ένθετο του δίσκου ακτίνας *Τραγούδια που λέμε στο Ζαγόρι*, εκδ. Πολιτιστικού Συνδέσμου Ζαγορισίων, Ιωάννινα 2000.

28. Πέρα από τα πολλά ξηρομερίτικα στοιχεία, στο Ζαγόρι τυπικά είναι τα πολλά πωγωνίσια γυρίσματα με τα οποία συνήθως τελειώνουν τοπικά τραγούδια και σκοποί, ενώ μέσω του ανατολικού Ζαγορίου (του «Βλαχοζάγορου») έχουν εισαχθεί και πολλά στοιχεία από την βλάχικη μουσική παράδοση. Μεταπολεμικά στο τοπικό ρεπερτόριο ανιχνεύονται επιπλέον και σαρακατσάνικες επιδράσεις.

Συμπερασματικά, η μουσική που στην ουσία εξελίχθηκε, λειτούργησε (και λειτουργεί ακόμη ως ένα βαθμό) στο Ζαγόρι, ήταν η μουσική (με οργανική κατά βάση δομή) της διασκέδασης και του γλεντιού²⁹, με σαφή αστική καταγωγή και εντελώς διαφοροποιημένο ρόλο από την «τελετουργική» μουσική (με φωνητική κατά βάση δομή) της ελληνικής υπαίθρου. Το υψηλό οικονομικό, βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των Ζαγορισίων³⁰ πρόσφερε το έδαφος για την ανάπτυξη αλλά κυρίως την συντήρηση αυτής της μουσικής και μάλιστα στον γενεσιουργό της χώρο. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, ο κλειστός δηλαδή μορφολογικά χώρος του Ζαγορίου, ήταν που προσέδωσε και διαφύλαξε την τοπικότητα και την ιδιαιτερότητα ενός μουσικού μωσαϊκού με πλήθος ξενόφερτων ψηφίδων, κληρονόμια ενός ανδρικού κοσμοπολιτισμού, πάνω στο φόντο μιας ισχυρής γηγενούς παράδοσης που συντηρήθηκε από τον γυναικείο πληθυσμό³¹.

Μετά τον 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο, οπότε σταδιακά εγκαταλείπεται η ελληνική υπαίθρος, όπως είναι φυσικό γενικεύεται και στο Ζαγόρι η φυγή προς την Αθήνα κυρίως, ενώ εισέρχονται βαθμιαία στον οικιστικό και στον πολιτισμικό χώρο οι για χρόνια περίοικοι Σαρακατσάνοι, οι οποίοι διαμορφώνουν αποφασιστικά το νέο τοπίο. Τις τελευταίες δεκαετίες η ζαγορίσια κοινότητα συμβρίσκεται κατά κανόνα τη θερινή περίοδο, με αποκορύφωμα τα τοπικά πανηγύρια, τα οποία παραμένουν και η μόνη αφορμή για το κοινό γλέντι στον κοινό-βιο χώρο. Στο ζαγορίσιο μεσοχώρι με τη σταθερή σκηνογραφία και την ακόμα σταθερότερη σκηνοθεσία των συν-επιτελεστών, θα ακούσουμε τις δύο πρώτες ημέρες του πανηγυριού τη ζαγορίσια μουσική αναβίωση της παράδοσης και αναζήτηση της συλλογικής (χορευτικής κυρίως) έκφρασης των κάθε λογής επισκεπτών. Την τρίτη ημέρα, την μέρα των χωριανών, και μάλιστα κατά τις πρωϊνές ώρες, με λίγη τύχη ο επισκέπτης μπορεί ακόμα και σήμερα να γίνει μάρτυρας μιας επικοινωνιακής συνάντησης «τελεστών» μιας δράσης αυθόρμητης και καθαρήτριας, όπου η μουσική δεν είναι αναβίωση αλλά όρος επιβίωσης.

29. Τα γλέντια άλλωστε στο Ζαγόρι ήταν συχνά και διοργανώνονταν στα σπίτια καθ' όλη την διάρκεια του έτους είτε με την ευκαιρία ονομαστικών εορτών, είτε κατά την επιστροφή των ξενιτεμένων είτε σε άλλες περιστάσεις. Τέτοια ήταν τα *ζιαφέτια* και οι *επισκέψεις*, γλέντια τα οποία διοργανώνονταν συνήθως σε κλειστό κύκλο (σε αντίθεση με τα ανοικτά πανηγύρια).

30. Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, σ. 52, του ίδιου *Περί των εν Ηλείω Αγαθοεργημάτων*, τ. Β', σ. 7, και Κ. Λαζαρίδης, *Το πνευματικό Ζαγόρι στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Γιάννινα 1969 σ. 10-14.

31. Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, σ. 118-119.

ΤΑ ΠΑΡΟΧΘΙΑ ΔΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ένα σημαντικό τοπίο της πολιτιστικής και φυσικής μας κληρονομιάς

1. Η έννοια του τοπίου

Η **Οικολογία** μελετά τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις των ζωντανών οργανισμών, τόσο μεταξύ τους όσο και με το αβιοτικό τους περιβάλλον, όσον αφορά την ύλη και την ενέργεια. Είναι μια επιστήμη με διεπιστημονικό χαρακτήρα, η οποία επιδιώκει να έχει μια ολοκληρωμένη άποψη του τοπίου, αναγνωρίζοντας την αλληλεξάρτηση των οικολογικών στοιχείων που το συνιστούν, δηλαδή των επιμέρους οικοσυστημάτων.

Στη στενή του έννοια το **τοπίο** μπορεί να περιγραφεί απλά ως η εμφάνιση της χέρσου (γης). Αυτό που φαίνεται είναι το προϊόν ενός συνδυασμού γεωμορφολογίας, κάλυψης και χρήσεων γης και είναι το οπτικό αποτέλεσμα του συνδυασμού της μορφολογικής διαμόρφωσης του εδάφους, του μωσαϊκού των φυσικών οικοσυστημάτων και των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων (οικισμών, αγρών, οπωρώνων, φυτειών κλπ). Στη διαμόρφωση του τοπίου συμμετέχει και ο άνθρωπος παίζοντας πολλές φορές πρωταρχικό ρόλο, όχι μόνο για τη δημιουργία της παρούσας κατάστασης, αλλά επίσης και λόγω των δυνατοτήτων που έχει για μελλοντικό έλεγχο του περιβάλλοντος μέσω της διαχείρισής του.

Στη χώρα μας, όπως και στις άλλες Μεσογειακές χώρες, όπου ο πολιτισμός αναπτύχθηκε πολύ νωρίς και μαζί του οι ανθρώπινες δραστηριότητες, τα τοπία που διαμορφώθηκαν και διατηρούνται ακόμη, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και φέρουν τη σφραγίδα της παράδοσής μας. Συναντάμε τοπία από τα **ημιορημικά** της αν. Κρήτης μέχρι τα σκανδιναβικά (βόρεια) της Ροδόπης και τα **αλπικά** του Ολύμπου, του Σμόλικα, της Τύμφης, του Βόρα και άλλων οροσειρών της Β. Ελλάδος. Σε μια σύντομη σχετικά διαδρομή από την Αμφίπολη μέχρι την κεντρική Ροδόπη συναντά κανείς όλους τους τύπους τοπίων από τον ευμεσογειακό με την ελιά, την αριά, την κουμαριά κλπ. μέχρι τα βόρεια τοπία των ψυχρόβιων κωνοφόρων δασών της ερυθρελάτης, δασικής πεύκης και σημύδας. (Ντάφης, Σ. 1999)

Κάτι ανάλογο απαντούμε όταν κάνουμε μια διαδρομή από τις εκβολές του Καλαμά έως την Τύμφη. Στη σύνθεση ενός τοπίου δεν μετέχουν μόνο φυσικά οικοσυστήματα αλλά και τεχνητά, όπως είναι οι διάφορες γεωργικές καλλιέργειες αλλά και τύποι οικισμών. Τα γραφικά χωριά της Ηπείρου με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, οι ξηρότοιχοι των ορειών ιδιοκτησίας και των πεζουλιών των νησιώτικων καλλιεργείων, οι ανεμόμυλοι των νησιών του Αιγαίου και οι Πύργοι της Μάνης δεν αποτελούν μόνο ένα συστατικό των ελληνικών τοπίων, αλλά και ένα κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς μας. Το ίδιο οι ελαιώνες και οι αμπελώνες της Πελοποννήσου, οι πορτοκαλεώνες της Άρτας, τα μαστιχόδενδρα της Χίου και όλες οι παραδοσιακές καλλιέργειες, αποτελούν αναπόσπαστο και χαρακτηριστικό συστατικό του τοπίου στο οποίο ανήκουν.

Σήμερα αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο ότι η **διατήρηση και προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να εμπεριέχει όλα αυτά τα στοιχεία**. Είναι επομένως σημαντικό, εξετάζοντας τη μελλοντική εξέλιξη του φυσικού περιβάλλοντος, να ενσωματώσουμε στη θεώρηση της αισθητικής - ομορφιάς της περιοχής, στην προστασία και διατήρηση της άγριας ζωής και την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά.

Η **αξιολόγηση του τοπίου** μπορεί να συντελέσει σ' αυτήν την ολοκληρωμένη αντίληψη. Η έννοια της ολότητας γίνεται κεντρική στη σκέψη πολλών διαχειριστών και οικολόγων του περιβάλλοντος και φαίνεται η προσπάθεια να εμφανιστεί και στις νομοθετικές αλλαγές και ρυθμίσεις. Συνεπώς, στους σκοπούς διαχείρισης, εκτός από την οικολογική άποψη «να διατηρήσουμε και να βελτιώσουμε τη φυσική ομορφιά της περιοχής», θα πρέπει να προσθέσουμε και την πιο ολοκληρωμένη άποψη «να προστατεύσουμε και να διατηρήσουμε την πολιτιστική κληρονομιά της».

2. Τα Παρόχθια Δάση

Η πολιτιστική αξία των υγροτοπικών τοπίων σπάνια αναλύεται σε άρθρα και βιβλία που αφορούν υγροτόπους, ίσως γιατί οι συγγραφείς προέρχονται από τον χώρο των θετικών

επιστημών. Προφανώς πρόκειται για σοβαρή παράλειψη, ιδίως όταν αναφέρεται κανείς στους ελληνικούς υγροτόπους, για τους οποίους υπάρχουν πληροφορίες που φθάνουν ως την αυγή της ελληνικής ιστορίας. Ο λαός μας είχε συνείδηση του φυσικού περιβάλλοντος, τμήμα του οποίου είναι και οι υγρότοποι, οι οποίοι έπαιζαν πάντα αξιόπρόσεκτο ρόλο στην καθημερινή ζωή και στη φαντασία του ελληνικού κόσμου (Τσιούρης, Γεράκης 1991).

Τα τοπία με παρόχθια δάση είναι σήμερα ένας **μοναδικός αισθητικός σχηματισμός**, στο περιβάλλον των μεγάλων πληθυσμιακών κέντρων. Οι διάφοροι τύποι παραποτάμιων δασών με τα πλατάνια, τις πικροδάφνες, τις ιτιές, τις λεύκες, τα σκλήθρα, τις φτελιές, αποτελούν ένα φυσικό αισθητικό χαρακτηριστικό του Μεσογειακού τοπίου και διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο ως χώροι καθαρού αέρα και αναψυχής απέναντι στις μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμών στις μεγάλες πόλεις. Όλες οι σύγχρονες πόλεις δημιουργούν περιφερειακές ζώνες πρασίνου και μαζί με τις συστάδες των παραποτάμιων δασών, που όπως προαναφέρθηκε αποτελούν μια πολύ παλιά κληρονομιά, αξίζουν πλήρους προστασίας, διότι αποτελούν μοναδικά συστήματα συντήρησης της ζωής και βιολογικού καθαρισμού από τους κάθε είδους ρύπους.

Είναι ένα σημαντικό και **μοναδικό τμήμα της ευρωπαϊκής φυσικής κληρονομιάς**. Αποτελούν ένα απόθεμα γενετικού υλικού προσαρμοσμένου σε ειδικές συνθήκες, το οποίο μπορεί να είναι ζωτικής σημασίας για το μέλλον της ανθρωπότητας. Σημαντικά και σπάνια είδη ζώων μπορούν να ζουν στους βιοτόπους των παραποτάμιων δασών. Παραδείγματα αποτελούν το δάσος του φράξου στο **Λεσίφι** κοντά στο Αιτωλικό, που έχει χαρακτηριστεί μνημείο της φύσης, η Κοιλιάδα των Πεταλούδων στη Ρόδο με τη μοναδική εμφάνιση στην Ελλάδα του δέντρου ζητιά, το δάσος **Κοτζά Ορμάν** στον Νέστο, όπου παλιά ζούσε το πλατάνι και σήμερα είναι ένα από τα δύο μέρη στην Ευρώπη όπου ζει άγριος ο κολχικός φασιανός κ.ά. Στο φαράγγι του Βίκου η αγριοκαστανιά *Aesculus hippocastanum*, *Ramonda serbica*, *Centaurea epirota*, *Narcissus poeticus*, *Pteroccephalus epiroticus* κλπ.

Εκτός από το επιστημονικό, φυτογεωγραφικό και φυτοκοινωνιολογικό ενδιαφέρον των παραποτάμιων οικοσυστημάτων, οι κυβερνήσεις και οι τοπικοί παράγοντες δεν πρέπει να αγνοούν το ζωτικό ρόλο για τον άνθρωπο των δασών αυτών, που συνοπτικά αναφέρεται Παρακάτω.

Είναι ένας παράγοντας καταλυτικός στη ρύθμιση των υδάτινων πόρων και τη διαχείριση των εδαφών για τους ακόλουθους λόγους:

- Τα παρόχθια δάση **εξασφαλίζουν τη σταθερότητα της όχθης** των ποταμών καθώς εμποδίζουν την έντονη διάβρωση που προκαλείται από τα γρήγορα ρεύματα, μειώνοντας την ταχύτητά τους και εξασφαλίζοντας την απορρόφηση των νερών και την ενίσχυση του υπόγειου υδροφόρου οριζόντιου.
- Στις **αλλουβιακές πεδιάδες, οι οποίες σήμερα καλύπτονται από καλλιέργειες**, η διατήρηση ή ακόμη και η ανασύστασή τους παρέχει ένα φίλτρο που προστατεύει τα υδάτινα ρεύματα (νερά) από τη ρύπανση που προέρχεται από διάφορα χημικά (λιπάσματα, ζιζανιοκτόνα κ.ά.) ως αποτέλεσμα της απόπλυσης των εδαφών. Υπάρχουν πολλές ερευνητικές εργασίες που απόδεικνύουν ότι η ιχθυοπανίδα και, γενικότερα, η πανίδα των νερών δέχεται σημαντική ευνοϊκή επίδραση από την περιβάλλουσα βλάστηση.
- Είναι ένας **υψηλής παραγωγικότητας** φυσικός σχηματισμός. Τα δέντρα των παραποτάμιων δασών είναι όλα είδη ταχείας ανάπτυξης και έχουν άφθονο φύλλωμα, το οποίο αποσυντίθεται γρήγορα με την πτώση τους σχηματίζοντας έτσι εύφορα εδάφη. Η λεύκη (*Populus alba*), η φτελιά (*Ulmus campestris*) και άλλα είδη, παράγουν ξύλο, το οποίο είναι χρήσιμο για διάφορες χρήσεις όπως έπιπλα, συνθετικά ξύλα κλπ.
- Όταν αυτά **καταστραφούν, απαιτείται υψηλό κόστος τεχνικών έργων** για τη συγκράτηση της διάβρωσης. Τα έργα αυτά υποβαθμίζουν την αισθητική του τοπίου και δεν μπορούν να αντικαταστήσουν τα παραποτάμια δάση ως προς το ρόλο τους σε μια σειρά σημαντικών παραμέτρων όπως στη βελτίωση του κλίματος κλπ.

Ανθρώπινες επιδράσεις

Όμως τα σημαντικά αυτά δάση υφίστανται της επιπτώσεις των αναπτυξιακών προγραμμάτων, πολλές φορές με δαπάνες Εθνικών Προγραμμάτων ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που παίρνουν οι δήμοι, και οι λόγοι της προστασίας τους είναι πλέον επείγοντες πριν και οι τελευταίες αξιόλογες συστάδες εκλείψουν. Στην Ηλεία, στον Αλφειό και στον Πηνειό, τα δάση με ιτιές και σκλήθρα καταστρέφονται για την επέκταση των καλλιεργειών, τις αμμοληψίες και τη βόσκηση. Στον Αχελώο ανάλογες αιτίες έχουν απογυμνώσει το μεγαλύτερο μέρος του ποταμού, αφήνοντας κάποια μεμονωμένα δέντρα ή κάποιες μικρές συστάδες μικρού πλάτους κατά μή-

κους του ποταμού, εκεί που άλλοτε υπήρχαν επιβλητικές συστάδες με φράξους, ιτιές, φτελιές και σκλήθρα και αναρριχώμενες αγριοτριανταφυλλιές. Στον Ευρώτα τα ιστορικά παρόχθια δάση του έχουν μείνει σε πολύ λίγα μέρη, σε ένα ευτροφικό και ρυπασμένο πλέον ποτάμι.

Στον Αχέροντα, στην τελευταία εκδρομή με τους φοιτητές, ο φύλακας-οδηγός του νεοκρομαντείου και παλαιός φίλος από τους οικολογικούς αγώνες για την προστασία των παρόχθιων δασών, με προειδοποίησε: «Μην πάτε στις εκβολές με Γεωργιάδη γιατί θα πάθετε σοκ». Πράγματι, το πλήγμα που δέχτηκαν τα ωραιότατα δάση στις εκβολές του Αχέροντα ήταν συντριπτικό. Δείγματα και ίχνη των παλαιών συστάδων υπήρχαν μόνο στο μεσαίο μέρος του ποταμού, ενώ οι όχθες στις εκβολές είχαν «τσιμεντοποιηθεί» και τα παρόχθια δάση που εκτεινόταν δεξιά και αριστερά του στομιού εκβολής, με τα γραφικά μαγαζάκια κάτω από τα πελώρια δέντρα, είχαν μεταβληθεί σε ακαλαίσθητα σκέπαστρα που πολύ λίγο θύμιζαν την προηγούμενη κατάσταση. Αλλά και σε πολλές λίμνες και έλη τα παραλίμνια, παρόχθια δάση έχουν υποστεί μεγάλες και δύσκολα αναστρέψιμες ανθρώπινες επιδράσεις.

Τα παρόχθια ή παραποτάμια δάση είναι ένας ακόμη βλαστητικός σχηματισμός, η ύπαρξη του οποίου εξαρτάται από το νερό των ποταμών. Τυπικά παραποτάμια δάση απαντούν σε λίγα μόνο ποτάμια της αποδοσμένης μεσογειακής περιοχής. Συνήθως, λίγες μικρές δασικές συστάδες ή μεμονωμένα δέντρα κατά μήκος των ποταμών φανερώνουν την κατάσταση που επικρατούσε παλαιότερα σε πιο φυσικές συνθήκες. Οι απαιτήσεις για ξυλεία και περισσότερο αγροτική γη απογύμνωσαν τις εύφορες περιοχές των παραποτάμιων δασών, προκαλώντας σημαντικές ζημιές στο περιβάλλον και την οικολογία των ποταμών.

Είναι υπολείμματα πολύ παλαιών οικοσυστημάτων, τα οποία διατηρήθηκαν επειδή ήταν σχετικά δύσκολο να προσεγγιστούν, αλλά ταυτόχρονα είναι ένα από τα πρώτα περιβάλλοντα που καταστράφηκαν από τον άνθρωπο, ο οποίος από παλαιά προσπαθούσε να δημιουργήσει καλύτερους βοσκοτόπους για τα οικιακά ζώα, καλύτερες γεωργικές καλλιέργειες και καλύτερο περιβάλλον για κατοικία και αναψυχή.

Προστασία

Η αισθητική αξία των αλλουβιακών παραποτάμιων δασών, τα οποία τονίζουν την παρουσία ρεόντων υδάτων, είναι αναμφισβήτητη. Η ελκυστικότητα του τοπίου στο οποίο απαντούν, εκδηλώνεται από τον αριθμό και το είδος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που ασκούνται εκεί. Παραδοσιακοί οικισμοί, μοναστήρια κτισμένα σε απόκρημνες όχθες, όπως η Μονή Προυσού, η Μονή Στομιού, η Μονή Μολυβοσκέπαστου κοντά στα ποτάμια της Ηπείρου Αώο, Σαραντάπορο και Βοϊδομάτη, τα γεφύρια της Ηπείρου, η ποίηση και η ιστορία που τα συνοδεύει, αλλά και η ιστορία πολλών ποταμών της Ελλάδος, είναι αδιάψευστοι μάρτυρες και φρουροί που συνηγορούν για την προστασία όλου του ποτάμιου τοπίου της χώρας μας.

Στις ευρωπαϊκές χώρες, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, χρησιμοποιούν διάφορες τεχνικές που προβλέπουν φύτευση παρόχθιων και άλλων δασών, για τη βελτίωση της ποιότητας και τη διατήρηση της στάθμης των υπόγειων νερών.

Θα πρέπει τα παρόχθια δάση της Ελλάδος να απογραφούν, να χαρτογραφηθούν και να εκπονηθούν ειδικά διαχειριστικά σχέδια για τη σωτηρία και την ανασύστασή τους, όπου έχουν καταστραφεί. Δραστηριότητες όπως η επέκταση των καλλιεργειών μέχρι την κοίτη του ποταμού, η υπερβόσκηση της παρόχθιας ζώνης, η τουριστική «αξιοποίηση» και ο εγκιβωτισμός της κοίτης πολλών ποταμών, η κατασκευή φραγμάτων, χωρίς προηγούμενη αξιολόγηση των οικοσυστημάτων, οι εκτροπές ρευμάτων και ποταμών θα πρέπει να ελέγχονται από τα αρμόδια υπουργεία και υπηρεσίες, αλλά και από τον κοινωνικό έλεγχο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Τσιούρης Σ.Ε., Γεράκης Π.Α (1991), *Υγρότοποι της Ελλάδος, Αξίες, Αλλοιώσεις, Προστασία*. Α.Π.Θ Τμήμα Γεωπονίας, Εργαστήριο Οικολογίας και Προστασίας Περιβάλλοντος, σελ.96
2. Ντάφης Σ. (1999), «Προστασία του τοπίου», *Αμφίβιον*, ΕΚΒΥ, σελ. 4-7.
3. Naveh Z., Lieberman A. (1993), *Landscape Ecology, Theory and Application* (2nd ed.). Springer-Verlag.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΕΙΟΒΙΩΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Πολιτισμός και «Πολιτισμός» της αγοράς και της φερόμενης ως «αιφόρου» ανάπτυξης

Πολιτισμός, κατά τις εγκυκλοπαίδειες ευρείας κυκλοφορίας αλλά και σύμφωνα με τους πιο αποδεκτούς συμβατικούς ορισμούς του, είναι “το σύνολο των υλικών και πνευματικών φαινομένων που χαρακτηρίζουν μια κοινωνική ομάδα ή ένα έθνος”, ή μ’ άλλα λόγια : “η συνολική κοινωνική κληρονομιά μιας ομάδας ανθρώπων ή του ανθρωπίνου είδους ως συνόλου, της οποίας η συνέχεια και η ανάπτυξη εξαρτώνται από την ικανότητα του ανθρώπου να μαθαίνει και να μεταβιβάζει τις γνώσεις στις επόμενες γενιές”.

Ο πολιτισμός, συνεπώς, κάθε κοινωνικής ομάδας και κάθε έθνους χαρακτηρίζει σε κάθε ιστορική περίοδο το επίπεδο ανάπτυξης τους στα πεδία της επιστήμης και της τεχνολογίας, της παιδείας, των γραμμάτων και των τεχνών, των ιδεών, της φιλοσοφίας, της ηθικής και των σχετικών θεσμών γενικότερα, όπως αυτά πάντα σχετίζονται, αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν με τις αξίες, τον τρόπο και τις σχέσεις παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης υλικών αγαθών (Ρόκος 1998).

Μέσα στα στοιχεία τα οποία συγκροτούν την πνευματική κληρονομιά του ανθρωπίνου είδους είναι αυτονόητως και “οι θεσμοί και οι μορφές οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης” και συνεπώς και “η αγορά”, (στις διάφορες εκφράσεις της), και μάλιστα ως ένα από τα σημαντικότερα απ’ αυτά, στο βαθμό που “η γλώσσα, οι ιδέες, οι πεποιθήσεις, αλλά και τα έθιμα, οι κώδικες συμπεριφοράς και ηθικής, η τέχνη και η πνευματική δημιουργία γενικότερα” επηρεάστηκαν απ’ αυτήν, αλλά και την επηρέασαν καταλυτικά, σε μια αμφίδρομη και προοδευτική θεωρητικά (σε γενικές γραμμές) διαδικασία αλληλεπίδρασης στις συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.

Αυτό βέβαια ίσχυσε ως την οριακή, ιστορικά, στιγμή κατάρρευσης των χωρών του λεγόμενου ως τότε υπαρκτού σοσιαλισμού και εγκαθίδρυσης της μονοδιάστατης νέας τάξης πραγμάτων και κυριαρχίας της πεμπτουσίας της, δηλαδή της άγριας και ασύδοτα ανταγωνιστικής, αυτονομημένης απ’ την κοινωνία και την πολιτική και παγκοσμιοποιημένης αγοράς.

Έτσι, τα τελευταία χρόνια, ζούμε και συμμετέχουμε, συνειδητά ή ασυνείδητα και θελημένα ή αθέλητα, στη διαμόρφωση μιας νέας μορφής πολιτισμού, του πολιτισμού της κυριαρχίας πλέον αυτής της αγοράς, η οποία επικαθορίζει, μεταλλάσσει, μεταβολίζει και φέρνει στα μέτρα της όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της συνολικής μας κληρονομιάς, φθείροντας, διαφθείροντας και ευτελίζοντάς τα.

Ο καθένας από μας, στην καθημερινή του ζωή, στη δουλειά του, (αν ακόμη έχει), στην αναψυχή και διασκέδασή του, στις ανθρώπινες, κοινωνικές και πολιτικές του σχέσεις και δραστηριότητες, αλλά και στην πολυδιάστατη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδρασή του με το φυσικό και το κοινωνικοοικονομικό του περιβάλλον, διαπιστώνει και μαρτυρεί αποσπασματικά, ψηφίδες της νέας πραγματικότητας του πολιτισμού της κυριαρχίας της αγοράς που οικοδομείται γύρω του, και όχι χωρίς και τη δική του συμμετοχή, ανοχή και ευθύνη.

Παρακάτω, θα επιχειρήσω να συναρθρώσω και να συνθέσω, στο συγκεκριμένο περιορισμένο χρόνο (και αναγκαστικά χωρίς όλη την απαραίτητη τεκμηρίωση), όσες περισσότερες απ’ αυτές τις ψηφίδες μπορέσω, για να αποδώσω μια κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη και αξιόπιστη εικόνα της νέας πολιτισμικής και πολιτικής πραγματικότητας, για να σκεφθεί ο καθένας μας και ενδεχομένως να επανεξετάσει τη συνολική σχέση του μ’ αυτή.

Στη νέα πολιτισμική, πολιτική και αναπτυξιακή πραγματικότητα η οποία τα τελευταία χρόνια επιχειρείται να ψιμυθιωθεί επί το κοινωνικότερο, μέσα από την συστηματική πλήση εγκεφάλου για τις α-νοητές έννοιες, σχεδιασμούς, δράσεις και έργα «βιώσιμης ή αιφόρου» ανάπτυξης, αποθεώνονται τα “νέα προϊόντα” και οι “νέες υπηρεσίες” (Ρόκος 1992, 1998, 2000).

Η έρευνα στα πανεπιστήμια χρηματοδοτείται κυρίως και συνήθως μόνο γι’ αυτά. Αδιάφορο αν είναι χρήσιμα ή άχρηστα. Αν είναι χρήσιμα για κάποιους, τόσο το καλύτερο.

Αν όχι, οι έξυπνες ή “έξυπνακίστικες” επιβολής life style καταναλωτικές και επαναληπτικές προβολές και άμεσες και έμμεσες διαφημίσεις θα καταστήσουν, τόσο τα λιγότερο χρήσιμα για κάποιους, όσο και τα παντελώς άχρηστα απ’ αυτά, στην αρχή ελκυστικά, στη συνέχεια “δοκιμαστέα” και τέλος “αποκτήσιμα” και όχι μόνο από τους έχοντες και κατέχοντες, αλλά και από όσους ονειρεύονται ένα τέτοιο είδος ευτυχίας.

Έτσι οι πολίτες (δημιουργοί, παραγωγοί, επιστήμονες, τεχνίτες), μετατρέπονται αργά αλλά σταθερά σε “πωλητές” της γνώσης, του ταλέντου, της δεξιότητας και της ευστροφίας τους, γιατί τα πορίσματα της έρευνας, της καλλιτεχνικής δημιουργίας τους και της παραγωγικής τους κοινωνικής δραστηριότητας γενικότερα θα πρέπει να μπορούν να πωληθούν στις υφιστάμενες, ή ν’ ανοίξουν και να επεκτείνουν νέες αγορές, στο παγκοσμιοποιημένο ομογενοποιημένο παζάρι του πλανητικού χωριού μας.

2. Πολιτισμός και πολιτική της αγοράς και της «βιώσιμης» ανάπτυξης

Αναπόδραστες συνέπειες μιας τέτοιας εξέλιξης, στον αγοραίο πολιτισμό της κυριαρχίας του χωρίς όρια και ηθική ανταγωνισμού, είναι μεταξύ άλλων:

- η ραγδαία επεκτεινόμενη και διαρκώς και χωρίς αρχές εντεινόμενη συγκέντρωση, συγκέντρωση και συσσώρευση κεφαλαίου, πληθυσμών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, χωρικά και χρονικά (ή η αποκέντρωση, μόνον όταν η εκμετάλλευση των ανθρωπίνων και φυσικών διαθεσίμων της περιφέρειας είναι μακροπροθέσμως ασφαλής και ιδιαζόντως κερδοφόρος), με δυσμενέστατες πάντα επιπτώσεις στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον,
- οι αλλεπάλληλες συγχωνεύσεις των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, κυρίως υψηλής τεχνολογίας (και όχι μόνο) και η ασφυκτική και μονοδιάστατη χειραγώγηση της τεχνολογίας από την συνεχώς διευρυνόμενη αγορά τους,
- η ανεργία πολλές φορές και ατεκμηρίωτη αποθώωση του «ιδιωτικού» έναντι του «κοινωνικού»,
- η ισοπεδωτική επιβολή σε πλανητικό επίπεδο ενιαίων και μαζικών προτύπων ζωής και πολιτισμού αλλά και μοντέλων παραγωγής, διανομής και κατανάληψης,
- η σταδιακή εξαφάνιση των τοπικών πολιτισμών και παραδόσεων και
- η αναπόδραστη διαπλοκή των συμφερόντων της νέας –μεταδιπολικής- τάξης της μόνης πλέον υπερδύναμης, της αγοράς και των θυγατρικών της ΜΜΕ και δικτύων πληροφοριών, με αυτά των όπου γης πολιτικών τους υπαλλήλων και των εμμίσθων ή «ιδεολόγων» απολογητών τους.

Το παζάρι του πολιτισμού της αγοράς στήνεται στο κενό της πολιτικής και στην πολιτική του κενού, τα οποία βιώνουμε αδιαμαρτύρητα εσχάτως ως μόνιμος ενδημούσα αλλά και επιδημική κρίση.

Το “κενό της πολιτικής” διαπιστώνεται τα τελευταία χρόνια με ραγδαία αυξανόμενους ρυθμούς από την απογοήτευση, την αποστασιοποίηση, την αδιαφορία, την αδράνεια ή και την αποστροφή των πολιτών απ’ αυτή, ως καθημερινή άσκηση και βίωση των δικαιωμάτων τους, αλλά και ως συνειδητή, συνεπή και συνεχή εκπλήρωση των υποχρεώσεων και των ευθυνών τους.

Στο “κενό της πολιτικής”, τη θέση των οραμάτων, των ιδεών, της θέλησης, της διαθεσιμότητας, της έμπνευσης και της γόνιμης, δημιουργικής και αποτελεσματικής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, καταλαμβάνει η παθητική θέση της δράσης των διαχειριστών της, τους οποίους εν τούτοις οι πολίτες εξουσιοδοτούν με την ψήφο τους γι’ αυτό, στη συνέχεια τους λειοδορούν, για να τους ξαναεξουσιοδοτήσουν στις επόμενες εκλογές και πάλι να δρουν πολιτικά εν ονόματί τους.

Έτσι, στο κενό της πολιτικής ασκείται η πολιτική του κενού, στην οποία ανθούν η ιλιγγιώδης απόκλιση των έργων από τα λόγια και η διαπλοκή των έτσι και αλλιώς αλληλέγγυων συμφερόντων επαγγελματιών της πολιτικής, κομμάτων εξουσίας, αλλοτριωμένων συνδικαλιστικών ηγεσιών, συγκροτημάτων των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας και Ενημέρωσης, μεγάλων πολυεθνικών και μη εταιρειών, αλλά, και το κυριότερο, του διεθνούς παράγοντα (στη μονοδιάστατη πλέον εκδοχή της νέας τάξης), με μοναδικό σκοπό την απόκτηση και διατήρηση της αμοιβαία συμφέρουσας εξουσίας και/ή ηγεμονίας.

Το κενό αυτό το καταλαμβάνει πλέον η μόνη κυρίαρχη δύναμη, “η αγορά”, με τους πολιτικούς της υπαλλήλους ως χαμηλόβαθμους διαχειριστές της, τους παρατρεχάμενους της κάθε εξουσίας πανεπιστημιακούς και ερευνητές, τους από “ιδεολογία”, και όχι από ανάγκη ή δουλικότητα, λάτρεις και απολογητές του κάθε “καινούργιου” εκσυγχρονιστές, και τα εξασκημένα να εγκαταλείπουν έγκαιρα το παλιό και να ανεβαίνουν επιδέξια στο κάθε καινούργιο τρένο στελέχη “της παλιάς κατάστασης πραγμάτων”.

Η έρευνα, ο σχεδιασμός, ο προγραμματισμός και οι καινοτομικές πραγματοποιήσεις στα πεδία της κινητής τηλεφωνίας, της τηλεόρασης υψηλής ευκρίνειας, των λεωφόρων της πληροφορίας, της τηλεματικής γενικότερα, των διαστημικών εφαρμογών, των δικτύων μεταφορών

και τηλεπικοινωνιών και των ηλεκτρονικών διαδικτύων, ενώ προβάλλονται ως στοιχεία προόδου στην κατεύθυνση επίτευξης της «βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης» (Ρόκος 1998, 2000), στην πράξη υπηρετούν περίπου αποκλειστικά τον πολιτισμό της κυριαρχίας της αγοράς και όσους με τη θέλησή τους ή αναγκαστικά ενσωματώνονται ή συνεισφέρουν στις διαδικασίες του, διευρύνοντας ή επεκτείνοντας τη δυναμική του (Ρόκος 2000).

Μια ενδιαφέρουσα άσκηση για το ποιοι, πόσο και γιατί καρπώνονται τα αγαθά π.χ. της κινητής τηλεφωνίας στην Ελλάδα, θα μπορούσε να κάνει κάποιος διαβάζοντας τις μικρές αγγελίες της εφημερίδας “Τα Νέα” το 1998 και πολλών άλλων μέχρι σήμερα. Τα ποσοτικά και ποιοτικά συμπεράσματά του θα είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικά.

Στην “αγορά” της πολιτικής, ρυθμιστικό ως και καθοριστικό ρόλο παίζουν τα βασικά αγοραία πολιτισμικά εργαλεία της, η προβολή, η διαφήμιση και το marketing.

Παλαιοί και άθλιοι πολιτικοί μπορούν τεχνηέντως, αν αυτό ωφελεί την “αγορά”, να αναδειχθούν ως οι χρυσές εφεδρείες «της σωφροσύνης και του ρεαλισμού», με συστηματική καμπάνια ωραιοποίησης του γνωστού και αποκρουστικού (για τους παλιότερους τουλάχιστον) παρελθόντος τους.

Νέοι και φιλόδοξοι πολιτικοί μπορούν να καθιερωθούν ως «η ελπίδα του αύριο», αν πείσουν ότι είναι εξίσου ρεαλιστές και θυσιάσουν στο βωμό της ανέλιξής τους τους αγώνες, το ήθος, τη συνέπεια και τις ικανότητές τους, εξαργυρώνοντας τις περγαμινές τους και πείθοντας ότι απαλλασσόμνοι από το “έρμα” τους (παρελθόν, ιδέες, αρχές και πρακτικές), ή και καταναλώνοντάς το επιτήδεια, μπορούν εύκολα να μεταλλαχθούν, να μεταβολισθούν, να προσαρμοσθούν, να εκσυγχρονισθούν μ’ άλλα λόγια, για να υπηρετήσουν δυναμικά, με ευελιξία και ευκαμψία, το αναδυόμενο νέο είδος πολιτικής.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της προσοπικότητας αυτών των παλαιών και νέων πολιτικών είναι ότι ποτέ δεν σχεδιάζουν και δεν προγραμματίζουν, στερούνται στρατηγικού οράματος και έλκονται, ή ακόμα και υποτάσσονται εύκολα, χωρίς τεκμηρίωση, δικαιολόγηση και ενδοιασμούς, σε ετεροπροσδιορισμένες στρατηγικές και επιλογές.

Και αν σχεδιάσουν και προγραμματίσουν, ποτέ δεν τηρούν τα σχέδια και τα προγράμματα τους.

Η έλλειψη ευθύνης, η ανευθυνότητα και η ανεπάρκειά τους εικονογραφούνται πιστά όταν π.χ. πάντα, μετά από αναμενόμενες με μαθηματική ακρίβεια για συγκεκριμένους λόγους φυσικές και τεχνητές καταστροφές, επισκέπτονται τον τόπο της καταστροφής και παρουσία όλων των ΜΜΕ εξαγγέλλουν “τη συγκρότηση επιτροπής ειδικών” η οποία θα εκδώσει το πόρισμα της εντός δύο μηνών, ή την διενέργεια ΕΔΕ (ένορκης διοικητικής εξέτασης) για “τον καταλογισμό των ευθυνών, όπου και αν αυτές υπάρχουν”.

- Είναι οι ίδιοι που στο παρελθόν, παραμονές εκλογών, νομιμοποίησαν αυθαίρετα στις κόλτες ποταμών και ρεμάτων που πλημμύρισαν και έπνιξαν κατ’ εξακολούθηση τις ίδιες γνωστές περιοχές.
- Είναι οι ίδιοι που επέτρεψαν την έκδοση νομίμων πολεοδομικών αδειών για ανέγερση πολυτελών κατοικιών σε καμένες από δόλους εμπρησμούς, και κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους, “αναδασωτές εκτάσεις”.
- Είναι οι ίδιοι που εξαγγέλλουν για εκατοστή φορά το ίδιο έργο που ποτέ εν τούτοις δεν γίνεται, ή τη λήψη των ίδιων μέτρων που ποτέ δεν θεσμοθετούνται και δεν υλοποιούνται.
- Είναι οι ίδιοι που «εξυγιαίνουν» εξακολουθητικά τον ίδιο ασθενή δημόσιο οργανισμό καθιστώντας τον ετοιμοθάνατο.

Είναι οι ίδιοι, τέλος, που προπαγανδίζουν ότι όλες οι πολιτικές τους επιλογές εναρμονίζονται απολύτως με τις αρχές, τις αξίες και τον πολιτισμό της ανταγωνιστικής «βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης», προσδιορίζοντας με την συγκεκριμένη τους πρακτική την ποιότητα και τη φύση της.

Με την ευμενώς ανεκτική έως και δουλική πολιτική τέτοιας ποιότητας πολιτικών προς τους εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου και των πολυεθνικών, όλο και περισσότερα πολιτισμικά αγαθά αγοραιοποιούνται, με μια εκχυδαϊσμένης μορφής αντίληψη και πρακτική για την υπό κανονικές συνθήκες ευγενή φύση της «χορηγίας».

Πέρα απ’ την εκχώρηση, χωρίς καμιά αντικειμενική διαδικασία και αξιολόγηση, καιρίων επιλογών σε σημαντικότερους τομείς του πολιτισμού, σε «ημετέρους», «φίλους», «συμπαραστάτες» πάσης φύσεως, ή ιδιαίτερα -δικαίως ή αδικώς- προβεβλημένες προσωπικότητες, κανένα πραγματικά υψηλής ποιότητας πολιτισμικό γεγονός (εκτός από τις δωρεάν επετειακές φερωτικές γιορτές και πανηγύρεις για ένα κοινό που ξεχνάει και για να ξεχνάει τον άρτο με τα θεάματα), δεν γίνεται χωρίς την οικονομική συμβολή και σκόπιμη μακροπρόθεσμη επένδυση συ-

νήθως πολιτισμικά απολύτως αδιάφορων ή και όψιμα εκπολιτισθέντων χορηγών και των εταιρειών τους.

Έτσι, π.χ. είναι αδύνατον για ένα μέσου εισοδήματος πολίτη να μπορέσει, και όχι μόνο για οικονομικούς λόγους, να απολαύσει με την οικογένειά του ένα σημαντικό πολιτισμικό γεγονός, μια που θα είναι αδύνατο, ακόμη και την πρώτη μέρα διάθεσης εισιτηρίων για το γεγονός αυτό, να βρει εισιτήρια, στο βαθμό που οι ευγενείς χορηγοί έχουν προαγοράσει το μεγαλύτερο ποσοστό τους για να το διαθέσουν για λόγους ευγενούς marketing στους πελάτες τους και σε πρόσωπα τα οποία με τον ένα ή άλλο τρόπο μπορούν να επηρεασθούν θετικά ή να επηρεάσουν θετικά επιθυμητές εξελίξεις στις επιχειρηματικές προσδοκίες τους.

Τα ΜΜΕ τώρα, είτε προβάλλοντας καταιγιστικά ή στηλιτεύοντας ισοπεδωτικά, ή γελοιοποιώντας συλλήβδην τους επαγγελματίες πολιτικούς και τα “έργα” τους, αλλά και τους επιχειρηματίες, εθίζουν απ’ την άλλη μεριά τον πολίτη στον πολιτισμό της παθητικότητας του θεατή, στη γενικευμένη απόρριψη δίκαιων και αδίκων και στη γενική ισχύ της λογικής: “αφού αυτός ανεβάνει έτσι (ή τα καταφέρει έτσι), γιατί όχι και εγώ”.

Στην πολιτική “του κενού” και του πολιτισμού “της αγοράς” δεν υπάρχει και δεν χρειάζεται ποτέ “πρόβλεψη”, “πρόνοια”, ενδελεχής διερεύνηση εναλλακτικών λύσεων για τα γνωστά, διαρκώς διογκούμενα και οξυνόμενα προβλήματα, ή ολοκληρωμένη μελέτη όλων των διαστάσεων και παραμέτρων τους και των σχέσεών τους με το φυσικό, πολιτισμικό και κοινωνικοοικονομικό τους γενικότερα περιβάλλον.

Δεν χρειάζεται ακόμη τεκμηριωμένη λήψη των αποδεικτικά βέλτιστων και κατανοητών απ’ τους πολίτες αποφάσεων, συστηματική εφαρμογή τους, διαδικασίες αξιόπιστων ελέγχων της υλοποίησής τους αλλά και απόδοσης ευθυνών ή επαίνων στους κάθε φορά υπευθύνους.

3. Ο πολιτισμός της αγοράς και η αλληλέγγυα λειτουργία των ΜΜΕ

Οι πολιτικοί του πολιτισμού “της αγοράς της πολιτικής” απευθύνονται σε μια κοινωνία “του φαίνεσθαι”, στην οποία μόνη πραγματικότητα είναι η τηλεοπτική και η ζωή των ανθρώπων είναι “εικονική” (virtual).

Σ’ αυτή την πραγματικότητα, πολιτικοί και πολίτες αποτελούν πρωταγωνιστές και κομπάρσους σε μικρής ή μεγάλης θεαματικότητας σειρές εκπομπών στις οποίες απρόσωπο, ανώνυμο, χειροκροτούν, εκστασιαζόμενο, διαπληκτιζόμενο ή αλληλοσφαζόμενο το κοινό παραιτείται καθημερινά απ’ τον ρόλο του ενεργού πολίτη, είτε συναισθανόμενο την αδυναμία του ν’ αλλάξει σ’ αυτές τις συνθήκες τα πράγματα ή βυθιζόμενο στη γλυκιά νάρκη της ανυπαρξίας.

Στην “πολιτική του κενού και της αγοράς”:

- πράγματα που δεν πρόκειται ή δεν είναι δυνατό να “φανούν”, δεν χρειάζεται να γίνουν και δεν γίνονται, και
- τα πρόσωπα υπάρχουν μόνο όταν “φαίνονται” ή μόνο για να “φαίνονται” και τελικά δεν είναι πρόσωπα, αλλά οι εικόνες τους, και μάλιστα οι προσχεδιασμένες ή μεθοδικά προσχεδιαζόμενες, άλλοτε επιλεκτικά και καταιγιστικά προβαλλόμενες και διαφημιζόμενες ή συστηματικά διασυρόμενες (αλλά σε κάθε περίπτωση αναμεταδιδόμενες και διατηρούμενες στην επικαιρότητα) και άλλοτε “διαπαιδαγωγικά” ή υπαινικτικά αποσυρόμενες για να επανέλθουν “υπό όρους και προϋποθέσεις”.

Έτσι, έχουμε “εικόνες” προσώπων:

- που φαίνονται και επιδεικνύονται ως διαρκώς και μονίμως παρόντα και “επιτόπου”, ενημερωμένα επί παντός επιστητού και ευαισθητοποιημένα για όλες τις αδικίες του κόσμου ετούτου,
- που “δηλώνουν” ακατάσχετα παντού για ο,τιδήποτε και οποιοδήποτε,
- που γενικώς, κατά περίπτωση, συμπαρίστανται, αντιτίθενται και κριτικάρουν απ’ υψηλού και εκ του ασφαλούς, καταγγέλλουν, προβάλλουν, επαινούν, οικτίζουν και σχολιάζουν, υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την αγωνία τους να διατηρηθούν στην αγορά, να ανεβάσουν την “τιμή” τους ανεξάρτητα απ’ την αξία τους, να επιβεβαιώσουν την επωνυμία τους, να συναγελασθούν και να συναγέλονται με άλλους πιο επώνυμους απ’ αυτούς, μ’ άλλα λόγια για να υπάρξουν ως οι εικόνες των μύχιων φιλοδοξιών τους.

4. Οι αναπόδραστες συνέπειες του πολιτισμού της κυριαρχίας της αγοράς και της ανταγωνιστικής «βιώσιμης» ανάπτυξης

Το ίδιο κενός και εικονικός είναι όμως όχι μόνο ο συμπολιτευτικός και αντιπολιτευτικός λόγος προς κάθε ηγεμόνα και ηγεσία, αλλά και ο κάθε εξουσιαστικός και αντιεξουσια-

στικός λόγος, όπως και ο κάθε χειραγωγών αλλά και ο υποτίθεται χειραφετικός λόγος, όπως άλλωστε και αυτός του υπογράφοντος.

Και αυτό, γιατί όλοι εκφωνούνται εν κενώ, μια που οι πολίτες ή πήγαν στο σπίτι τους, μετρώντας την αδυναμία τους ως μονάδες (ή ομάδες που κατέχουν την “αλήθεια”), ή κορυβαντιούν (ποιόν άραγε) τρομοκρατώντας, ή γοητεύονται απ’ τις σειρήνες της (έτσι κι αλλιώς μικρής) εικονικής ζωής μας, διεκδικώντας μια μικρή θέση στο τέλμα της ή ένα μικρό μερίδιο εικονικής ευτυχίας στο προσκήνιό της.

Και τι μένει τότε, τι μπορεί να γίνει, αν κάτι ακόμη μπορεί;

Η γνώμη μου είναι, και την είπα πολλές φορές ως πολίτης και όχι ως κήνσορας, ότι πρέπει να ξαναμάθουμε, όσοι μπορούμε, να συζητάμε απλά, ανυπόκριτα και ανυστερόβουλα.

Να δούμε λίγο πέρα απ’ τη μύτη μας, μ’ άλλα λόγια να δούμε:

- τι επέρχεται, όταν οι λίγοι πλούσιοι γίνονται ακόμη λιγότεροι αλλά πολύ πλουσιότεροι και όταν οι πολλοί φτωχοί γίνονται ακόμη περισσότεροι και πολύ φτωχότεροι,
- τι επέρχεται, όταν αγαπούμε τους οικονομικούς πρόσφυγες, όταν δεν τους πληρώνουμε καθόλου ή όταν τους πληρώνουμε λίγο, και όταν με οποιοδήποτε παράπτωμά τους τους σιχαινόμαστε ως εγκληματίες,
- τι επέρχεται, όταν επικαλούμαστε την προσήλωση στο Διεθνές Δίκαιο και τις Διεθνείς Συμβάσεις τη στιγμή που η διεθνής κοινότητα και κυρίως η νέα τάξη δεν τα σέβεται όταν δεν έχει συμφέρον απ’ αυτά,
- τι επέρχεται, όταν η κυρίαρχη αγορά κατορθώνει να μετατρέψει σε πλασιέ όπλων τους υπουργούς της μόνης υπερδύναμης, και όχι μόνο, συντηρώντας, αναπαράγοντας αλλά και προκαλώντας ελεγχόμενες τοπικές, εμφύλιες αλλά και γενικευμένες εντάσεις και πολεμικές συρράξεις για την κατανάλωση του παλαιωμένου στρατιωτικού υλικού, και την ανάπτυξη έρευνας για νέα προηγμένα τεχνολογικά όπλα συστήματα και την σε συνθήκες πράξης δοκιμή της αποτελεσματικότητάς τους,
- τι επέρχεται, όταν το ξέπλυμα του μαύρου χρήματος γίνεται τόσο εύκολα και τόσο «νόμιμα» υπό την ανοχή, την ευμενή ουδετερότητα, ή και την συνεργασία, εκλεγμένων κυβερνήσεων αλλά και των “ηθικότερων” αντιπολιτεύσεων τους,
- τι επέρχεται, όταν η χαρά της δημιουργίας, της διδασκαλίας και της έρευνας στα ΑΕΙ γίνεται π.χ. στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της «βιώσιμης ανάπτυξης» δια νόμου “6 ώρες υποχρεωτική διδασκαλία”, είκοσι μόνο ώρες παρουσίας την εβδομάδα και θερμή ενθάρρυνση της ελευθεριο-επαγγελματικής δραστηριότητας για όλα τα μέλη ΔΕΠ πλήρους απασχόλησης, αλλά και
- τι επέρχεται, όταν εμείς οι απλοί πολίτες και εργαζόμενοι βαφτίζουμε τα κάθε είδους προνόμιά μας σε αδιαπραγμάτευτες “αξίες” και “κατακτήσεις”, διακυβεύοντας, συνειδητά ή ασυνειδητά, πολύ περισσότερα απ’ όσα φανταζόμαστε. Γιατί ενώ όντως απ’ τη μια μεριά είναι η ανικανότητα, η ανεπάρκεια και τα συμφέροντα των κυβερνήσεων, των αντιπολιτεύσεων και των διοικήσεων, που υπηρετούν συνειδητά ή ασυνειδητά τον πολιτισμό της κυριαρχίας της αγοράς ευαγγελιζόμενες την «βιώσιμη ανάπτυξη» ως πανάκεια, απ’ την άλλη, μας κλείνει πονηρά το μάτι η πλήρης διάλυση και καταστροφή, στην οποία δεν θα πρέπει να οδηγηθούμε, όπως επιθυμεί η κυρίαρχη αγορά, με τη “λεβεντιά” μας.

(Αν η τελευταία παράγραφος κάνει μερικούς φίλους που ενδεχομένως συμφωνούσαν ως εκεί, να προβληματισθούν: “με ποιον επιτέλους είναι ο υπογραφόμενος, με το λιοντάρι ή με μας”, θα ήθελα να παρακαλέσω να ειδικολογήσουν στη συζήτηση που θ’ ακολουθήσει “ποιοι είμαστε άραγε εμείς”, οι οποίοι σ’ αυτό που γίνεται γύρω μας, δεν έχουμε καμιά απολύτως ευθύνη.

5. Η πολιτισμική διάσταση της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης

Με όσα αναφέρθηκαν ως εδώ πιστεύω ότι τεκμηριώθηκε επαρκώς ότι η κρατούσα οικονομική, πολιτική και πολιτισμική αντίληψη για μιαν ανάπτυξη στην οποία κυριαρχούν οι παγκοσμιοποιημένες αγορές και ο ανηλεής ανταγωνισμός βρίσκεται στον αντίποδα της αντίληψης για την Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη και τις σχετικές αρχές, αξίες και πρακτικές της (Ρόκος 1967, 1970, 1972, 1975, 1977, 1980, 1986, 1988, 1993, 1994, 1995, 1998).

Στον αντικειμενικά πολυδιάστατο αξιολογικό όρο “Ανάπτυξη”, στον οποίο κάθε επισημονική πειθαρχία, αλλά και κάθε ιδεολογία, κοσμοθεωρία, κοινωνική οργάνωση, κοινωνική ομάδα και οι πολίτες ως πρόσωπα, άτομα, παραγωγοί, εργαζόμενοι, επιστήμονες και δημιουργοί δίνουν διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο, υπερτιμώντας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ή υποτιμώντας αντίστοιχα κάποιες απ’ τις διαστάσεις της, απέδωσα (Ρόκος 1998) με τον επι-

θετικό προσδιορισμό Ολοκληρωμένη τη θετικά φορτισμένη έννοια της αρμονικής, ειρηνικής με τη φύση και τον άνθρωπο και συνεργιστικής σχέσης, αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης των θεμελιακών συστατικών της, δηλαδή του "οικονομικού", του "κοινωνικού", του "πολιτικού", του "τεχνικού/τεχνολογικού" και του "πολιτισμικού" ενεργήματος.

Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη, είναι γι' αυτό και Αξιοβίωτη, προεκτείνοντας, βαθαιίνοντας και δυναμώνοντας ριζοσπαστικά τη [μετά το 1976 και κυρίως μετά το 1980 με τη δημοσίευση της World Conservation Strategy, αλλά και το 1987 με τη δημοσίευση της Έκθεσης της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του ΟΗΕ (World Commission on Environment and Development), "Our Common Future"], θετική (από την άποψη της ανάγκης διατήρησης των φυσικών διαθεσίμων και για τις επόμενες γενιές) αλλά μερική μόνο και συντηρητική έννοια της "Βιώσιμης" ή "Δειφόρου" Ανάπτυξης (Ρόκος 1998), η οποία όμως, όπως αποδείχθηκε (Ρόκος 2000,) είναι πλέον απολύτως α-νόητη στο βαθμό που καθοριστικό πυρηνικό της στοιχείο είναι ο ανταγωνισμός του αγοραίου κατεστημένου πολιτισμού μας.

Στο έκτο συνέδριο του Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «**Προβλήματα Σοσιαλισμού**» το 2000 είχα την ευκαιρία να επιχειρηματολογήσω για την οικονομική, την πολιτική και την κοινωνική διάσταση της Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης, και στο δεύτερο διεπιστημονικό διαπανεπιστημιακό συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. το 1998 με θέμα «**Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση**», ν' αναφερθώ αναλυτικά στην τεχνολογική της διάσταση.

Σήμερα θα επιχειρήσω να τεκμηριώσω την πολιτισμική της διάσταση.

Η Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν οι ανθρώπινες κοινωνίες αποκτήσουν την πεποίθηση και διαμορφώσουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις ατομικής και συλλογικής μόρφωσης, βούλησης και δράσης όλων των πολιτών τους, να αξιοποιήσουν την επιστημονική και διεπιστημονική μεθοδολογία, την τεχνολογική πρόοδο, την εργασία, τη δημιουργικότητα και τη φαντασία τους, με βάση τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, της πολιτικής οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας και ηθικής, της δημιουργικής άμιλλας, του μέτρου και του σεβασμού στη φύση και τους πολιτισμούς των ανθρώπων, για μια καλύτερη ζωή σ' έναν καλύτερο κόσμο.

Η πολιτισμική διάσταση της Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης είναι αντικειμενικά η θεωρητικά, ηθικά και πρακτικά ισχυρότερη των διαστάσεών της, στο βαθμό που οι πολιτισμοί του ανθρώπου συγκρότησαν και συνέβαλαν στο χρόνο και το χώρο στην εξέλιξη των αξιών, των αρχών, των μορφών, των δομών, των λειτουργιών, και των τύπων κοινωνικής οργάνωσης, στην «ανάπτυξη», αλλά και τη διαρκή αλληλεπίδραση της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής, της παιδείας, της έρευνας και της τεχνολογίας.

Έτσι, με τον ένα ή άλλο τρόπο εμπεριέχει και θα έπρεπε αυτή να επικαθορίζει την οικονομική, την πολιτική, την κοινωνική και την τεχνική/τεχνολογική διάσταση μιας ειρηνικής, διαλεκτικά αρμονικής και φιλικής για τον άνθρωπο και τη φύση (της οποίας ως διαλεκτικής ενότητας της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας αυτός αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο), ανάπτυξης.

Μιας ανάπτυξης δηλαδή που δεν θα κυριαρχείται από τον ανταγωνισμό των αγορών, του πολυεθνικού χρηματοπιστωτικού και χρηματιστηριακού κεφαλαίου, των κρατών, των λαών, των υπερεθνικών επιθετικών και «αμυντικών» συμφώνων και των οικονομικών και νομισματικών ενώσεων, αλλά και των ανθρώπων ως επιστημόνων, εργαζομένων, δημιουργών, Παραγωγών και επιχειρηματιών, δεν θα αναγνωρίζει ως υπέρτατη αξία την αντί πάσης θυσίας μεγιστοποίηση του άμεσου κέρδους, δεν θα ομνύει στο όνομα της παγκοσμιοποίησης και της αναπόδραστης ομογενοποίησης, ισοπέδωσης και εξαφάνισης των πολιτισμών ως αναπόφευκτου μονόδρομου προόδου της «ανθρωπότητας», [περιοριζόμενης εξ ορισμού σ' εκείνο το ποσοστό των προνομιούχων, (20% του παγκόσμιου πληθυσμού) που γίνεται και θα γίνεται διηλεκτώς πλουσιότερο, ενώ το 80% θα γίνεται συνεχώς φτωχότερο] και δεν θα υποτάσσεται στις επιταγές της αόρατης πλανητικής υπερκυβέρνησης του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Διεθνούς Τράπεζας, όπως αυτή εκφράζεται από την κυρίαρχη οικονομική και στρατιωτική της υπερδύναμη, τις ΗΠΑ.

Στην έννοια της Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης, αντικειμενικά από τη φύση της οικονομικού χαρακτήρα και πλανητικής κλίμακας και σημασίας, η πολιτισμική της διάσταση, μ' άλλα λόγια η συμβατή μ' αυτήν πολιτισμική ανάπτυξη:

- σέβεται και διαφυλάσσει τους τοπικούς πολιτισμούς, την αυτόχθονη γνώση, το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τις δοξασίες, τα έθιμα, τις παραδόσεις των ανθρώπων, όπου γης, όχι ως απονεκρωμένο μουσειακό υλικό τουριστικής αξιοποίησης

αλλά ως ζωντανά και δημιουργικά στοιχεία ειρηνικής συνύπαρξης και δημιουργικής αλληλεπίδρασης και ανάπτυξης των πολιτισμών της ανθρωπότητας,

- αναγνωρίζει το θεμελιώδες δικαίωμα όλων των μελών κάθε κοινωνικής οργάνωσης να συμμετέχουν ενεργά σε κάθε διαδικασία που τους αφορά, να συνδιαμορφώνουν σχέδια, πολιτικές, ενεργήματα και δράσεις ανάπτυξης, να θέτουν και να ιεραρχούν σύμφωνα με τις επιλογές και τις ανάγκες τους τις βασικές προτεραιότητες της ζωής και της προκοπής τους,
- αξιοποιεί συνθετικά, συνεργιστικά, διεπιστημονικά και δημιουργικά τις δυνατότητες και τις προόδους της παιδείας, της παιδαγωγικής, της έρευνας και της τεχνολογίας, με τις παραδοσιακές γνώσεις, τις δεξιότητες και τις πολύτιμες εμπειρίες των ανθρώπων κάθε τόπου για τη λύση των προβλημάτων τους, γνώσεις οι οποίες πέρασαν από γενιά σε γενιά ως απόσταγμα σοφίας και πολιτισμική κληρονομιά στις συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες αλληλεπίδρασής τους με τη φύση και τον «εξωτερικό» κόσμο, όχι όμως όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από συμβατικές τεχνικές καταγραφής τους από «ειδικούς», αλλά όπως αυτές αβίαστα εκφράζονται από τους αυτόχθονες, αφού επιτευχθεί μαζί τους ένας κοινός κώδικας επικοινωνίας και κερδηθεί και τιμηθεί η εμπιστοσύνη τους από τους ερευνητές, τους μελετητές και τους διαπιστευμένους για την «ανάπτυξη» τους φορείς, που όμως δεν θ' αποφασίζουν πριν απ' αυτούς και χωρίς αυτούς γι' αυτούς,
- προσέχει και μαθαίνει:
 - από την κοινοτική ζωή, από τις συλλογικές δραστηριότητες, τις κοινοτικές εργασιακές πρακτικές και τα δίκτυα κοινοτικής αλληλεγγύης κάθε κοινωνικής οργάνωσης στον χρόνο και το χώρο,
 - από τα είδη της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, την βιοποικιλότητα, τις παραδοσιακές και πιο σύγχρονες αγροτικές πρακτικές και την διαίρεση της εργασίας στον αγροτικό τομέα (γεωργία, δασοπονία, κτηνοτροφία, αλιεία),
 - από τον τρόπο και τα ποσοτικά και ποιοτικά μεγέθη της επίδρασης και των επιπτώσεων μεγάλων υπερτοπικής σημασίας οδικών, συγκοινωνιακών και μεταφορικών γενικότερα, ενεργειακών, υδραυλικών, υδρολογικών κλπ. έργων τα οποία κατασκευάζονται στην ευρύτερη περιοχή αλλά πολυδιάστατα επηρεάζουν τους τοπικούς πολιτισμούς,
 - από τις παραδοσιακές χρήσεις γης, τις έγγειες διαρθρώσεις και τα ιδιοκτησιακά καθεστώτα κάθε τόπου,
 - από τις στρατηγικές επιβίωσης, αντιμετώπισης της πείνας, της δίψας και της φτώχειας, προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και αξιοποίησης της γης, των φυσικών και των ανθρωπίνων διαθεσίμων κάθε τόπου,
 - από την οικογενειακή ζωή, τις κοινωνικές σχέσεις και τα σχετικά πρότυπα και ρόλους, τις μορφές απασχόλησης, τις τοπικές ευκαιρίες απόκτησης εισοδήματος, τις θρησκευτικές, φυλετικές, τοπικές και εθνικές γιορτές, τη μουσική, τους χορούς, τους μύθους, την αρχιτεκτονική, την πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία, την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την παραδοσιακή εξάσκηση,
 - από τις ατομικές και κοινοτικές αντιλήψεις για την ανάπτυξη και τις προτεραιότητές της και τις «αντιδράσεις» σε περιφερειακούς και εθνικούς σχεδιασμούς αλλά και δράσεις ανάπτυξης,
 - από τους πολυδιάστατους εξωτερικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς, πολιτικούς, βιομηχανικούς, επικοινωνιακούς και τεχνολογικούς επηρεασμούς και τις άμεσες, βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειές τους στη φύση, την κοινωνία και τον πολιτισμό κάθε τόπου,
 - από τις εθνικές, εθνοτικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες και τις πνευματικές πίστεις και πεποιθήσεις των κατοίκων, τις εντάσεις -εσωτερικές και εξωτερικές-, τις διενέξεις, τους πολέμους της ιστορικής πορείας κάθε τόπου και τις πολυσήμαντες συνέπειές τους,
 - από τα ποσοτικά και ποιοτικά μεγέθη και τα επίπεδα του πληθυσμού, της υγείας, της βιοτεχνικής, βιομηχανικής, μεταλλευτικής και εξορυκτικής γενικότερα παραγωγής, των υπηρεσιών και τα σχετικά πρότυπα και τις συνθήκες απασχόλησης, συνδικαλισμού και αμοιβής της εργασίας,
 - από τις αιτίες, τις μορφές, τα ρεύματα και τα μεγέθη μετανάστευσης και παλιννόστησης,
 - από τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές μεταβολές όπως αυτές φθάνουν σε κάθε τόπο,

- από τις συνέπειες φυσικών και τεχνικών καταστροφών, την απώλεια και την υποβάθμιση γαιών, εδαφών, δασών, βοσκών και υδάτων και τη ρύπανση, τη μόλυνση, και τις σχετικές ασθένειες και τους τρόπους αντιμετώπισής τους κλπ.,

μ' άλλα λόγια, από τα στοιχεία, τα ειδοποιά χαρακτηριστικά και τα πρότυπα της πολιτισμικής οικολογίας κάθε τόπου, φυλής και έθνους.

Επιλεγόμενα

Με βάση τα παραπάνω η Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη προϋπο-θέτει και απαιτεί έναν καινούργιο πολιτισμό για την ανθρωπότητα. Τον πολιτισμό των πολιτισμών, που δεν μπορεί ν' ανθίσει παρά μόνο στο γόνιμο έδαφος της ειρήνης, της ανοχής, της δημιουργικής αλληλεπίδρασης και της ευγενούς άμιλλας των κρατών, των λαών και των ανθρώπων, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, του μέτρου και του πλήρους και ισότιμου και από όλους σεβασμού των ανθρωπίνων, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων όπου γης, αλλά και του περιβάλλοντος, και αντικειμενικά δεν μπορεί να συνυπάρξει με τον πολιτισμό της κυριαρχίας των αγορών και των αξιών της παγκοσμιοποίησής τους.

Αλλά ένας τέτοιος πολιτισμός δεν πέφτει ως το «μάννα» εξ ουρανού. Προϋποθέτει συνειδητούς, υπεύθυνους και ενεργούς πολίτες και νέες ώριμες και δυναμικές συλλογικότητές τους.

Ένα σχετικό κείμενο-σχέδιο πρόσκλησης του υπογραφομένου σ' αυτούς τους πολίτες του κόσμου δημοσίευσε την 1^η Ιουνίου 1992 η εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» συνοδεύοντάς το με το παρακάτω εισαγωγικό σημείωμα.

«Το κείμενο που ακολουθεί, αποτελεί μια πρόσκληση στους "πολίτες του Κόσμου", ενόψει της Παγκόσμιας Διάσκεψης του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, που αρχίζει μεθαύριο στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Όσοι το διαβάσουν και το ενστερνισθούν, ας το προσυπογράψουν. Συντάκτης του είναι ο καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Δημήτρης Ρόκος. Όσοι έχουν να προσθέσουν κάτι, μπορούν να το κάνουν γράφοντας στην "Ε". Ο ίδιος ο κ. Ρόκος το τιτλοφορεί, "σχέδιο κειμένου για την Ανάπτυξη της Ελληνικής Πρωτοβουλίας". Η "Ε", δημοσιεύοντάς το, το προσυπογράφει ευχαριστώ».

Εκτιμώντας ότι σήμερα, εννιά χρόνια μετά, και αφού έχουμε ήδη βιώσει και αναλυτικά μελετήσει και αξιολογήσει τους καρπούς της «βιώσιμης ή αιεφόρου» ανάπτυξης (Ρόκος 1997, 1998, 2000), ευγενούς θυγατέρας του πολιτισμού του ανταγωνισμού και της παγκοσμιοποίησης, ως δογματικός και ιδιόρρυθμος πολίτης και πανεπιστημιακός μπορώ να υποστηρίξω τις αρχές, τις αξίες, τις αναγκαίες δράσεις και το περιεχόμενο του κειμένου αυτού με πληθώρα αντικειμενικών επιχειρημάτων, αδιάσειστων στοιχείων διεθνών οργανισμών και ερευνητικών κέντρων και συγκεκριμένων παραδειγμάτων, επιτρέψτε μου να το μεταφέρω αυτούσιο εδώ, κλείνοντας την εισήγησή μου.

«Οι πολίτες του κόσμου που υπογράφουμε το κείμενο αυτό, ανεξάρτητα από εθνικές, ιδεολογικοπολιτικές, φιλοσοφικές και φυλετικές καταβολές:

- 1. ΑΝΤΙΑΑΜΒΑΝΟΜΑΣΤΕ** την οριακή κρισιμότητα των πολυδιάστατων περιβαλλοντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει το κοινό μας σπίτι, ο πλανήτης Γη, σήμερα και συνεπώς την καταλυτική σημασία που μπορεί, κάτω από προϋποθέσεις, να έχουν για την ανθρωπότητα οι αποφάσεις της Παγκόσμιας Διάσκεψης του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη.
- 2. ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΟΥΜΕ** ότι πέρα από τις τεράστιες ευθύνες των Κυβερνήσεων, των πολιτικοϊδεολογικών και κοινωνικών συστημάτων και των συναφών μοντέλων παραγωγής, ανάπτυξης και κατανάλωσης, τα οποία βασίστηκαν τελικά στον άκριτο μετασχηματισμό και την "καθυπόταξη" της φύσης, τον ανηλεή ανταγωνισμό και τη μεγιστοποίηση της απόδοσης και του κέρδους, υπάρχουν και συγκεκριμένες μεγάλες δικές μας ευθύνες ως παθνητικών, ανενεργών ή λιγότερο ενεργών πολιτών, που ανέχονται, ακολουθούν και στηρίζουν επιλογές, στάσεις και συμπεριφορές με προφανείς δυσμενείς επιπτώσεις στο φυσικό και πολιτισμικό μας περιβάλλον.
- 3. ΑΠΟΦΑΣΙΖΟΥΜΕ** να συμβάλουμε ουσιαστικά, ατομικά και συλλογικά και μέσα κι έξω από κόμματα και κοινωνικές, επιστημονικές και επαγγελματικές οργανώσεις, στη συγκρότηση ενός διεθνούς δικτύου πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, επιστημονικών και καλλιτεχνικών πρωτοβουλιών των πολιτών του κόσμου με στόχο:
να στείλουμε οριστικά στο σπίτι τους τους χρεοκοπημένους πολιτικούς και τις κυβερνήσεις τους, που, αφού σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σχεδίασαν κι εφάρμοσαν πολιτικές πολεμικού, ιδεολογικού, τεχνολογικού, βιομηχανικού και καταναλωτικού ανταγωνι-

σμού με οδυνηρές για την ανθρωπότητα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα συνέπειες, αυτή την κρίσιμη στιγμή δεν θα πάρουν άμεσα, αξιόπιστα κι αποτελεσματικά μέτρα:

- για τη διατήρηση και προστασία του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος των λαών της Γης,
- για τη διάσωση των τροπικών δασών και την παρεμπόδιση της διάβρωσης, της ερημοποίησης και της υποβάθμισης των εδαφών,
- για τη ριζική αλλαγή των μοντέλων παραγωγής και κατανάλωσης, ώστε να μικρύνει το χάσμα Βορρά-Νότου και η συνεχιζόμενη μεταφορά πόρων από το φτωχό Νότο στον πλούσιο Βορρά, να μειωθεί η διαφορική υπερκατανάλωση ενέργειας, να σταματήσει ολοσχερώς η αναίτια πλέον κούρσα των εξοπλισμών, να μειωθούν οι δραματικά αυξανόμενες ανισότητες στον πρώτο κόσμο και να ελαχιστοποιηθούν οι εκπομπές των οξειδίων, κυρίως του άνθρακα, στην ατμόσφαιρα, η χρήση χλωροφθορανθράκων και η παραγωγή τοξικών αποβλήτων,
- για το ριζικό επαναπροσανατολισμό της παιδείας και της έρευνας, ώστε οι νέοι πολίτες του κόσμου, μέσα κι έξω από τα πανεπιστήμια, αλλά και στους χώρους παραγωγής και δημιουργίας, να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται, να συνειδητοποιούν και να συνεκτιμούν με ολοκληρωμένο τρόπο την ευθύνη τους ως πολίτες, επιστήμονες κι εργαζόμενοι, μια που οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες και επιλογές, αλλά και ο τρόπος ζωής τους μπορεί να στηρίζουν ολέθριες για τον πλανήτη μας και την ανθρωπότητα πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές.

4. ΔΕΣΜΕΥΟΜΑΣΤΕ ως πολίτες να αντισταθούμε:

- στον κάθε φύσης και προέλευσης εκφυλισμό της δημοκρατίας,
- στη διαφορική κι υποκριτική ευαισθησία της "νέας τάξης" απέναντι στα δικαιώματα των λαών της Γης και
- στην προδιαγραφόμενη στα στρατηγικά κέντρα κι ελεγχόμενη δημιουργία και συντήρηση εστιών τοπικών και περιφερειακών συρράξεων, που με τη σειρά τους θα "νομιμοποιούν" τις παρεμβάσεις κι επεμβάσεις τους.

Μπορούμε και πρέπει να απομυθοποιούμε τεκμηριωμένα με ειρηνικούς και δημοκρατικούς τρόπους κάθε επίδοξο σωτήρα, κάθε ανέξοδο ευχολόγιο και κάθε "σωστική επιχείρηση" που αποφασίζεται για λογαριασμό μας και πάντα ερήμην μας.

5. ΔΕΣΜΕΥΟΜΑΣΤΕ ως χρήστες ή καταναλωτές: να μην εξυπηρετούμε τα παιχνίδια της ασύδοτης πια ελεύθερης αγοράς, που υπερπαράγει, καταστρέφοντας τη φύση και διασπαθίζοντας κι εξαντλώντας τα φυσικά διαθέσιμα του πλανήτη μας, την ώρα που η πείνα, οι ασθένειες, οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, η ερημοποίηση, η περιθωριοποίηση και η μόλυνση του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος επεκτείνονται όχι μόνο στο Νότο, αλλά και στα γκέτο του Βορρά.

Μπορούμε και πρέπει να αρνηθούμε την παραπλανητική διαφήμιση, αλλά και τις επιβαλλόμενες πλασματικές ανάγκες και να ρυθμίσουμε εμείς με τις συνειδητές επιλογές μας τις σχέσεις προσφοράς και ζήτησης.

6. ΔΕΣΜΕΥΟΜΑΣΤΕ ως επιστήμονες, πανεπιστημιακοί ερευνητές και δημιουργοί να μη συμβάλουμε άκριτα στην καταστροφική για τη φύση και την ανθρωπότητα εκμετάλλευση των πορισμάτων του έργου μας και στην εμπορευματοποίηση κάθε αξίας, ευαισθησίας και ομορφιάς στη ζωή μας.

Μπορούμε και πρέπει να μη δεχθούμε να καταντήσουμε δορυφορικοί εργαστηριακοί υπηρέτες του εμπορίου και της βιομηχανίας, παραγνωρίζοντας τον κοινωνικό ρόλο του επιστήμονα και του δημιουργού και την ευθύνη μας ως πολιτών.

7. ΔΕΣΜΕΥΟΜΑΣΤΕ ως άνθρωποι να προσπαθήσουμε να μη συμβάλουμε με τις αδυναμίες μας, με τις κληρονομημένες στάσεις και τις βιασμένες συμπεριφορές μας στην επιβάρυνση του πλανήτη μας, στην εξαφάνιση της κοινωνικής αλληλεγγύης, στην υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής μας και στο ανώφελο ξόδεμά της σε σκοπούς και στόχους που τα κάθε είδους συμφέροντα με χίλιους και συχνότατα εξαιρετικά ελκυστικούς τρόπους μας επιβάλλουν.

Μπορούμε να αρνηθούμε τις αγοραίες αξίες του συρμού, την πλύση εγκεφάλου του συστήματος και των μαζικών μέσων επικοινωνίας του και την ισοπεδωτική χειραγώγησή μας από τους κάθε είδους εκπροσώπους του "παλιού", που επιβιώνουν ακμαίοι, αλλά και αναπαράγονται με ευθύνη μας.

8. ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ότι μια τέτοια προσπάθεια στις μέρες μας και δύσκολη είναι κι ανέφικτη για πολλούς από μας, αλλά και προορισμένη να αποτύχει για τους συμβιβασμένους ρεαλιστές.

Εμείς όμως έχουμε άλλη γνώμη.

Οι πολίτες του κόσμου, οι μέχρι σήμερα παροπλισμένοι, απογοητευμένοι κι ανενεργοί, συνειδητοποιούμε ότι η κρισιμότητα των περιστάσεων επιβάλλει την με ελεύθερη επιλογή μας χειραφετημένη συλλογική και ατομική πολιτική και κοινωνική μας δραστηριότητα, εκεί που ο καθένας μας νομίζει ότι μπορεί και θέλει να δράσει, χωρίς καμία καθοδήγηση, καμία ηγεσία, καμία χαρισματική ηγετική φυσιογνωμία και κανένα ψευδεπίγραφο όραμα.

Οι απλές, παλιές πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της ομορφιάς, της κοινωνικής αλληλεγγύης, της αρμονικής ζωής με τη φύση και τους ανθρώπους και της χαράς της δημιουργίας, μας φθάνουν κι είναι πια καιρός να πάρουν την εκδίκησή τους.

Η νέα και μόνη ανερχόμενη δύναμη στον κόσμο μας είναι οι υποψιασμένοι, συνειδητοί, ώριμοι, δημιουργικοί, υπεύθυνοι, χειραφετημένοι και ενεργοί πολίτες του.

Γιατί μόνο αυτοί μπορούν να αλλάξουν τους ηγέτες τους με την ψήφο τους, να ενθαρρύνουν ή να αποθαρρύνουν πολιτικές με την εμπιστοσύνη τους, να ελέγχουν την αγορά με τη ζήτησή τους, να στηρίζουν αξίες με τη στάση και το παράδειγμά τους και ν' ανοίξουν ένα παράθυρο στην ελπίδα με την υπευθυνότητα και την κοινωνική τους πράξη.»

6. Αναφορές και άλλη σχετική βιβλιογραφία

Αμίν, Σ., *Συσσώρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1975.

Amin, S., *Imperialism and Unequal Development*, Harvester Press, Hassocs, 1977.

Ρόκος, Δ. "Θεμελιώδεις προϋποθέσεις για ένα σχέδιο Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης. Η περίπτωση μιας ελληνικής περιφέρειας. Από τη θεωρία στην πράξη", Συνέδριο "Εξουσία και Κοινωνίες στη Μεταδιπολική Εποχή", Χανιά 25-27 Αυγούστου 2000, Τομέας Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Πρακτικά*, σελ. 173-196, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2001.

- , "Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση. Μια απόπειρα ολοκληρωμένης θεώρησης, προσέγγισης και ανάλυσης των πολυδιάστατων σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεών τους στα επίπεδα της πολιτικής και της κοινωνίας", 2ο Διεπιστημονικό Συνέδριο "Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση", Ε.Μ. Πολυτεχνείο – Δήμος Μετσόβου, 3-6.6.1998, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, *Πρακτικά*, σελ. 65-86, Ε.Μ.Π., 2001 και *Ουτοπία*, τ. 41, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2000, Αθήνα, σελ. 121-135.
- , "Οι Ολοκληρωμένες Αποδόσεις της Φυσικής και της Κοινωνικοοικονομικής Πραγματικότητας και ως Θεμέλιο Ιδεολογικής Ανάδρασης", στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, "Και τώρα τι; Το μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας στον 21ο αιώνα", *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου "Προβλήματα Σοσιαλισμού"*, Αθήνα, Ε.Μ.Π. 16-18.9.1994, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 129-138, Αθήνα, 1999.
- , "Η Φύση, η Αποστολή και ο Δημόσιος Χαρακτήρας του Πανεπιστημίου Σήμερα", 5ο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο "Προβλήματα Σοσιαλισμού", με θέμα "Το Πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας και Δήμος Χανίων, Χανιά 29-31. 8.1997, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σελ. 17-42, Αθήνα, 1999.
- , "Η Διεπιστημονικότητα στην Ολοκληρωμένη Προσέγγιση και Ανάλυση της Ενότητας της Φυσικής και της Κοινωνικοοικονομικής Πραγματικότητας", στο: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας "Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική", 24-27.5.1996, *Συγκομιδή προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Ευτ. Μπιτσάκη* (επιμ. Π. Νούτσος), Εκδ. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σελ. 403-437, Αθήνα, 1998.
- , "Ευρωπαϊκή ενοποίηση. Μια ολιστική προσέγγιση. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις και προϋποθέσεις συνεργασίας και ολοκλήρωσης." Επιστημονικό Συνέδριο: "Ευρώπη. Ιδέες, συλλογικές νοοτροπίες και πραγματικότητες", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σεπτέμβριος 1992 και *Ουτοπία*, τ. 4, Δεκέμβριος 1992, Πρακτικά, σελ. 17-39.
- , "Ο Ρόλος του Σύγχρονου Διεπιστημονικού Τεχνικού Πανεπιστημίου". *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 6, Αθήνα, Δεκέμβριος 1991.
- , "Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της ανάπτυξης. Ένα διεπιστημονικό μεθοδολογικό εργαλείο για την προσέγγισή της." Συνέδριο "Η διεπιστημονική προσέγγιση της Ανάπτυξης." Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1988, *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 44/1989 και Πρακτικά, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.
- , "Θεμελιώδεις προϋποθέσεις ορθολογικής ανάπτυξης. Ανέφικτος ο προγραμματισμός χωρίς γνώση των διαθεσίμων πηγών." *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Απρίλιος, Αθήνα, 1967.

Sachs, Wolfgang (ed.), "The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power", Witwatersrand University Press, Johannesburg, 1992.

Schuurman, F.J. (ed.), *Beyond the Impasse*, Zed books, London and N. Jersey, 1996.

Smith Adam, *The Wealth of Nations*, (1776), Methuen, London, 1961.

Σουμάχερ, Ε. Φ., *Το Μικρό είναι Όμορφο*, (Μετάφραση Φαράντος Χοϊδός και Όλγα Τρέμη), Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα, 1980.

United Nations, Conference of Environment and Development, "Declaration on Environment and Development" and Agenda 21, U. N. 1992.

United Nations, "Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change", U.N., 1997.

United Nations Development Programme, *Human Development Report 1999*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

University of the United Nations, <http://www.unu.edu/>

World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΦΥΣΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

1. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες το φαινόμενο του θερμοκηπίου έχει αναδειχθεί σ' ένα σοβαρό, αν όχι το σοβαρότερο, διεθνές οικολογικό πρόβλημα. Η ένταση του φαινομένου του θερμοκηπίου αναμένεται να οδηγήσει σε σοβαρές κλιματικές μεταβολές που θα έχουν σημαντικές οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Η σημαντικότητα του προβλήματος επισημάνθηκε στη διάσκεψη του Ρίο τον Ιούνιο του 1992, όπου 155 χώρες υπέγραψαν τη *Σύμβαση-Πλαίσιο για την Κλιματική Μεταβολή* για την αντιμετώπιση του φαινομένου του θερμοκηπίου. Η σύμβαση αυτή έθεσε ως στόχο τη σταθεροποίηση των συνολικών εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου στα επίπεδα του 1990 μέχρι το 2000. Στη συνέχεια, το Πρωτόκολλο του Κιότο, το οποίο υπεγράφη τον Δεκέμβρη του 1997, έθεσε τη νομικά δεσμευτική υποχρέωση για τις ανεπτυγμένες χώρες να μειώσουν τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου κατά μέσον όρον πάνω από 5% από τα επίπεδα του 1990 κατά την περίοδο 2008-12. Τόσο, όμως, η Σύμβαση-Πλαίσιο του Ρίο όσο και το Πρωτόκολλο του Κιότο συναντούν μεγάλη δυσπραγία προκειμένου να μετουσιωθούν σε πράξη, γεγονός που οφείλεται στην πολύπλοκη φύση του προβλήματος της θέρμανσης του πλανήτη και των λύσεών του.

Συγκεκριμένα, το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι αποτέλεσμα της οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Το πρόβλημα εγγράφει τα κίνητρα και τις μεθόδους της παραγωγής, τη δημιουργία και την κατανομή των εισοδημάτων, και τις ατομικές και κοινωνικές αξίες και επιλογές. Οι επιπτώσεις του προβλήματος είναι επίσης ποικίλες και σύνθετες, ενώ οι λύσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος απαιτούν πολλές και ριζικές αλλαγές στη σύγχρονη κοινωνική και προσωπική ζωή και είναι δυνατόν να αναπτύξουν τους όρους για μια εναλλακτική κοινωνία.

2. Η Φύση του Φαινομένου και οι Επιπτώσεις του

Το φαινόμενο του θερμοκηπίου έχει ενταθεί τις τελευταίες δεκαετίες λόγω των αυξημένων δραστηριοτήτων του ανθρώπου που επιβαρύνουν την ατμόσφαιρα με μεγάλες συγκεντρώσεις διοξειδίου του άνθρακα (CO₂), μεθανίου (CH₄), υποξειδίου του αζώτου (N₂O), και χλωροφθορανθράκων (CFCs). Η μεγαλύτερη συνεισφορά στην ένταση του φαινομένου αποδίδεται στο CO₂ (50%).

Τα αέρια του θερμοκηπίου, ενώ επιτρέπουν την ηλιακή ακτινοβολία να προσπίπτει στη γη, απορροφούν ισχυρά την υπέρυθη ακτινοβολία, κατακρατώντας έτσι ένα μεγάλο μέρος της στην ατμόσφαιρα, που στη συνέχεια η τελευταία την ακτινοβολεί πίσω στη γη. Αυτός ο μηχανισμός είχε αποτέλεσμα ως τώρα να διατηρείται η θερμοκρασία της γης σε επίπεδα που καθιστούσαν τον πλανήτη κατοικήσιμο από έμβιους οργανισμούς. Μεγάλες συγκεντρώσεις, όμως, των αερίων του θερμοκηπίου προκαλούν ένταση του φαινομένου με αποτέλεσμα την αποσταθεροποίηση του θερμικού ισοζυγίου της γης.

Αρκετές μελέτες συγκλίνουν στην εκτίμηση ότι ένας διπλασιασμός της συγκέντρωσης του CO₂ (από 300 το 1850 σε 600 ppm) θα πραγματοποιηθεί μεταξύ του 2030 και 2100 (IPCC 1996a, 2000, Schneider 1989, Cline 1991, 1992, Nordhaus 1991a,b). Ο διπλασιασμός αυτός της συγκέντρωσης του CO₂ θα οδηγήσει, σύμφωνα με τις νεότερες εκτιμήσεις της τρίτης έκθεσης του Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), σε αύξηση της θερμοκρασίας της γης μέχρι το 2100 κατά 1,7 - 4,0°C (IPCC 2000). Στην περιοχή της Μεσογείου, η αναμενόμενη αύξηση μέχρι το 2100 κυμαίνεται μεταξύ 2,0°C και 6,0°C. Ειδικότερα για την Ελλάδα, η μέση αύξηση της θερμοκρασίας μέχρι το 2100 εκτιμάται ότι θα κυμανθεί από 3° έως 5° C, ενώ κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού θα είναι λίγο μεγαλύτερη, μέχρι 0,5°C (Φείδας και Λάλας 2000).

Η αύξηση της παγκόσμιας θερμοκρασίας κατά 1,7-4,0 °C μέχρι το 2100 αναμένεται ότι θα επιφέρει αλλαγή στην κατανομή των βροχοπτώσεων. Επίσης, προβλέπεται η μείωση της χιονοκάλυψης και των θαλάσσιων πάγων. Όσον αφορά την Ευρώπη, οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι η

βροχόπτωση θα αυξηθεί στη Βόρεια Ευρώπη, ιδιαίτερα τη χειμερινή περίοδο, ενώ θα μειωθεί στη Νότια Ευρώπη κατά τη θερινή περίοδο, με μικρή πιθανότητα να αυξηθεί τη χειμερινή. Ειδικότερα για την Ελλάδα, οι ελάχιστες εκτιμήσεις που υπάρχουν παρουσιάζουν σοβαρές ενδείξεις ότι η βροχόπτωση θα μειωθεί αρκετά κατά τη θερινή περίοδο, ενώ αρκετές περιοχές ενδέχεται να εμφανίσουν αρκετή μείωση της μέσης ετήσιας βροχόπτωσης.

Η αναμενόμενη αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη προβλέπεται να οδηγήσει σε *άνοδο της μέσης στάθμης της θάλασσας* κατά 21-92 cm (με μέση τιμή 57 cm) μέχρι το 2100 λόγω της τήξης των αρκτικών και ορεινών πάγων και της θερμοκλής διαστολής του νερού (IPCC 2000). Περιοχές όπως το Δέλτα του Νείλου, η Βενετία και η Θεσσαλονίκη προβλέπεται να αντιμετωπίσουν εντονότερο πρόβλημα επειδή η σταδιακή καθίζησή τους ενισχύει την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Η Ελλάδα, επίσης, προβλέπεται να έχει σοβαρές επιπτώσεις από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η χώρα χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη ακτογραμμή (13.700 km). Σημειώνεται ότι δέκα από τα δεκαπέντε μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας είναι κτισμένα στα παράλια, και τα περισσότερα από αυτά διαθέτουν σημαντικά λιμάνια (ΟΟΣΑ-ΥΠΕΧΩΔΕ 2000, 37). Αναμένεται ότι αρκετά δυσμενείς επιπτώσεις θα υποστούν οι παράκτιες περιοχές των νομών Αχαΐας, Ηλείας, Μεσσηνίας, του Θερμαϊκού κόλπου και της Α. Μακεδονίας (Φειδίας και Λάλας 2000).

Η ένταση του φαινομένου του θερμοκηπίου είναι πιθανόν να προκαλέσει *ακραία καιρικά φαινόμενα* όπως είναι οι ισχυρές καταιγίδες και οι καύσωνες. Ειδικότερα για την Ευρώπη, εκτιμάται ότι η ένταση των ακραίων επεισοδίων βροχόπτωσης, με ενός έτους περίοδο επιστροφής, θα αυξηθεί από 10-25%. Για τη Μεσόγειο, εκτιμάται ότι θα επέλθει αύξηση στην εμφάνιση ακραίων υψηλών θερμοκρασιών και ένταση ακραίων επεισοδίων βροχόπτωσης. Η πιθανότητα εμφάνισης ημερών ξηρασίας καθώς και η διάρκειά τους θα αυξηθούν.

Οι κλιματικές αυτές αλλαγές θα οδηγήσουν, με τη σειρά τους, σε πολλές οικολογικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις σε πολλές χώρες. Κατ' αρχήν, η ένταση του φαινομένου του θερμοκηπίου και η θέρμανση του πλανήτη θα έχουν επιπτώσεις στη *γεωργία και τη δασοκομία*, όπου θα επιφέρουν μεταβολές στην παραγόμενη ποσότητα. Η βασική ζημία αναμένεται να προκληθεί από θερμική ένταση (heat stress) και τη μείωση της περιεκτικότητας του εδάφους σε νερό. Υψηλότερες θερμοκρασίες θα προκαλέσουν στις ηπειρωτικές περιοχές μεγαλύτερη ξηρασία και επίσης θα οδηγήσουν, ακόμα και υπό συνθήκες άρδευσης, στην επιτάχυνση του κύκλου ανάπτυξης των φυτών, προκαλώντας σοβαρές μειώσεις στην απόδοση. Από την άλλη πλευρά, μακρύτερες περιόδους καλλιέργειας στα βόρεια ψυχρά κλίματα και το αποτέλεσμα λίπανσης (fertilization effect) που προκαλεί το υψηλότερο επίπεδο διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα αναμένεται να επηρεάσει τις σοδειές θετικά. Συνολικά, πολλές μελέτες καταλήγουν ότι οι ζημιές στη γεωργία θα είναι μικρές (IPCC 1990, 1996b).

Η θέρμανση του πλανήτη αναμένεται να προκαλέσει αλλαγή στην κατανομή των *δασών*: αύξηση των τροπικών δασών και μείωση των δασών του βόρειου ημισφαιρίου (κυρίως κωνοφόρων) και των δασών των εύκρατων κλιμάτων. Επίσης, θα προκαλέσει μια μετατόπιση της ζώνης των δασών προς τους πόλους (Sedjo and Solomon 1989). Αλλαγές στις κλιματικές συνθήκες μπορούν, επίσης, να προκαλέσουν αύξηση στη συχνότητα ή στην ένταση των δασικών πυρκαγιών.

Η αύξηση στη στάθμη της θάλασσας απειλεί κυρίως τις *παράκτιες περιοχές* και τα *μικρά νησιά*. Θα κατακλύσει τις πεδινές και αρδευόμενες εκτάσεις, θα επιδεινώσει τις πλημμύρες στις παράκτιες περιοχές, απειλώντας τις παράκτιες δομές και αυξάνοντας την διάβρωση των ακτών, και θα αυξήσει την αλμυρότητα των κόλπων, των ποταμών και των υδροφόρων οριζόντων. Ως συνέπεια αυτών των επιπτώσεων, ξηρές και αρδευόμενες περιοχές θα πάνε να είναι καλλιεργήσιμες, ενώ απώλειες θα προκληθούν από την αύξηση της συχνότητας των πλημμυρών και, επιπλέον, θα απαιτηθεί κόστος για την προστασία των παράκτιων περιοχών.

Η θέρμανση του πλανήτη θα επηρεάσει την *προσφορά νερού*, κυρίως αλλάζοντας την κατανομή των βροχοπτώσεων και προκαλώντας αυξημένη εξάτμιση. Αυτές οι επιδράσεις θα μειώσουν τα αποθέματα και τις ροές νερού, καθώς και την περιεκτικότητα του εδάφους σε νερό, ενώ η ζήτηση νερού θα αυξηθεί.

Οι υψηλές θερμοκρασίες σε συνδυασμό με την αυξημένη ενεργειακή ζήτηση είναι πιθανόν να επιδεινώσουν την *ατμοσφαιρική ρύπανση*. Η θέρμανση του πλανήτη, προκαλώντας αύξηση της στάθμης της θάλασσας, θα αυξήσει επίσης τη συχνότητα, την ένταση και την εδαφική έκταση όπου συμβαίνουν *τυφώνες* και άλλα ακραία καιρικά φαινόμενα με καταστροφικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες (Houghton 1994). Επιπλέον, θα αυξήσει τη *νοσηρότητα και την θνησιμότητα* από φυσικούς κινδύνους, που αναφέρθηκαν παραπάνω, από επιδημίες οφειλόμενες στις κλιματικές συνθήκες, όπως η θερμοκρασία και η υγρασία, και από την ατμοσφαιρική ρύπανση. Η νοσηρότητα μπορεί, επίσης, να αυξηθεί και από την αυξημένη συχνότητα των μεταδοτικών ασθενειών, π.χ. μέσω κουνουπιών.

Η άνεση της διαβίωσης των ανθρώπων σε εξωτερικούς χώρους θα αυξηθεί στις ψυχρότερες περιοχές με βαρύ χειμώνα, λόγω της αύξησης της θερμοκρασίας. Όμως, στις περιοχές με ήπιο και ζεστό κλίμα, η άνεση σε εξωτερικούς χώρους θα χειροτερεύσει καθώς η αύξηση της θερμοκρασίας φτάνει τους 2,5°C. Η υπερθέρμανση του πλανήτη, επίσης, θα προκαλέσει μείωση της άνετης διαβίωσης σε εσωτερικούς χώρους, αυξάνοντας την ενεργειακή ζήτηση για κλιματισμό κατά τους θερινούς μήνες σε πολλές περιοχές. Βέβαια, σε άλλες περιοχές, όπως στη Γερμανία και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, θα προκαλέσει μείωση της ζήτησης ενέργειας για κεντρική θέρμανση¹.

Η θέρμανση του πλανήτη θα απειλήσει, επίσης, και την *βιοποικιλότητα* λόγω της εξαφάνισης ορισμένων ειδών που προκαλεί. Επιπλέον, αναμένεται να έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιπτώσεις στην *κατασκευαστική βιομηχανία*, καθώς επίσης και στον *τουρισμό* (ψυχαγωγία σε εξωτερικούς φυσικούς χώρους). Οι δυσμενείς όροι διαβίωσης θα δημιουργήσουν σε πολλές περιοχές «οικολογικούς μετανάστες», καθώς οι άνθρωποι θα προσπαθούν να προσαρμολοθούν στις νέες κλιματικές συνθήκες. Η μετανάστευση έχει συνήθως ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες για τις χώρες υποδοχής. Δημιουργεί νέες κοινωνικές ανάγκες και απαιτεί σχετικές δαπάνες για την κάλυψή τους.

Συνολικά, εκτιμάται, σύμφωνα με διάφορες μελέτες, ότι οι ζημιές από τον διπλασιασμό της συγκέντρωσης των αερίων του CO₂ θα είναι γύρω στο 1-1,5% του ΑΕΠ για τις αναπτυγμένες χώρες και 2 - 9 % για τις αναπτυσσόμενες (IPPC 1996b, 183). Είναι φανερό ότι η κλιματική μεταβολή πλήττει κατά δυσμενέστερο τρόπο τις αναπτυσσόμενες χώρες, τα μικρά κράτη-νησιά και τους ιθαγενείς πληθυσμούς τους. Συγκεκριμένα, μικρά κράτη-νησιά με εύθραυστα οικοσυστήματα, όπως, για παράδειγμα, τα νησιά της Καραϊβικής και του Ειρηνικού, έχουν χαρακτηριστεί από το IPCC ως περιοχές υψηλής επικινδυνότητας και ως ιδιαίτερα ευάλωτες στις επιπτώσεις της θέρμανσης του πλανήτη - κυρίως λόγω της αύξησης της στάθμης της Θάλασσας. Η μελλοντική τους ευημερία στηρίζεται κυρίως στη διατήρηση των παράκτιων περιοχών τους, όπου βρίσκεται η πλειοψηφία των κατοίκων καθώς επίσης και οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες (Biagini 2000).

Από την άλλη πλευρά, οι αναπτυγμένες χώρες έχουν την κύρια ευθύνη για το πρόβλημα, αφού έχουν μία σημαντικά μεγαλύτερη συνεισφορά στις παγκόσμιες εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου σε σύγκριση με τις αναπτυσσόμενες χώρες. Συγκεκριμένα, η συνεισφορά των αναπτυγμένων χωρών στις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα είχε το 1990 ως εξής: ΗΠΑ 17,5%, ΕΕ 11,2%, Ιαπωνία 3,5 %, Καναδάς 1,6%, πρώην Σοβιετική Ένωση 14,8% (Cline 1992, 330). Η οικονομική ανάπτυξη των δυτικών χωρών (και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης) βασίστηκε και βασίζεται κατά πολύ στην παρελθούσα και παρούσα εκπομπή αερίων του θερμοκηπίου από τις βιομηχανίες τους. Τα αέρια αυτά παραμένουν για μεγάλες χρονικές περιόδους στην ατμόσφαιρα, προκαλώντας την Κλιματική Μεταβολή, η οποία, εντούτοις, πλήττει κατά δυσμενέστερο τρόπο τις αναπτυσσόμενες χώρες σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες.

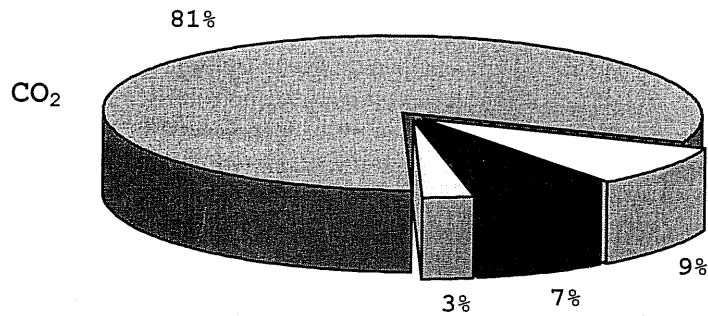
3. Οι Εκπομπές Αερίων του Θερμοκηπίου στην Ελλάδα: Υπάρχουσα Κατάσταση

Οι συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου στην Ελλάδα ανέρχονταν το 1998 σε 124,4 Kton, σε ισοδύναμες μονάδες CO₂ ως προς την ικανότητα αύξησης της θερμοκρασίας. Η σύσταση των αερίων του θερμοκηπίου έχει ως εξής: διοξείδιο του άνθρακα 81%, μεθάνιο 9%, υποξείδιο του αζώτου 7% και άλλα αέρια 3%, όπως παρουσιάζει το Διάγραμμα 1. Η συμμετοχή της χώρας μας στις συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μικρή, όπως δείχνει το Διάγραμμα 2, αφού μόνον 2,9% των συνολικών εκπομπών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) το 1998 οφείλονται στην Ελλάδα, ενώ συνολικά η ΕΕ συνεισφέρει κατά 26% περίπου στις παγκόσμιες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου. Οι συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου το 1997, σύμφωνα με το Διάγραμμα 3, προέρχονταν κατά 76% από την παραγωγή και τη χρήση ενέργειας, κατά 11% από τις βιομηχανικές διεργασίες, ενώ η συμμετοχή των άλλων τομέων ήταν 13% (ΥΠΕΧΩΔΕ 2000). Η εξέλιξη των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1990-98 παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4. Η σωρευτική αύξηση τόσο για όλα τα αέρια, όσο και για το CO₂, είναι της τάξης του 18%.

Ειδικότερα, οι εκπομπές του CO₂ στην Ελλάδα ανέρχονταν σε 100,4 Kton το 1998. Προέρχονταν κατά 51% από την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας (Η/Ε), κατά 22% από τις μεταφορές, κατά 12% από τη βιομηχανία, κατά 12% από την οικιακή χρήση και κατά 3% από τα διυλιστήρια (ΥΠΕΧΩΔΕ - ΕΑΑ 2000, 4). Εντούτοις, μία κατανομή των εκπομπών του CO₂ ανά τελικό χρήστη, που παρουσιάζεται για το 1995 από το ΥΠΕΧΩΔΕ (1997, 29), δείχνει ότι

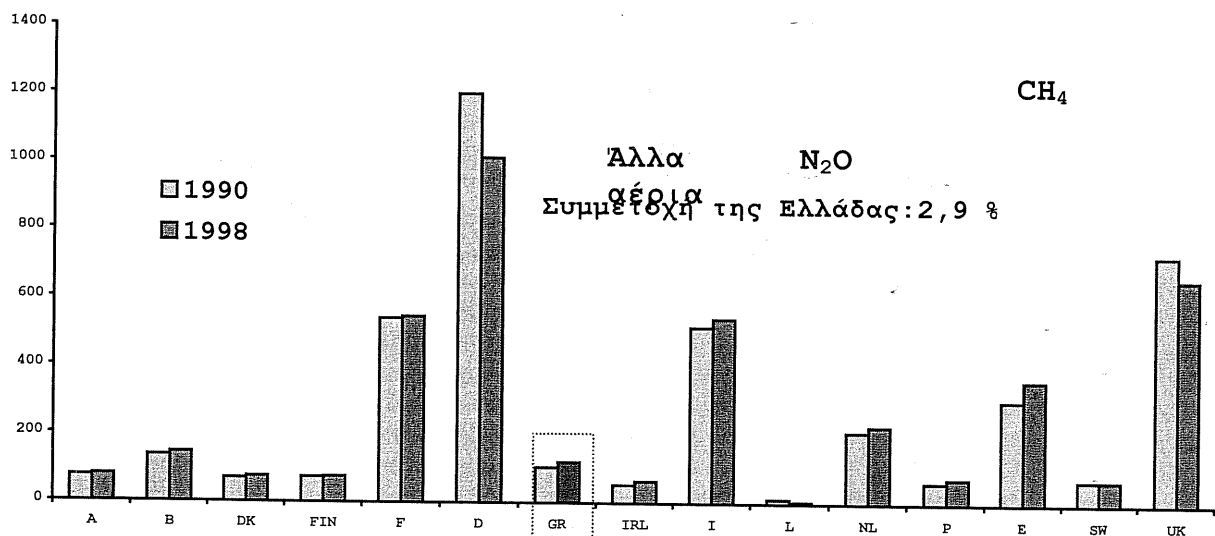
τα διυλιστήρια και η βιομηχανία συνεισφέρουν κατά 31%, οι μεταφορές κατά 21%, η παραγωγή Η/Ε κατά 10%, και ο οικιακός και τριτογενής τομέας κατά 37%.

Διάγραμμα 1: Εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου

Πηγή: Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών (ΥΠΕΧΩΔΕ - ΕΕΑ), "Η Κλιματική Μεταβολή: Ευρετήριο Εκπομπών", Έκθεση, Ιούνιος 2000, σελ. 18.

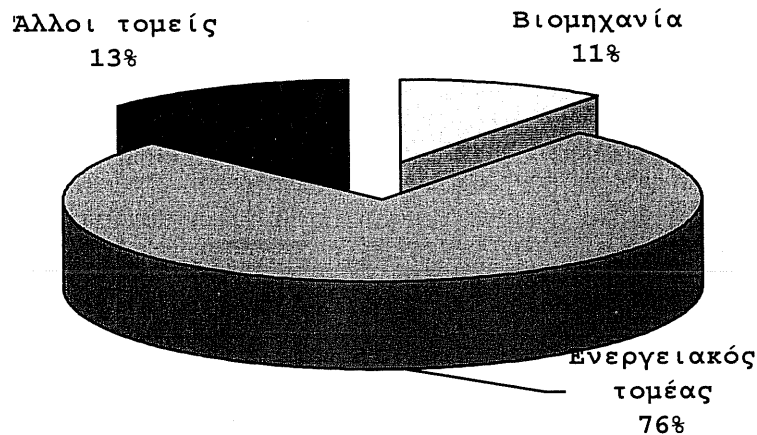
Διάγραμμα 2: Συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εκατ.τόνοι)

Πηγή: European Environmental Agency (EEA), *European Community and Member States Greenhouse Gas Emissions trends 1990 - 98*, EEA, 2000.

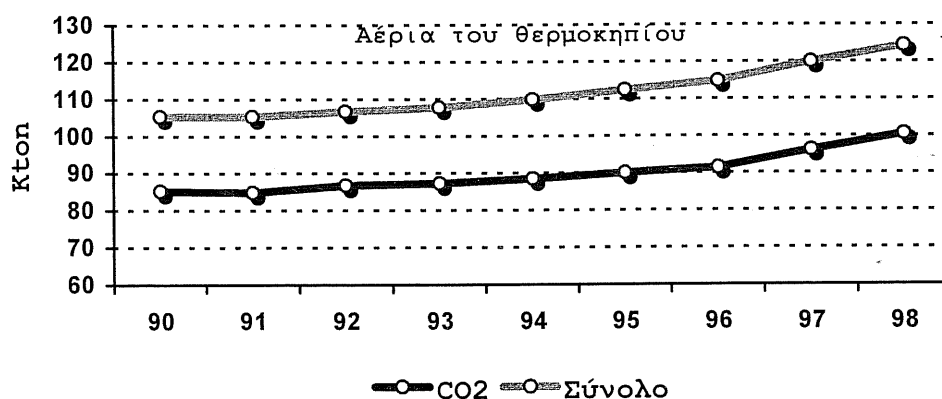
Διάγραμμα 3: Εκπομπές αερίων του Θερμοκηπίου (σε ισοδύναμους Kt CO₂) ανά μείζονα τομέα οικονομικής δραστηριότητας, 1997

Ενεργειακός τομέας	91,8
Βιομηχανία	12,8
Άλλοι τομείς	15,3
Σύνολο	119,9

Πηγή: ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΕΑ, "Η Κλιματική Μεταβολή: Ευρετήριο Εκπομπών", Έκθεση, Ιούνιος 2000.

Διάγραμμα 4: Εξέλιξη εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και CO₂, 1990 - 98

Πηγή: Προσαρμόστηκε από ΥΠΕΧΩΔΕ- ΕΕΑ, "Η Κλιματική Μεταβολή: Ευρετήριο Εκπομπών", Έκθεση, Ιούνιος 2000.

Ο δείκτης των κατά κεφαλή εκπομπών του CO₂ στην Ελλάδα (9,5 τόνοι) είναι μεγαλύτερος εκείνου του μέσου όρου της ΕΕ (8,9 τόνοι) για το 1998. Ο δείκτης των εκπομπών του CO₂ ανά μονάδα ΑΕΠ στην Ελλάδα (1,32 τόνοι CO₂/ 1000 ECU) είναι πολύ υψηλότερος από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) (0,545 τόνοι CO₂/1000 ECU), γεγονός που οφείλεται στην υψηλή ενεργειακή ένταση και στην υψηλή συμμετοχή των στερεών καυσίμων και του μαζούτ στο ενεργειακό ισοζύγιο της χώρας (European Environmental Agency 2000, σελ. 70).

Παραγωγή και Κατανάλωση Ενέργειας

Οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου και ιδιαίτερα των εκπομπών CO₂, οφείλονται, όπως είδαμε, κύρια στην παραγωγή και κατανάλωση ενέργειας. Το επίπεδο και η διάρθρωση της ζήτησης ενέργειας, όπως επίσης και η δομή της παραγωγής ενέργειας, αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες του επιπέδου (και επομένως και του ελέγχου) των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ενεργειακού ισοζυγίου της χώρας για το 1990 και 1999, η ποσοστιαία συμμετοχή των καυσίμων στην κατανάλωση της συνολικής πρωτογενούς ενέργειας είναι για τα στερεά καύσιμα 36,9% το 1990 και 31% το 1999, για τα υγρά καύσιμα 59,1% το 1990 και 56,4% το 1999, για το φυσικό αέριο 0,6% το 1990 και 4,4% το 1999, και για τα υπόλοιπα (υδροηλεκτρική, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας) 3,4% το 1990 και 8,2% το 1999 (Υπουργείο Ανάπτυξης 2000). Σημειώνεται ότι η χρήση του λιγνίτη είναι εκείνη που δημιουργούσε το 98% των εκπομπών CO₂ από την ηλεκτροπαραγωγή το 1998 (ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΕΑ, 2000). Η συμμετοχή του λιγνίτη στο ενεργειακό ισοζύγιο έχει αυξηθεί σημαντικά μετά την ενεργειακή κρίση του 1973 σε μία προσπάθεια μείωσης της εξάρτησης της χώρας από εισαγωγές υγρών καυσίμων και συγκράτησης του ενεργειακού κόστους.

Όσον αφορά την τελική ενεργειακή κατανάλωση για το έτος 1999, οι μεταφορές καταλάωσαν το 30,4% (30,7% το 1990), η βιομηχανία το 25,5% (32,7% το 1990), και ο οικιακός και τριτογενής τομέας το 44,1% (36,6% το 1990) (Υπουργείο Ανάπτυξης 2000, ΥΠΕΧΩΔΕ 1995).

Οι εκπομπές του τομέα των μεταφορών προέρχονται σε σημαντικό ποσοστό από την κατανάλωση βενζίνης, πετρελαίου και υδροποιημένου αερίου (LPG) από τις οδικές μεταφορές και σε μικρότερο βαθμό από τη χρήση προϊόντων πετρελαίου στη ναυσιπλοΐα εσωτερικού, στους σιδηροδρόμους και τις αερομεταφορές εσωτερικού. Τα κύρια μέσα μεταφορών στην Ελλάδα είναι οι οδικές μεταφορές (64%) και οι αερομεταφορές (19%). Τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας αποτελούν μόλις το 13% των επιβατοχιλιόμετρων που διανύονται. Οι υπόλοιποι τομείς, εμπορικός, οικιακός, και γεωργικός τομέας, βασίζονται κατά κύριο λόγο στην Η/Ε προκειμένου να καλύψουν τις ενεργειακές τους ανάγκες.

Οι κατά μέσον όρο θετικοί ρυθμοί ανάπτυξης, το χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο της χώρας, σε σχέση με αυτό των άλλων αναπτυσσόμενων χωρών, και η προσπάθεια βελτίωσής του με την άνοδο του εισοδήματος, καθώς και η δυσκολία προσαρμογής του ενεργειακού συστήματος της χώρας στις γρήγορες μεταβολές της διεθνούς αγοράς ενέργειας αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες της αυξανόμενης ζήτησης ενέργειας στην Ελλάδα.

Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από υψηλούς δείκτες ενεργειακής έντασης, δηλαδή κατανάλωσης ενέργειας ανά μονάδα Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Η ενεργειακή ένταση αυξήθηκε σε όλους τους τομείς, με εξαίρεση τη βιομηχανία. Ο τομέας των μεταφορών χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ένταση ενέργειας στη χώρα μας σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες του ΟΟΣΑ. Η αυξανόμενη συμβολή του τουρισμού στη χρήση ενέργειας συντελεί επίσης στην αύξηση της ενεργειακής έντασης (ΟΟΣΑ-ΥΠΕΧΩΔΕ 2000, 85-6).

Άλλες Πηγές Αερίων του Θερμοκηπίου

Αέρια του θερμοκηπίου παράγονται κατά τις μη-ενεργειακές βιομηχανικές διεργασίες, ιδιαίτερα κατά την παραγωγή τσιμέντου, ασβέστη, κατά την παραγωγή αλουμινίου, καθώς και την παραγωγή νιτρικού οξέος, το οποίο χρησιμοποιείται για την παραγωγή συνθετικών λιπασμάτων. Επιπλέον, κατά τη χρήση διαλυτών και άλλων συναφών προϊόντων δημιουργούνται μη μεθανούχες πτητικές οργανικές ενώσεις.

Οι εκπομπές μεθανίου προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από τη γεωργία, όπου δημιουργούνται κατά τις εντερικές ζυμώσεις των ζώων. Επίσης δημιουργούνται από τη διαχείριση των ζωικών απορριμμάτων. Η αναερόβια αποσύνθεση των οργανικών απορριμμάτων στους χώρους εναπόθεσης των απορριμμάτων παράγει βιοαέριο, το οποίο συντίθεται κύρια από μεθάνιο (50-

70%) και διοξείδιο του άνθρακα. Η καλλιέργεια ρυζιού προκαλεί στην Ελλάδα μόνον το 2% των συνολικών εκπομπών μεθανίου.

Οι αλλαγές στη χρήση γης και η δασοπονία επηρεάζουν τις εκπομπές ή την απορρόφηση του διοξειδίου του άνθρακα. Με βάση την σύνθεση των δασών, είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η ετήσια αποθήκευση άνθρακα από την υπέργεια βιομάζα των δασών. Συγκεκριμένα, ο πραγματικός ρυθμός δέσμευσης φθάνει στην Ελλάδα τους 2,4 MtCO₂/έτος ή 0,7 tCO₂/Ha/έτος (ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΕΑ, 2000). Από την άλλη πλευρά, οι δασικές πυρκαγιές εκλύουν αέρια του θερμοκηπίου και εντείνουν τη θέρμανση.

4. Στρατηγικές Μείωσης των Εκπομπών Αερίων του Θερμοκηπίου στην Ελλάδα

Οι μέθοδοι και οι στρατηγικές μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου συναρτώνται με τις πηγές των αντίστοιχων εκπομπών². Η σημαντικότερη πηγή αερίων του θερμοκηπίου είναι, όπως αναφέρθηκε, η παραγωγή και η κατανάλωση ενέργειας. Οι δυνατότητες περιορισμού των εκπομπών CO₂, του σημαντικότερου αερίου του θερμοκηπίου, από την ηλεκτροπαραγωγή είναι στρατηγικής σημασίας, δεδομένου ότι η ηλεκτροπαραγωγή παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο στην παραγωγή CO₂. Ο περιορισμός των εκπομπών CO₂ και των άλλων αερίων του θερμοκηπίου από την ηλεκτροπαραγωγή θα επιτευχθεί κύρια από την εντατική αξιοποίηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, με την εισαγωγή φυσικού αερίου προς υποκατάσταση της συμβατικής λιγνιτικής ηλεκτροπαραγωγής, και με τη χρήση νέων τεχνολογιών άνθρακα ή λιγνίτη με δυνατότητες κατακράτησης CO₂ (Vlachou, Vassos, Andrikopoulos 1997,1998). Επίσης, μέτρα για τη βελτίωση της απόδοσης των υπάρχοντων σταθμών Η/Ε θα περιορίσουν τις εκπομπές CO₂.

Στους υπόλοιπους τομείς που αποτελούν επίσης πηγές των αερίων του θερμοκηπίου, όπως είναι η βιομηχανία, οι μεταφορές, το εμπόριο, ο οικιακός, ο δημόσιος τομέας και ο ενεργειακός τομέας πέραν της ηλεκτροπαραγωγής (κύρια διυλιστήρια), υπάρχει η δυνατότητα περιορισμού των εκπομπών CO₂. Η διείσδυση του φυσικού αερίου προς υποκατάσταση μαζούτι, ντήζελ και λιθάνθρακα σ' αυτούς τους τομείς θα επιφέρει μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Η διείσδυση στη βιομηχανία προβλέπεται να γίνει με γρήγορο ρυθμό, κύρια σε λίγες μεγάλες βιομηχανίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στο πλαίσιο της πρόσφατης ιδιωτικοποίησης της παραγωγής Η/Ε, το ενδιαφέρον των ιδιωτικών επιχειρήσεων για κατασκευή νέων μονάδων παραγωγής Η/Ε συγκεντρώνεται σε μονάδες καύσης φυσικού αερίου (και αιολικές). Στον οικιακό και εμπορικό τομέα, η διείσδυση αντιμετωπίζει δυσκολίες λόγω της ανάγκης δημιουργίας δικτύων διανομής (που απαιτεί και χρόνο και κόστος) και λόγω της ανάγκης αντικατάστασης του υπάρχοντος οικιακού εξοπλισμού, που είναι επίσης δαπανηρή. Οι πιθανότερες άμεσες χρήσεις του φυσικού αερίου αναμένεται να πραγματοποιηθούν για τη θέρμανση και τον κλιματισμό χώρων. Η συμμετοχή των βασικών τομέων κατανάλωσης φυσικού αερίου για το 1999 έχει ως εξής: Παραγωγή Η/Ε (ΔΕΗ) 70,5 %, βιομηχανία 16,2 %, παραγωγή αμμωνίας 12,4 % και οικιακός και εμπορικός τομέας 0,9 % (ΔΕΠΑ, 2000, σελ. 16).

Η ευρύτερη χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στη χώρα μας αποτελεί τον κατ' εξοχήν ενδεδειγμένο τρόπο περιορισμού των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, αφού οι πηγές αυτές δεν επιβαρύνουν την ατμόσφαιρα και θα υποκαταστήσουν άλλες ρυπογόνες ενεργειακές τεχνολογίες. Η κατασκευή μικρών υδροηλεκτρικών έργων που πραγματοποιείται κυρίως από τη ΔΕΗ αποτελεί μια σημαντική προοπτική. Σημειώνουμε ότι στις μελέτες μας για την ηλεκτροπαραγωγή λάβαμε σαφώς υπόψη μας και την ανάπτυξη μικρών υδροηλεκτρικών. Ως έργα πολλαπλών χρήσεων (άρδευση, ύδρευση, ιχθυοτροφεία, τουρισμός κ.λ.π.) και αποκεντρωτικού χαρακτήρα, τα μικρά υδροηλεκτρικά θα μπορούσαν να αναληφθούν και από την τοπική αυτοδιοίκηση ώστε να συντελέσουν κατά καλύτερο τρόπο στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η αιολική ενέργεια θα καταστεί ιδιαίτερα συμφέρουσα στα νησιά, εφόσον λυθεί το πρόβλημα της διασύνδεσής τους με το ηπειρωτικό ηλεκτρικό δίκτυο. Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο του τελευταίου νόμου 2244/94 μπορεί να αξιοποιηθεί από ιδιώτες "ανεξαρτήτους παραγωγούς" ή "αυτοπαραγωγούς", πέραν δηλαδή της ΔΕΗ.

Όσον αφορά την αξιοποίηση της ηλιακής ενέργειας, τα ηλιακά συστήματα θέρμανσης νερού χρήσης έχουν ευρεία διάδοση στη χώρα μας και η περαιτέρω εξάπλωσή τους έχει καλές προοπτικές. Τα φωτοβολταϊκά και τα θερμικά συστήματα παραγωγής ηλεκτρισμού από ηλιακή ενέργεια είναι περιορισμένης σημασίας (λόγω κόστους) και αναμένεται ότι δεν θα υπάρξει εντυπωσιακή εξάπλωση στη χώρα μας στα επόμενα χρόνια. Σε σχέση με τα παθητικά ηλιακά συστήματα, η ανάπτυξη της βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα φαίνεται πολλά υποσχόμενη.

Η αξιοποίηση της γεωθερμίας πέραν της παραγωγής Η/Ε μπορεί να γίνει στον αγροτικό τομέα. Γεωθερμία χαμηλής και μέσης ενθαλπίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη θέρμανση θερ-

μοκηπίων, σε ιχθυοκαλλιέργειες κ.λ.π., υποκαθιστώντας άλλες μορφές ενέργειας. Η ενεργειακή αξιοποίηση της βιομάζας αποτελεί μια σημαντική προοπτική ανανεώσιμης μορφής ενέργειας. Η θέρμανση χώρων με καυσόξυλα, η οποία είχε παλιότερα εξάπλωση στις αγροτικές περιοχές, είναι σήμερα περιορισμένης σημασίας. Προωθείται σήμερα κύρια η ανάπτυξη και αξιοποίηση τεχνολογιών που χρησιμοποιούν γεωργικά παραπροϊόντα και προϊόντα ενεργειακών καλλιεργειών για την παραγωγή βιομηχανικής θερμότητας, βιοηλεκτρισμού και υγρών βιοκαυσίμων για τις μεταφορές. Η αξιοποίηση αυτή υποκαθιστά συμβατικά καύσιμα και έχει μηδενική συμμετοχή στο CO₂.

Τέλος, η προώθηση της συμπαραγωγής θερμότητας και ηλεκτρισμού πέραν της ΔΕΗ, καθώς και η εξοικονόμηση ενέργειας η οποία μπορεί να επιτευχθεί, αναμένεται να μειώσουν τις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου. Πιο συγκεκριμένα, ενθαρρύνεται από το νέο θεσμικό πλαίσιο του νόμου 2244/94 η χρήση φυσικού αερίου σε συστήματα συμπαραγωγής θερμότητας και ηλεκτρισμού. Η συμπαραγωγή αναμένεται να αυξήσει την αποδοτικότητα του ενεργειακού συστήματος της χώρας και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να επιφέρει μείωση στις εκπομπές του CO₂. Η εξοικονόμηση ενέργειας η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την κατάλληλη διαχείριση της ζήτησης ενέργειας των διαφόρων κλάδων, θα επιφέρει σημαντική μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Σημαντικές προοπτικές εξοικονόμησης ενέργειας (και μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου) υπάρχουν στον οικιακό και εμπορικό τομέα.

Στον τομέα των μεταφορών, η μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου θα προέλθει από παρεμβάσεις κύρια στις οδικές μεταφορές και από την αναβάθμιση των μαζικών δημοσίων μεταφορών, ώστε να προσελκύσουν μεγαλύτερο μέρος του επιβατικού κοινού και να προτιμηθούν από άλλες πιο ρυπογόνες επιλογές μεταφορικού μέσου. Όσον αφορά τα αυτοκίνητα, η αντικατάσταση των παλιών αυτοκινήτων με καινούργια, η συστηματική συντήρηση των κινητήρων, η χρήση καθαρότερων καυσίμων και ο συστηματικός έλεγχος των αυτοκινήτων εντάσσονται στις επεμβάσεις που θα αποφέρουν μειώσεις στις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου αλλά και σε άλλους ρύπους.

Στον τομέα της γεωργίας και των δασών, απαιτούνται αλλαγές στη χρήση γης και βελτιώσεις στη διαχείριση των φυσικών αυτών πόρων. Η αναδάσωση ως μορφή αλλαγής στη χρήση γης μπορεί να παίξει ένα σημαντικό ρόλο για τη δέσμευση εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και πρέπει να ενταθεί σε κλίμακα και σε χρονικούς ρυθμούς.

Η μείωση του μεθανίου από την εναπόθεση των απορριμμάτων θα επιτευχθεί με την κατασκευή και χρήση συστήματος συγκέντρωσης και χρήσης του παραγόμενου βιοαερίου στις ελεγχόμενες εναποθέσεις των μεγάλων αστικών κέντρων. Η κατασκευή μονάδων επεξεργασίας και βιοσταθεροποίησης (λιπασματοποίησης), καθώς και ανακύκλωσης, θα συντελέσουν στη μείωση του όγκου των προς διάθεση απορριμμάτων.

5. Μία Κριτική Θεώρηση του Φαινομένου του Θερμοκηπίου και Γενικά Συμπεράσματα

Οι πολλαπλοί παράγοντες που προκαλούν την επίταση του φαινομένου του θερμοκηπίου είναι συνυφασμένοι με τον τρόπο οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών σε όλα τα επίπεδα, - οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό. Η κλιματική μεταβολή αποδίδεται συχνά στον τρόπο παραγωγής και την τεχνολογία, καθώς επίσης και στα πρότυπα κατανάλωσης των ατόμων. Είναι ανάγκη όμως να προσδιορίσουμε *πώς διαμορφώνονται και εξελίσσονται ο τρόπος παραγωγής, η τεχνολογία και τα καταναλωτικά πρότυπα.*

Στην παραγωγική διαδικασία, η οποία διασφαλίζει την υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας, ο άνθρωπος μέσω της (κοινωνικής) εργασίας του μετασχηματίζει τη φύση, σε μορφές χρήσιμες γι' αυτόν. Η παραγωγή, ως εκ τούτου, καθορίζεται από τη φύση με την έννοια ότι οι φυσικές συνθήκες και διεργασίες καθώς, και οι φυσικοί πόροι αποτελούν προϋποθέσεις της παραγωγής. Εντούτοις, τι από τη φύση αποτελεί «χρήσιμο προϊόν (αξία χρήσης)» ή αξιοποιήσιμο «φυσικό πόρο» για τις ανθρώπινες κοινωνίες προσδιορίζεται ιστορικά και κοινωνικά, και όχι από κάποια αυτόνομη φυσική εξέλιξη. Το πετρέλαιο, για παράδειγμα, η εκτεταμένη χρήση του οποίου συντελεί στο φαινόμενο του θερμοκηπίου, υπήρχε επί χιλιετίες υπό τη μορφή γεωλογικών απόθεμάτων στον πλανήτη, αλλά μόνο τον 20^ο αιώνα κατέστη πολύτιμος φυσικός πόρος. Αυτό συνέβη με την εμφάνιση της μηχανής εσωτερικής καύσης και την ανάπτυξη της τεχνολογίας του αυτοκινήτου, που προέκυψαν μέσα από μακρές προσπάθειες για την επίλυση προβλημάτων των μεταφορών και της παραγωγής (Βλάχου 1995).

Ειδικότερα, για τα οικολογικά προβλήματα που άπτονται της παραγωγής δεν ευθύνονται όλοι οι άνθρωποι που εμπλέκονται σ' αυτήν εξίσου. Ο έλεγχος και η λήψη αποφάσεων ως προς

το επίπεδο της παραγωγής, την τεχνολογία παραγωγής, τις επενδύσεις (ανάπτυξη), κλπ., βρίσκονται σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, στη δικαιοδοσία των κατόχων χρηματικού κεφαλαίου και μέσω παραγωγής. Η πλειοψηφία των ατόμων στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι αποξενωμένη από τα μέσα παραγωγής, συμπεριλαμβανομένων και των φυσικών πόρων, ώστε να μην είναι σε θέση να κινήσουν (σε επίπεδο αποφάσεων) την παραγωγική διαδικασία. Εξαναγκάζονται να παρέχουν εργασία υπό όρους και συνθήκες πάνω στις οποίες δεν έχουν κανένα έλεγχο (όταν δεν δημιουργούν κάποια συλλογική οργάνωση).

Η οργάνωση της παραγωγής, στο πλαίσιο της οποίας γίνεται η ιδιοποίηση και η καταστροφή της φύσης, διέπεται στις σύγχρονες κοινωνίες από το κριτήριο του κέρδους. Η ικανοποίηση των αναγκών υπάγεται στο στόχο της μεγιστοποίησης του κέρδους, και δεν αποτελεί τον πρωταρχικό σκοπό της επιχειρηματικής δράσης. Οι ίδιες οι ανθρώπινες ανάγκες διαμορφώνονται από τις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα μέσα στις κοινωνίες όπου ζουν και αναπτύσσονται τα άτομα.

Η κλιματική μεταβολή, όπως είδαμε, είναι στενά συνυφασμένη με την τεχνολογική οργάνωση της παραγωγής και της οικονομικής, εν γένει, δραστηριότητας, και ιδιαίτερα με τις ενεργειακές της ανάγκες. Εντούτοις, η ερμηνεία του προβλήματος του φαινομένου του θερμοκηπίου με το πρότυπο εξέλιξης της τεχνολογίας (και, κατ' επέκταση, της οικονομικής ανάπτυξης), θέτει το βασικό ερώτημα «τι διέπει την εξέλιξη της τεχνολογίας?».

Η επιστημονική έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, κατά την αντίληψή μας, αποτελούν από κοινού μια σχετικά αυτόνομη, αλλά περίπλοκη, κοινωνική δραστηριότητα. Η γνώση δεν είναι ούτε «δώρο» εκ των ουρανόων, ούτε προϊόν μιας ουδέτερης επιστημονικής διαδικασίας που απλώς αποκαλύπτει τους νόμους της φύσης. Διαμορφώνεται από πολλά αλληλοεπιδρώντα στοιχεία: από την επιστημονική δραστηριότητα καθαυτή, αλλά και από τις φυσικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες που συγκροτούν τον πραγματικό κόσμο και επιδρούν πάνω στην επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη.

Συγκεκριμένα, η επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη τεχνολογίας είναι μια κοινωνική δραστηριότητα η οποία εξαρτάται από την «ιστορική της διαδρομή». Οι επιστήμονες αντλούν από πνευματικούς πόρους που αναπτύχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων. Εργάζονται εντός εννοιολογικών και ερευνητικών πλαισίων τα οποία έχουν διαμορφωθεί τόσο από τις επιστημονικές παραδόσεις, όσο και από τις ανάγκες και τους διαθέσιμους πόρους της ευρύτερης κοινωνίας, στοιχεία που τοποθετούνται εντός του ιστορικού χρόνου.

Στη διαδικασία της τεχνολογικής εξέλιξης, η οικονομική αποτελεσματικότητα συνιστούσε πάντα, και εξακολουθεί να συνιστά, μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της επιτυχίας μιας εφεύρεσης. Ειδικότερα, στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού, οι οικονομικές επιχειρήσεις εισάγουν νέες τεχνολογίες με κίνητρο τη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Καινοτομώντας, οι μεμονωμένες επιχειρήσεις αυξάνουν την παραγωγικότητα και μειώνουν το κόστος, αυξάνοντας έτσι τα κέρδη τους. Οι καπιταλιστικές εταιρείες που καινοτομούν πρώτες είναι σε θέση να επιτύχουν κατ' αυτό το τρόπο υπερκέρδη.

Η έρευνα και τεχνολογία έχει καταστεί αυτή καθαυτή μια σπουδαία οικονομική δραστηριότητα. Οι εταιρείες που αναπτύσσουν ως μέρος των δραστηριοτήτων τους ή εξειδικεύονται πλήρως σε έρευνα και τεχνολογία έχουν ως κίνητρο την εξασφάλιση ενός ποσοστού κέρδους ανάλογου με εκείνο που ισχύει σε κάθε άλλη εναλλακτική επένδυση. Κατά συνέπεια, το έργο των επιστημόνων επηρεάζεται από τους οικονομικούς στόχους της επιχείρησης, τους διαθέσιμους πόρους της, τη δομή των αμοιβών της, τα συστήματα επαγγελματικής αναγνώρισης. Το είδος, το επίπεδο και η οικονομική αξιολόγηση θα εξαρτηθούν από τη συγκεκριμένη παγκόσμια πλέον αγορά που αναπτύσσεται γι' αυτές (Vlachou 2000).

Ο «καταναλωτισμός» ως όψη του σύγχρονου πολιτισμού, με σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον και ειδικότερα στην κλιματική μεταβολή, είναι φαινόμενο με πολλαπλές συνιστώσες και δεν περιορίζεται με απλές ηθικές επικλήσεις. Η ανάπτυξη, η αύξηση της παραγωγής, χρειάζεται και διευρυνόμενη καταναλωση προκειμένου να είναι κερδοφόρα. Παράλληλα, αναπτύσσονται ψυχολογικοί, πολιτιστικοί και πολιτικοί παράγοντες που ευνοούν τον καταναλωτισμό. Η εργασία για τον κοινό εργαζόμενο είναι μονότονη, κουραστική, δεν του επιτρέπει ουσιαστική συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Αλλά και πέρα από το χώρο εργασίας, το άτομο στερείται της πραγματικής δυνατότητας συμμετοχής, επιλογής, αναζήτησης του καινούργιου, καθώς και δυνατότητας της πολύπλευρης ανάπτυξης των ικανοτήτων του. Οι άνθρωποι, λοιπόν, προσπαθούν να ανατρέψουν την απογοήτευση στην υπόλοιπη κοινωνική ζωή, στη σφαίρα της κατανάλωσης.

Ταυτόχρονα ο καταναλωτισμός αποτελεί σύμβολο κοινωνικής θέσης και μια όψη του ατομικού ανταγωνισμού που ανθεί στις δυτικές κοινωνίες. Προϊόντα (αξίες χρήσης) που πριν θεωρούνταν πολυτελή αγαθά, υιοθετούνται και θέτουν νέα κοινωνικά πρότυπα στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, για την απόκτηση των οποίων κοπιάζουν συνεχώς. Εφόσον, λοιπόν, οι

καταναλωτικές αξίες γίνονται αποδεκτές ώστε να δίνουν κίνητρα και «νόημα» στη ζωή τους, αποτελούν μια διαδικασία επίτευξης κοινωνικής συνοχής, αποδοχής του κοινωνικού συστήματος, περιορισμού της προσωπικής δυσαρέσκειας και αποτροπής της κοινωνικής εξέγερσης. Έτσι, οι καταναλωτικές αξίες συντελούν στην ιδεολογική και πολιτική υπαγωγή των πολλών στις Κυρίαρχες δομές της εξουσίας (Βλάχου 2000, Γραφάκος και Οικονόμου 2000).

Μια θεώρηση των βαθύτερων αιτιών της κλιματικής μεταβολής οδηγεί σε μια ολιστική προσέγγιση της σχέσης ανθρώπου-φύσης. Μια σχέση που χαρακτηρίζεται από συνεχή αλληλεπίδραση και δεν επιτρέπει, κατά την άποψή μας, την αναγωγή της κοινωνίας και της εξέλιξής της, ούτε σε φυσικές διεργασίες (έδαφος, κλίμα, κλπ.), ούτε μονοδιάστατα σε επιμέρους κοινωνικές διαδικασίες (τεχνολογική εξέλιξη, πολιτισμός, κλπ.). Ταυτόχρονα, αναδεικνύει ότι απαιτούνται για την αντιμετώπιση της κλιματικής μεταβολής αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής, στις αξίες και στα καταναλωτικά πρότυπα, καθώς και στους πολιτικούς θεσμούς και τρόπους λήψης συλλογικών αποφάσεων. Επιμέρους παρεμβάσεις, για παράδειγμα, στον τομέα της ενέργειας ή των μεταφορών είναι διαχειριστικού τύπου και, παρά τον όποιο περιορισμό των αερίων του θερμοκηπίου επιτύχουν, αναμένεται να δημιουργήσουν νέες αντιφάσεις και προβλήματα.

Σημειώσεις

1. Γενικά, διάφορες μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ενεργειακή ζήτηση, κυρίως η ζήτηση για ηλεκτρική ενέργεια (Η/Ε), θα αυξηθεί λόγω της έντασης του φαινομένου του θερμοκηπίου και της αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη.
2. Μια εκτενέστερη συζήτηση των μέτρων μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στην Ελλάδα μπορεί να αναζητηθεί στην έκδοση ΥΠΕΧΩΔΕ (1995). Για την Ευρωπαϊκή Ένωση, βλέπε Commission of the European Communities (1991, 1993).

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βλάχου, Α., "Σκέψεις πάνω στις Οικολογικές Κριτικές και Ανασυνθέσεις του Μαρξισμού" στο βιβλίο Α.Βλάχου, Τ. Benton, R. Grundmann, *Κοινωνία και Φύση*, Αθήνα: Δελφίνι 1995.
- Βλάχου, Α., "Μια Μαρξιστική Προσέγγιση των Προβλημάτων του Περιβάλλοντος και των Φυσικών Πόρων" στο βιβλίο Α. Βλάχου (επιμέλεια), *Περιβάλλον και Φυσικοί Πόροι: Ειδικά Θέματα*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001.
- Γραφάκος, Σ., και Οικονόμου, Β., "Η Θεωρία της Κοινωνικής Οικολογίας" στο βιβλίο Α. Βλάχου (επιμέλεια), *Περιβάλλον και Φυσικοί Πόροι: Ειδικά Θέματα*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001.
- Δημόσια Επιχείρηση Αερίου (ΔΕΠΑ), *Απολογισμός 1999*, Αθήνα: ΔΕΠΑ, 2000.
- ΟΟΣΑ-ΥΠΕΧΩΔΕ, *Εκθέσεις Περιβαλλοντικών Επιδόσεων: Ελλάδα*, ΟΟΣΑ 2000.
- Υπουργείο Ανάπτυξης, "Ενεργειακά Ισοζύγια", Υπουργείο Ανάπτυξης, Διεύθυνση Ενεργειακής Πολιτικής, Αθήνα, 2000.
- Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων έργων. "Η Κλιματική Μεταβολή: Το Ελληνικό Πρόγραμμα για τον Περιορισμό των Εκπομπών του CO₂ και των Άλλων Αερίων του Θερμοκηπίου" Τεχνική Έκθεση, Φεβρουάριος 1995.
- Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων έργων και Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών (ΥΠΕΧΩΔΕ - ΕΕΑ). "Η Κλιματική Μεταβολή: Ευρετήριο Εκπομπών", Έκθεση, Ιούνιος 2000.
- Φείδας, Χ. και Λάλας, Δ., "Κλιματικές Αλλαγές στη Μεσόγειο", Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, Νοέμβριος 2000.

Ξενόγλωσση

- Biagini, B., *Confronting Climate Change: Economic Priorities and Climate Protection in Developing Nations*, Washington, D.C. National Environmental Trust, 2000.
- Cline, W.R., "Scientific basis for the Green House Effect" *The Economic Journal*, Vol 101, July 1991, pp. 904-19.
- Cline, W.R., *The Economics of Global Warming*, Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1992.
- Commission of the European Communities, "A Community Strategy to Limit Carbon Dioxide Emissions and to Improve Energy Efficiency", SEC (91) 1744 final, October 1991.

- Commission of the European Communities, "The Energy Consequences of the Proposed Carbon/ Energy Tax", *Energy in Europe* (Supplement), SEC (92) 1996, February 1993.
- European Environmental Agency (EEA), *European Community and Member States Greenhouse Gas Emissions trends 1990 - 98*, EEA, Report No 6, 2000.
- Houghton, J., *Global Warming: The Complete Briefing*, London: Lion Book, 1994.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change), *The IPCC Scientific Assessment*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change), *Climate Change 1995- The Science of Climate*, Vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1996a.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change), *Climate Change 1995- Economic and Social Dimensions of Climate Change*, Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press, 1996b.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change), *Third Assessment Report*, Report by the Working Group I, 2000.
- Nordhaus, W.D., "The Cost of Slowing Climate Change: A Survey". *The Energy Journal*, 12(1), 1991a, pp. 37-65.
- Nordhaus, W.D., "To Slow or not to Slow: The Economics of the Greenhouse Effect", *Economic Journal*, July 1991b, pp. 920-937.
- Schneider, St., "The Greenhouse Effect: Science and Policy". *Science*, Volume 243, February 1989, pp. 771-781.
- Sedjo, R.A. and Solomon, A.M., "Climate and Forests" in N.J. Rosenberg, W.E. Easterling III, P.R. Crosson, and J. Darmstader (eds.), *Greenhouse Warming: Abatement and Adaptation*, Washington, D.C.: Resources for the Future, 1989.
- Vlachou, A. S., "Jeffrey Sachs on World Poverty: A critique", *Capitalism, Nature, Socialism*, vol 12, June 2000, pp. 116-121.
- Vlachou, A. S., Vassos, S. and Andrikopoulos, A., "Energy and the Environment: Reducing CO₂ Emissions from the Electric Industry", *Journal of Policy Modelling*, vol 18, no 4, August 1996, pp. 343 - 378.
- Vlachou, A. S., Vassos, S. and Andrikopoulos, A., "Global Warming: Least - Cost Electricity Planning to meet CO₂ Emissions Limits", *Environmetrics*, 9, July 1998, pp. 359-376.

Η "ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ/ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ": ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΝΟΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Στις 26 Ιανουαρίου, κατά την "Australia Day", στις ημερολογιακές εγγραφές ενός βιβλίου με υπότιτλο: "Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα και (Αυτο)βιογραφία" (1996: 510/ 512), θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί πότε θα εκδοθεί ο πλήρης κατάλογος των σταδίων γενοκτονίας των "Aborigines", αν θα καταστεί όντως "πολυπολιτισμική" η Αυστραλία καταργώντας αυτήν την αργία και πώς βλέπουν οι συμπάροικοι, ιδίως της δεύτερης γενιάς, τους "λαθρομετανάστες" από την Ασία. Επιπλέον θα μπορούσε να εκληφθεί ως χρήσιμη για την ανασυγκρότηση μιας οικολογικής ηθικής μέσω της λογοτεχνίας και των media η πρόσφατη μελέτη του William Paulson (1993: 27-37). Πρόκειται για ενδεικτική χρήση του όρου "cultural ecology" στο πεδίο των επικοινωνιακών σπουδών, αρκετά χρόνια μετά την εισαγωγή του από τον ανθρωπολόγο Julian H. Stewart (1955: 30-42) και πριν ακόμη το Διεθνές Ινστιτούτο των Επικοινωνιών θέσει ως στόχο των ενεργειών του την αποσοβήση "οποιασδήποτε βίαιης και αιφνίδιας εξάφαισης παραδοσιακών αξιών και πολιτιστικών κατακτήσεων", γεγονός που αναπότρεπτα θα επέφερε τον "πνευματικό μαρασμό της ανθρωπότητας" (1998: 17).

Αυτή ακριβώς η μετάθεση του ενδιαφέροντος από το ανθρωπογεωγραφικό στο επικοινωνιακό πεδίο και από εκεί, γενικότερα, στους τρόπους διαχείρισης του "πολιτισμού" συνοδεύεται από ορισμένα θεωρητικά συμπραζόμενα (για παράδειγμα τις προδιαγραφές της "sustainable development" και το θεώρημα των "δύο πολιτισμών"), τα οποία στο τέλος της δεκαετίας που έδωσε εμβλαπτίστηκαν στην ιδεολογική χρήση της "globalisation". Τούτο όμως θέτει εξυπαρχής το ερώτημα: ποια ή ποιες εκδοχές της "πολιτισμικής οικολογίας" αποτελούν απάντηση στην "παγκοσμιοποίηση", δηλαδή απειλή και αντίδοτο, ή αντίστοιχα στρωμένο ανά τον πλανήτη χαλί για την αβίαστη επικράτησή της; Ας δούμε τα πράγματα από κοντά και προφανώς με προσοφθάλμιο που δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερο από το ανθρώπινο μάτι, ακόμη κι όταν καθίσταται το "παραθύρι μας η θύρα του κόσμου".

Με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος στους τρόπους ανάδυσης της "Weltgeschichte" θα προσπαθούσε κανείς να αποσαφηνίσει τους σημερινούς διαύλους συναρμογής "τοπικού", "εθνικού κράτους" και "παγκοσμιοποίησης", διευρύνοντας το πεδίο ανάλυσης της αγοραφοβικής πρακτικής ως τα όρια του πλανήτη. Ο χρόνος, ως εργάσιμος και ως υπό διάθεση, μετρά τους κύκλους αναγκών της ίδιας αγοράς με ενιαίο τρόπο από την άποψη των υποκειμένων της, που με διαφορετικούς βέβαια δρόμους κινούνται προς την απόκτηση αξιών χρήσης για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Μια τέτοια οπτική καθιστά προγνώσιμη την αξίωση η "ελεύθερη ατομικότητα" να προϋποθέτει την "καθολική ανάπτυξη των ατόμων" και την αναγωγή της "κοινωνικής Παραγωγικότητας" σε "κοινωνική αξία". Η πύκνωση του πεδίου των διεθνών σχέσεων, σε ό,τι αφορά αυτούς τους διαφορετικούς δρόμους, δεν υπονοεί μόνον την εγκαθίδρυση ενός μονοδιάστατου δικτύου διάχυσης της αγοραφοβικής πρακτικής σε ένα σύμπαν κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού, με άλλοθι μάλιστα έναν αφηρημένο οικουμενισμό. Τα διαφορετικά "εμείς", που συνωθούνται στις όχθες των πολλαπλών δρόμων, έχουν ως κοινή διασταύρωση των "ταυτοτήτων" τους τη χειραφετητική συμπεριφορά με στόχο την επίτευξη "τοπικότητας-ατομικότητας" χωρίς τα τείχη της αγοραφοβικής πρακτικής, που δεν γνωρίζει σύνορα πια.

Στις μέρες μας, από την άλλη πλευρά, η "τοπικότητα" υφίσταται - παρά τα επιφαινόμενα - τις περισσότερες πιέσεις που δέχεται το "εθνικό κράτος" από τους αγωγούς της "παγκοσμιοποίησης", δηλαδή από τους διεθνοποιημένους μηχανισμούς παραγωγής αγαθών, πρώτιστα συμβολικών. Μ' αυτήν την αφόρμηση μπορεί να διακρίνει κανείς την ανάγκη όρθωσης ενός κινήματος πολιτιστικής "ιθαγένειας" διαποτισμένο με ένα πνεύμα ενεργητικής κατανόησης των ετεροτήτων για τη διεκδίκηση του δικαιώματος αυτοδυναμίας των πολιτιστικών μειονοτήτων. Η εξουδετέρωση όμως του εγγενούς πολιτιστικού "λαϊκισμού", που αντιπαραθέτει απλουστευτικά το χθόνιο "εμείς" στους επήλυδες "άλλους" και υποθάλλει μια πρακτική ξενηλασίας και ρατσισμού, θα αποτελούσε τη sine qua non προϋπόθεση για την τελεσφόρηση ενός τέτοιου κινήματος.

Αν οποιαδήποτε κριτική στάση επαγγέλλεται τη χειραφέτηση ως αξία των δικαιωματούχων της "διαφοράς", δεν υπονοείται ότι η "τοπικότητά" της και η σύστοιχη πολιτιστική "ιθα-

γένεια" που μορφοποιεί διολισθαίνουν σε πρακτικές νεορατσισμού που τον φόβο της "εξομείωσης" μεταβολίζουν σε έπαινο της "διαφοράς". Απέναντι στη μονωτική γυάλα των ιδεών και των νοοτροπιών διασκεδάξει ο αρχαίος κυνικός τον "πολιτισμόν εκτοπίζων". Δηλαδή μέσα από το ευτελές βαρέλι του υποδεικνύει την ανάγκη σχεδιασμού και ανάδυσης μιας "αντι-κοινωνίας", σφήνα στην πλάτη αυτής που τον περιβάλλει. Σ' αυτήν ακριβώς την εναλλακτική δυνατότητα υπέρβασης της μονοδιάστατης σκέψης και της ομογενοποιημένης συμπεριφοράς επανακάμπει η κανονιστική αρχή "στον καθένα ανάλογα με τον κώδικά του".

Η διαχείριση της "ετερότητας" ως "πολιτιστικής πολυμορφίας" και στις μέρες μας τελείται πολλαχώς. Θα μπορούσαμε να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στο ιστορικό πλαίσιο μιας ορισμένης μακράς διάρκειας, στο πεδίο ανάδυσης της Ευρώπης κατά τους νέους χρόνους, όπου εμφανίζονται αργόσυρτες διαδοχικές εμπειρίες αμφίδρομων μεταναστεύσεων, όταν δηλαδή η γηραιά αλλ' ουδέποτε γερασμένη ήπειρος δέχεται και στέλνει διαρκώς κύματα μεταναστών "κατά βίου και γης ζήτησιν". Πρόκειται για την επισώρευση κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στους κόλπους της Εσπερίας που συνοψίζονται στο σχηματισμό σειράς εθνικών κρατών, στην αποικιακή τους έξοδο στο "νέο κόσμο" και πρωτίστως στη διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, με τη δημιουργία και αναπαραγωγή συγκεκριμένων ταξικών αντιθέσεων. Από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα καταγράφεται η υψηλότερη μεταναστευτική ροή (Β. και Ν. Αμερική, Αυστραλία, Ν. Αφρική), ενώ στον αιώνα που έδωσε, και ιδίως, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και την εδραίωση του "ψυχρού πολέμου" ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό μέρος της Ευρώπης, επικράτησε στο μεν πρώτο η ελεγχόμενη μετανάστευση (ώς το 1970) και στο δεύτερο η πλήρης απαγόρευση των μετακινήσεων. Μόλις πρόσφατα αναξωπυρώθηκε η συζήτηση για την ανάγκη ενός νέου κύματος μεταναστών (πολλών εκατομμυρίων) στις χώρες της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακριβώς για να διατηρηθεί ο ενεργός πληθυσμός και το εργατικό της δυναμικό (προφανώς όλων των "βαθμίδων", με έμφαση στις "χαμηλότερες") σταθεροποιημένο ως το 2050 (ως πρώτη δόση θεωρούνται οι Τετρακόσιες περίπου χιλιάδες που μετακινήθηκαν από τις όμορες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης). Σε κάθε περίπτωση το τοπίο μετά το 1989 έχει ριζικά τροποποιηθεί, με την αθρόα είσοδο οικονομικών και πολιτικών προσφύγων που ωθήθηκαν στον ξεριζωμό και την περιπλάνηση λόγω της πτώσης των καθεστώτων του "υπαρκτού σοσιαλισμού", της δημιουργίας νέων εθνικών κρατών, των "εθνοκαθάρσεων", των τοπικών πολέμων και της περαιτέρω εξαθλίωσης του "τρίτου κόσμου". Ακόμη και στη χώρα μας οι πρόσφατοι μετανάστες αποτελούν το 5% του συνολικού πληθυσμού, το 9% του ενεργού και το 20% της μισθωτής εργασίας.

Μ' αυτά τα "δεδομένα", πώς αντιμετωπίζεται ο "ξένος" των ημερών μας; Δεν είναι παράδοξο στις δημοσκοπήσεις που σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται ως λήψη του ζητουμένου να εμφανίζονται υψηλά ποσοστά (περίπου τα 2/3 των ερωτηθέντων) όσων τον εκλαμβάνουν ως δημόσιο "κίνδυνο" και ακένωτη πηγή εγκλημάτων. Πρόκειται για την ιδεολογική "γαργάρα" της περιθωριοποίησής του, όταν δραστηριοποιούνται ρατσιστικά κόμματα ή κόμματα επιρρεπή στη ρατσιστική δημαγωγία, ψηφίζονται αυστηρότερα μέτρα ελέγχου των υποψηφίων μεταναστών, διευκολύνονται πρακτικές ελαστικότητας στην προσφορά εργασίας, με εποχιακές και ανθυγιεινές ασχολίες, που επιφέρουν τη φτηνή αναπαραγωγή των εργαζομένων/απασχολούμενων και ενθαρρύνουν το διαχωρισμό τους με φυλετικά κριτήρια.

Ο "ρατσισμός" ως σχέση ανισότιμων μερών της ίδιας κοινωνίας μετατρέπει την "ετερότητα" ή απλώς τη "διαφορετικότητα" σε εχθρότητα. Βέβαια οι «προκαταλήψεις», ό,τι δηλαδή είναι πριν από κάθε λογική κρίση και από κάθε θεσμό δικαίου, εκπορεύονται και διαχέονται με το "ξεστό" και το "κρύο" του ίδιου κρουνού: "εκ των άνω", ως στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας ή ως δραστικό της υποσύνολο, με την επενέργεια "διανοουμένων", γνωστών και μη εξαιρετέων, και "εκ των κάτω", στο πλαίσιο των πιεστικών καθημερινών αναγκών επιβίωσης και συμβίωσης. Ο άνθρωπος κατευθυνόμενος ρατσισμός έχει υποστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μετά τη γενικευμένη αντίθεση προς τις ναζιστικές θηριωδίες, και παρά τις θνησιγενείς απόπειρες αποενοχοποίησης και απώθησης του ολοκαυτώματος, μια ορισμένη μεταλλαγή: έθεσε σε δεύτερη μοίρα ή αγνόησε τη "φυλή" για να προτάξει τις πολιτιστικές διαφορές των εθνικών ή εθνοτικών ομάδων, που από ιστορικό δημιουργήματα αντιμετωπίζονται ως η δεύτερη "φύση" τους. Διαφορές δηλαδή γλωσσών, εθίμων, θρησκειών, που αποτέλεσαν το εφελτήριο εκρατσισμού του "δικαιώματος στη διαφορά": πριν απ' όλα τίθεται το "δικαίωμα" προστασίας, σε ένα πλέγμα "επιθετικής ετοιμότητας", της "ταυτότητας" "μας" ως Γάλλων, Ισπανών κλπ. Ο κάτωθεν φιλτραρισμένος ρατσισμός έχει θεσμικό υπόβαθρο και αφορά στο σύνολο των διακρίσεων που υφίστανται στη δουλειά, στη στέγαση, στην εκπαίδευση, στην περίθαλψη κλπ. Υπόκειται μ' άλλα λόγια ένα καθορισμένο πλέγμα κοινωνικών ανισοτήτων και σύστοιχης καταπίεσης, κατά τη διεργασία περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων, δηλαδή κατά τη δυσχερή

πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας και συναφώς στα δημόσια αγαθά που η αντίληψη των σημερινών κοινωνιών προσγράφει στην αξιοπρέπεια του πολίτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- International Institute of Communications, *Cultural Ecology*, London 1998.
- Νούτσος, Π., "Η πολιτική της αγοραφοβίας" (1987), στο: Π. Νούτσος, *Karl Marx, ο κριτικός της ιδεολογίας*, Αθήνα 1988, 82-87.
- " *Ελληνοαυστραλία. Πολυπολιτισμός, Μετανεωτεριστικότητα και (Αυτο)βιογραφία*, Αθήνα 1996.
- " *Φιλοσοφείον. Ένας θεσμός χειραφέτησης*., Αθήνα 2001.
- " *Στην αυγή του νέου αιώνα*, Αθήνα 2002 (υπό έκδοση).
- Paulson, W., "Literature, Knowledge and Cultural Ecology", *SubStance*, 71/72 (1993), 27-37.
- Postman, N., "Media Ecology", *Media Ecology Review*, 3/3 (Δεκ. 1973), 10-11.
- " *The End of Education*, New York 1996.
- Revue internationale des sciences sociales*, αρ. 165 (Σεπτ. 2000), αφιέρωμα: "La migration internationale en 2000".
- Stewart, J.H., *Theory of Culture Change*, Urbana, Ill. 1955.
- Taguieff, P.-A., *La force du préjugé*, Paris 1988.
- " *Les fins de l'antiracisme*, Paris 1995.
- Wieviorka, M., *L'espace du racisme*, Paris 1991.
- Zizek, S.L. "Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism", *New Left Review*, 225 (Σεπτ. - Οκτ. 1997), 28-51.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΠΕΣΟΒΟΥ
"ΑΛΕΞΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ"

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ
(ΚΑΠΕΣΟΒΟ, 29 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 2001)

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΑΠΕΣΟΒΟ

Πασχάλειος Σχολή

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 29 Ιουνίου 2001

Άφιξη και εγκατάσταση των συνέδρων:

Τοιαῦτα τοῦ Ἑρμοῦ κηρύττοντας ἐκκληροῦντο.

- 17.30** **Εναρξη του συμποσίου:** *Τουτὶ μὲν οὖν ἤδη μυθικῶς ἅμα καὶ ῥητορικῶς ἐξείργασταί σοι τὸ προοίμιον.*

Προσφωνήσεις: *καταλαβόντες δὲ σχολάζουσιν καθέδραν...*

Παναγιώτης Νούτσος, Διευθυντής του Τομέα Φιλοσοφίας

Καίτη Κοντοδήμου, Πρόεδρος του Πολιτιστικού Συλλόγου Καπεσόβου

"Αλέξης Νούτσος".

εκπρόσωποι της Δημοτικής και Νομαρχιακής

Αυτοδιοίκησης· εκπρόσωποι Πολιτιστικών Φορέων.

- 18.00** **Πρώτο μέρος:** *ἀρχιτέκτονες δὲ αὐτοὶ καὶ δημιουργοὶ γενόμενοι τῶν καλλίστων ἠξιώθησαν ὀνομάτων.*

Νίκος Γιαννούλης, *Ιστορικό Κέντρο Πρέβεζας – Αρχαιολογικός χώρος Νικόπολης: Χρήση και προοπτικές.*

Σαχίν - Σέργιος Μεσαρέ, *Αρχιτεκτονική: γλώσσα - ταυτότητα - μετάλλαξη - ιστορικότητα.*

Βασιλική Φαρμάκη, *Βιοκλιματική συμπεριφορά παραδοσιακών κτιρίων - οικισμών.*

Ερατοσθένης Καψωμένος, *Παγκοσμιοποίηση και τοπικοί πολιτισμοί.*

Μίρκα Γεμεντζάκη - Σάσα Βούλγαρη, *Το σώμα ως φορέας των εκφάνσεων του πολιτισμού.*

Φώτης Μωρόγιαννης, *Οικοψυχολογία: μια θεραπευτική πρόταση για την αγοραφοβία.*

- 19.40** **Συζήτηση:** *Τού, ἰὸν τῶν διαλεκτικῶν κινκλίδων...*

- 20.30** **Αναλόγιο ποιητών:** *μή που τὰ δευτερεῖα λαβόντες οἷχωνται:*

Γιώργος Σεφέρης, "Τρία κρυφά ποιήματα. Επί σκηνής Δ", Διονύσης Καψάλης, "Ἐτσι ο κόσμος θα παλιώσει", Δημήτρης Δασκαλόπουλος, "Τα χρόνια που θα 'ρθουν", Άρης Αλεξάνδρου, "Είμαστε υπεύθυνοι", Νάσος Βαγενάς, "Βάρβαρες ωδές, XXV", Κική Δημουλά, "Ἐκδοχή δημιουργίας", Οδυσσεάς Ελύτης, "Ὁ μικρὸς ναυτίλος, X VII", Γιάννης Ρίτσος, "Ὅτι γερόντισσες κ' ἡ θάλασσα".

20.50 Καλλιτεχνική εκδήλωση: *ἐγὼ ὤμην τὴν παιδιὰν ἄνεσίν τε εἶναι ψυχῆς καὶ ἀπαλλαγὴν τῶν φροντίδων.*

21.30 Δείπνο των συνέδρων: *τὶ δὲ εἰσὶν οὗς λέγεις Ἀδώνιδος κήπους;*

ΣΑΒΒΑΤΟ, 30 Ιουνίου 2001

9.00 Δεύτερο μέρος: *οὐκ ἔρεῖς ἡμῖν τὶ κάλλιστον ἐνόμιζες εἶναι;*

Πέτρος Μαρτινίδης, *Το "παραμύθιασμα" ως αρχιτεκτονική και ως ιδεολογία.*

Θεοδόσιος Π. Τάσιος, *Αντιφάσεις και προβλήματα κατά την επιλογή των διασωστέων πολιτισμικών στοιχείων.*

Κ. Γραβάνη-Α. Κατοίκης, *Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων: πρόταση παρέμβασης.*

Κων/να Μπάδα, *Η πολιτιστική οικολογία στη Λιμνοθάλασσα του Μεσολογίου.*

Δημήτρης Δόλλης, *Η πολιτική διάσταση της "πολιτιστικής οικολογίας".*

Χρήστος Σαρακατσιάνος, *Η αναγκαιότητα της τέχνης.*

10.40 Συζήτηση: *Σειληνὸς δηχθεὶς ἐσιώπα καὶ τοῖς ἀγωνιζομένοις ἐκ τούτου τὸν νοῦν προσέχειν.*

11.30 Αναλόγιο ποιητῶν: *γέμων Περιπατητικῶν παρακουσμάτων.*

Οδυσσεάς Ελύτης, "Ἐκ του πλησίον", **Τάσος Δειβαδίτης,** "Ἄπλοι στίχοι", **Γιάννης Πατίλης,** "Δημοτικό", **Στάθης Γουργουρής,** "Ἀμερικάνικο II", **Στυλιανός Σ. Χαρκιανάκης,** "Περιφρονημένες αδολεσχίες", **Άρης Αλεξάνδρου,** "Χαιρεφών προς Πίνδαρον", **Γιάννης Δάλλας,** "Μάθημα ανατομίας", **Αριστοτέλης Νικολαΐδης,** "Όλα τούτα".

11.50-12.10 Διάλειμμα: *ὄρια δὲ διττά, ὥσπερ ὑπὸ τῆς φύσεως ἀποδεδομένα.*

12.10 Τρίτο μέρος: *οἷς τε φρόνησιν τέλος ὀλβίστης θέσθαι βιοτῆς.*

Θανάσης Γκότοβος, *Τα όρια της πολιτισμικής πολλαπλότητας: η εκπαίδευση ως κανονιστικός χώρος.*

Ελένη Σιάνου-Κύργιου, *Πολιτική του πολιτισμού, πολιτισμική ηγεμονία και ανισότητες στην εκπαίδευση.*

Π. Βλοντάκη, *Μια διαπολιτιστική μελέτη για τη "συλλογικότητα" και τον "ατομικισμό".*

Φιλήμων Καραμήτσος, *Ο τόπος της πληροφορίας και οι πληροφορίες για τον τόπο.*

13.30 Συζήτηση: *Καὶ ὁ Σειληνὸς ἐπισκώπτων...*

- 14.00 Αναλόγιο πεζογράφων και ποιητών:** *Εισάγωμεν οὖν τινα καὶ ἀπολαύσεως ἐραστὴν ἐνθαδί.*
 Δημήτρης Χατζής, "Ο Σιούλας ο Ταμπάκος", Βασίλης Αλεξάκης, "Η μητρική γλώσσα", Βασίλης Γκουρογιάννης, "Διηγῆσεις παραφυσικῶν φαινομένων", Μιχάλης Γκανάς, "Δίπτυχο", Γιώργος Σεφέρης, "Τρία κρυφά ποιήματα, Θερινό Ηλιοστάσι, Θ. ΙΔ".
- 14.30 Γεύμα** των συνέδρων: *ὑπὸ τῆς ἐνδείας τῶν τροφῶν ἦν αὐτῶ τὸ σῶμα διαγεύστατον καὶ διαφανέστατον;*
- 18.30 Τέταρτο μέρος:** *τί κάλλιστον ἐδόκει τοῦ βίου εἶναι;*
 Σωτήρης Αθανασέλης, *Παραδοσιακή βοτανοθεραπεία. Προβληματισμοί - προοπτικές*
 Δημόκριτος Τσουνάτος, *Η φαρμακευτική χλωρίδα της περιοχῆς Ζαγορίου και η παραδοσιακή Ιατρική.*
 Γιώργος Κοκκώνης, *Η μουσική "ιδιοσυγκρασία" του Ζαγορίου.*
 Θεόδωρος Γεωργιάδης, *Σύγχρονες αναζητήσεις της Οικολογίας.*
- 19.50 Συζήτηση:** *Βαβαὶ τῆς διαλεκτικῆς..*
- 20.20 Αναλόγιο πεζογράφων και ποιητών:** *ὥσπερ αὐτὸ οἶμαι τὸ καθαρώτατον καὶ εἰλικρινέστατον φῶς:*
 Δημήτρης Χατζής, "Η τελευταία αρκούδα της Πίνδου", Νίκος Θέμελης, "Η αφήγηση του Νικόλα", Χριστόφορος Μηλιώνης, "Καλαμάς και Αχέροντας", Οδυσσεύς Ελύτης, "Εκ του πλησίον".
- 20.40 Καλλιτεχνική εκδήλωση:** *Σιωπῆς δὲ γενομένης, ἔφερον οἱ θεοὶ λάθρα τὰς ψήφους.*
- 21.30 Δείπνο** των συνέδρων: *ὑπὸ δὲ τῆς φιλοποσίας ἀμβλύτερος ἑαυτοῦ πολλάκις ἦν;*

ΚΥΡΙΑΚΗ, 1 Ιουλίου 2001

- 10.00 Πέμπτο μέρος:** *ὃ παππία, φιλόσοφος ἡμῖν ἀνεφάνης;*
 Θεόδωρος Γεωργίου, *Φύση και πολιτισμός στη νεωτερικῆ και τη μετανεωτερικῆ εποχῆ.*
 Δημήτρης Ρόκος, *Η πολιτισμικῆ διάσταση της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ἀνάπτυξης.*
 Ανδριάννα Βλάχου - Στέλιος Γραφάκος, *Η αλληλεπίδραση οικονομικῶν, πολιτικῶν και πολιτιστικῶν ὁρων κατὰ τη διαμόρφωση πολιτικῆς για την προστασία του περιβάλλοντος.*

11.00 Συζήτηση: *Καὶ ὄδε μὲν ᾧδε ἔληξεν ὁ λόγος...*

11.30 Αναλόγιο ποιητῶν: *γνωρίζει δὲ ἕκαστος τὸ προσῆκον αὐτῷ:*

Διονύσιος Σολωμός, "Στοχασμοί", Γιώργος Βέης, "Επιστρέφοντας στη Μεσόγειο", Στυλιανός Σ. Χαρκιανάκης, "Ἡ γειτνίαση με τον Ἄδη", Νάσος Βαγενάς, "Βάρβαρες ωδὲς, ΙΧ", Οδυσσεὰς Ελύτης, "Μαρία Νεφέλη", Νάνος Βαλαωρίτης, "Μαρμαρωμένο ποίημα", Μανόλης Αναγνωστάκης, "Το περιθώριο '68-'69", Τάκης Σινόπουλος, "Το γκριζο φως".

Επιλεγόμενα: *ᾧστε τολμῆσαι τὰ ἀρχέτυπα κωμωδεῖν τῶν ἑαυτῶν ἔργων.*

12.00 Παναγιώτης Νούτσος: *Πολιτιστική/Πολιτισμική Οικολογία: στο τέλος ενός συμποσίου.*

12.30 Καλλιτεχνική εκδήλωση : *τὰ πάντα τῷ τετραχόρδῳ συνωδῶν.*

13.30 Γεύμα αποχαιρετισμού: *ἐγγύθεν τὴν Τρυφήν κατιδῶν ἔδραμε πρὸς αὐτήν.*

Στις εργασίες του Συμποσίου συμμετέχουν:

Αναλόγιο-Θεατρικοί αυτοσχεδιασμοί - Τραγούδι: *Ελένη Γεωργοπούλου, Ρένα Κυριαζή.*

Μουσική παραδοσιακή βραδιά: *Πάνος Δημητρακόπουλος, Χάρης Λαμπράκης, Κατερίνα Παπαδοπούλου, Σωκράτης Σινόπουλος, Κυριάκος Ταπάκης.*

Ἡ εσωτερική τιτλοφόρηση του προγράμματος: *Ἰουλιανός, Συμπόσιον ἢ Κρόνια.*

Πρωτοσέλιδα: Claude Monet, "Νούφαρα" (1906)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΣΗΓΗΤΩΝ

- Αθανασέλης Σωτήρης, επίκουρος καθηγητής Τοξικολογίας Παν/μίου Αθηνών.
- Βλάχου Ανδριάννα, αναπλ. καθηγήτρια Οικονομικού Παν/μίου Αθηνών.
- Βλοντάκη Π., διδάκτωρ Ψυχολογίας Παν/μίου Αθηνών.
- Βούλγαρη Σάσα, αφηγήτρια.
- Γεμεντζάκη Μίρκα, μουσικοδιδάσκαλος, θεατρολόγος.
- Γεωργιάδης Θεόδωρος, καθηγητής Παν/μίου Πατρών.
- Γεωργίου Θεόδωρος, συγγραφέας, Αθήνα.
- Γιαννούλης Νίκος, ΜΑ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γκότοβος Θανάσης, καθηγητής Παιδαγωγικής Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Γραβάνη Κων/να, λέκτορας Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Γραφάκος Στέλιος, υποψήφιος διδάκτωρ.
- Δόλλης Δημήτρης, Γενικός Γραμματέας Αποδήμου Ελληνισμού.
- Καραμήτσος Φιλίμων, αρχισυντάκτης *Ηπειρωτικού Αγώνα*.
- Κατσικής Απόστολος, αναπλ. καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Καψωμένος Ερατοσθένης, καθηγητής Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Κοκκώνης Γιώργος, μουσικολόγος.
- Μαρτινίδης Πέτρος, επίκ. καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Αριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης.
- Μεσαρέ Σαχίν-Σέργιος, αρχιτέκτων - πολεοδόμος.
- Μπάδα Κων/να, αναπλ. καθηγήτρια Λαογραφίας Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Μωρόγιαννης Φώτης, ψυχίατρος.
- Νούτσος Παναγιώτης, καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Ρόκος Δημήτρης, καθηγητής Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου.
- Σαρακατσιάνος Χρήστος, γλύπτης-ζωγράφος, Αθήνα - Νέα Υόρκη.
- Σιάνου-Κύργιου Έλενη, επίκ. καθηγήτρια Παιδαγωγικής Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Τάσιος Θεοδόσιος, ομότιμος καθηγητής Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου.
- Τσουκάτος Δημόκριτος, επίκ. καθηγητή Βιοχημείας Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Φαρμάκη Βασιλική, ειδ. επιστήμων Αρχιτεκτονικής Παν/μίου Πατρών.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΣΤΟ ΚΑΠΕΣΟΒΟ

Στο πλαίσιο του πραγματικά ενδιαφέροντος συμποσίου και ωθούμενες από τις γόνιμες προτάσεις των συνέδρων, οι γυναίκες του Πολιτιστικού Συλλόγου Καπεσόβου «Αλέξης Νούτσος», πρόθυμες πάντα να γονιμοποιηθούν, χθες το βράδυ περί την 3η πρωινή, πήραν την ιστορική απόφαση να προβούν στην υλοποίηση συγκεκριμένης πρότασης για εναλλακτικές μορφές τουρισμού στο Καπέσοβο.

Θα σας παρουσιάσω όσο πιο συνοπτικά μπορώ την ιδέα αυτή και θα σας παρακαλέσω, αφού ακούσετε με προσοχή, να συμβάλετε όπως ο καθένας μπορεί για την πραγματοποίηση του παρακάτω εμπνευσμένου σχεδίου.

Στο εξωτερικό, αλλά προσφάτως και στην Ελλάδα, ανθούν κέντρα χαλάρωσης και ομορφιάς, τα ονομαζόμενα «Σπα». Το Καπέσοβο διαθέτει όλο το αναγκαίο έμπυχο και άψυχο υλικό για τη δημιουργία ενός τέτοιου «Σπα».

Για να μην αποτελεί όμως μόνο μια σύγχρονη πρόταση αναψυχής, αλλά και για να συνυπάρξει αρμονικά και λειτουργικά με παραδοσιακά στοιχεία, η ονομασία του θα είναι «Στα», σύντμηση της λέξεως «στάνη», και ο χώρος του θα είναι ακριβώς ένας χώρος στάνης, που θα εξακολουθήσει να λειτουργεί παράλληλα και με την καθιερωμένη του μορφή, ώστε να εξασφαλίξει και τη διατροφή των παραθεριστών. Είναι άλλωστε γνωστό ότι το άρωμα της κατσικίσιας κοπριάς έχει χαλαρωτικές και αφροδισιακές ιδιότητες (βλ. κτηνοβοσσία).

Η κοπριά θα συνδυάζεται με το «σαρανταβότανο», το οποίο αναφέρθηκε χθες από τον κ. Αθανασέλη και θα ρίχνεται στη λούτσα, όπου θα πίνουν νερό τα γίδια και θα παίζουν το πρωινό τους οι παραθεριστές.

Υπάρχει βέβαια η περίπτωση να προκύψουν ανεπιθύμητες αντιδράσεις (που δεν έχουν ακόμα αναλυθεί), κυρίως από τα ίδια τα γίδια.

Η βάση όμως του πακέτου ομορφιάς και χαλάρωσης που θα προσφέρει το καπεσοβίτικο «Στα», θα είναι ένα μασάζ, η χρήση του οποίου αναπτύχθηκε κατ'αντιστοιχία με το παραδοσιακό ανατολίτικο μασάζ «Σιά-τσου».

Το καπεσοβίτικο μασάζ ονομάζεται «Σε σιάσω» και σημαίνει, για όσους δεν αναγνωρίζουν την καπεσοβίτικη διάλεκτο, «θα σε φτιάξω εγώ».

Είναι μασάζ που θα προσφέρεται σε τρεις κατηγορίες πελατών του «Στα»:

Α) Σε κατομαθημένους νεαρούς γόνους οικογενειών, κάτω των οκτώ ετών, που θα περιφέρονται στο χώρο του «Στα» προκαλώντας τρομερή αναταραχή και εκνευρισμό σε παραθεριστές και γίδια. Το μασάζ προσφέρεται από τη μητέρα, στα μαλακά μόρια, με πλαστική παντόφλα - τύπου σαγιονάρα καφέ - που μπορεί η μητέρα να προμηθευθεί και από το περίπτερο σουβενίρ του «Στα», συνοδευόμενο από την παραδοσιακή ιαχή: «Σε σιάσω εγώ μρ' λυκοσκισμένο, π'να σε φέρουν στο τσιόλ'».

Β) Σε κουμπάρους χωριανούς από κουμπάρες χωριανές με την εξής διαδικασία:

Στο μεσοχώρι του χωριού, μετά από παρατεταμένη οινοποσία ή τσιπουροποσία, ο κουμπάρος κλείνει το μάτι στην κουμπάρα κατά τον αρμόζοντα τρόπο και με νόημα. Επειδή όμως το μάτι του κουμπάρου μετά την τσιπουροποσία ενδέχεται να κλείσει με ιδιάζοντα τρόπο, και όχι με τον αρμόζοντα, και επειδή η κουμπάρα ενδέχεται να υποθέσει —με το στράβωμα του προσώπου που παρατηρεί— ότι ο κουμπάρος θα πρέπει να συνοδεύσει τη ματιά με το ευκρινές φραστικό μήνυμα —σε χαμηλό τόνο και με προφυλάξεις: «τι θα γέν' ωρέ κουμπάρα, πότε θα σε σιάσω, από πέρσ' το Μάη έχω να δω φως»;

Το μασάζ «σε σιάσω» στην περίπτωση αυτή γίνεται με τον παραδοσιακό τρόπο, που, αν περιλαμβάνει και προκαταρκτικά, δεν μας επιτρέπει ο χρόνος να περιγράψω διεξοδικά. Συνήθως όμως ο παραδοσιακός τρόπος δεν περιλαμβάνει προκαταρκτικά —συνίσταται σ' ένα στα γρήγορα και μετά ροχαλητό— οπότε υπάρχει οικονομία χρόνου και έτσι ο κουμπάρος μπορεί να επισκεφθεί πέραν της μίας κουμπάρας ημερησίως.

Πιθανόν βέβαια αυτού του τύπου το μασάζ να υποπέσει στην αντίληψη του ευτυχούς συζύγου —γνωστή άλλωστε και η ρήση: ευτυχής ο κερατάς— οπότε περνάμε στην επόμενη φάση του μασάζ, όπου ο σύζυγος καταδιώκει το παράνομο ζεύγος κραδαίνοντας την κυνηγητική του καρραμπίνα —που του είναι κατά κανόνα άχρηστη, γιατί όλο παγάνει τον βάζουν και ουδέ-

ποτε καρτέρ'— και αλαλάζοντας: «σας σιάσ' εγώ παλιόσκυλα».

Γ) Η τρίτη και τελευταία εφαρμογή του μασάζ είναι εμπνευσμένη από την όντως επιτυχημένη εφαρμογή της πρώτης φάσης του «Καποδίστρια» στα χωριά μας: σε περίπτωση που δύο χωριανοί, διαφωνούντες για τα τοίχια του αυλόγυρου τους ή για τη νομή απείρου κάλλους εκτάσεων με αρκουδοπούρναρα, καταλήξουν σε σύγκρουση, εις εξ αυτών—επικαλούμενος και τη μαρτυρία του Καποδίστρια— δύναται να απευθυνθεί στις αρχές του τόπου διατυπώνοντας ευθαρσώς την απειλή: «σε σιάσω εγώ στον Δήμαρχο».

Πιθανή δυσλειτουργία αυτής της χρήσης του μασάζ «σε σιάσω» θα προκύψει στην περίπτωση αυτόνομων κοινοτήτων, όπου ο παραδοσιακός πρόεδρος δεν έχει το κύρος και την αρμοδιότητα να σιάσει τον παραπάνω χωριανό (στην περίπτωση αυτή όλοι μαζί σιάζουν τον «Καποδίστρια»).

Σε οποιαδήποτε πάντως από τις παραπάνω χρήσεις του μασάζ, οι δυναμικές και δημιουργικές γυναίκες του συλλόγου μας μπορούν να συμβάλλουν με ουσιαστικές παρεμβάσεις, προσθέτοντας ή αφαιρώντας στοιχεία για μεγαλύτερη απόλαυση του μασάζ και πιο ευχάριστη διαμονή στο «Στα».

Υπάρχει βέβαια πάντα η περίπτωση να προκύψουν αντιδράσεις από την πλευρά των χωριανών, οι οποίοι, παρακολουθώντας τη δράση των ως άνω γυναικών και αναλογιζόμενοι τα καυτά προβλήματα του τόπου, θα εκμανούν και στις επόμενες εκλογές για Δ.Σ. του Συλλόγου θα τους πουν ομοφώνως: «σας σιάσουμε εμείς παλιοφοράδες, βρακί δεν έχει ο κώλος μας, λουλούδια θέλ' ο τάχας μας».

Σε μια τέτοια επιπλοκή, αποφασιστικά μπορεί να συμβάλει ο δημοσιογραφικός κόσμος των Ιωαννίνων, αντιπροτείνοντας μια γιορτή πέστροφας ή το ψήσιμο μιας γίδας από τις διαμένουσες στο «Στα» — με τη σύμφωνη πάντα γνώμη και της ίδιας της γίδας.

(Το σχόλιο αναφέρεται σε δημοσίευμα για νινιώτικης εφημερίδας που κατηγορεί το Καπέσοβο για τις εκδηλώσεις και τις δραστηριότητες που αναπτύσσει εκεί κι όχι στα Γιάννινα).

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ

1. Δημήτρης Γληνός, παιδαγωγός και φιλόσοφος, Αθήνα, "Gutenberg" 1983, σσ. 96.
2. Ο Karl Marx και η φιλοσοφία, Αθήνα, "Gutenberg" 1987, σσ. 354.
3. Antonio Gramsci. Πενήντα χρόνια από το θάνατο του, Ιωάννινα 1988 (παράρτημα αρ. 35 της Δωδώνης), σσ. 53.
4. Η Ελληνική Κοινότητα, Ιωάννινα 1992 (παράρτημα αρ. 50 της Δωδώνης), σσ. 198.
5. Η ιδέα της Ευρώπης, Ιωάννινα 1994 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 23, 1994), σσ. 8-63.
6. Η Φιλοσοφία στα Γιάννινα. 250 χρόνια από την έλευση του Ευγενίου Βούλγαρη στην πόλη μας, Ιωάννινα 1996 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 25, 1996), σσ. 9-78.
7. Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Σπύρου Κυριακόπουλου, Ιωάννινα 1996 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 25, 1996), σσ. 79-156.
8. Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Θεόφιλου Βέικου, Ιωάννινα 1996 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 25, 1996), σσ. 157-180.
9. Για τον Μιχάλη Ράπτη (1911-1996). Η προγραμματισμένη αναγόρευση του σε διδάκτορα φιλοσοφίας, Ιωάννινα 1996, σσ. 31.
10. Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του, Πρέβεζα, "Δήμος Πρέβεζας και Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας" 1997, σσ. 157.
11. Ο Ελληνισμός της Διασποράς, Αθήνα, "Νέα Σύνορα" 1998, σσ. 221.
12. Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Ευτύχη Μπιτσάκη, Αθήνα, "Τυπωθήτω" 1998, σσ. 527.
13. Ανατέμνοντας την εκπαιδευτική πραγματικότητα: από τη μαιευτική στη διαλεκτική. Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Χρήστου Φράγκου, Ιωάννινα 1998 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 27, 1998), σσ. 45-71.
14. Οδηγός Μεταπτυχιακών Σπουδών 1998-1999, Ιωάννινα 1998.
15. Το Πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται, Αθήνα, "Ελληνικά Γράμματα" 1999, σσ. 142.
16. Και τώρα τι; Το μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας στον 21ο αιώνα, Αθήνα, "Εναλλακτικές Εκδόσεις" 1999, σσ. 342.
17. Ρήγας. Για μια νέα ερευνητική συγκομιδή, Ιωάννινα 1999 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 28, 1999), σσ. 17-64.
18. Οδηγός Μεταπτυχιακών Σπουδών 1999-2000, Ιωάννινα 1999.
19. Περί έρωτος, Ιωάννινα 1999 (ενιαίο ανάτυπο από τη Δωδώνη, μέρος τρίτο, τ. 28, 1999), σσ. 97-198.
20. Οδηγός Μεταπτυχιακών Σπουδών 2000-2001, Ιωάννινα 2000.
21. Η πρώτη εικοσαετία (1985-1999), Ιωάννινα 2000, σσ. 157.
22. Η πρώτη δεκαπενταετία (1985-1999), Ιωάννινα 2000, σσ. 158.
23. Οδηγός Μεταπτυχιακών Σπουδών 2001 -2002, Ιωάννινα 2001.
24. Εξουσία και κοινωνίες στη "μεταδιπολική" εποχή, Ιωάννινα 2001, σσ. 237.
25. Ο Ελληνισμός της Διασποράς, Ιωάννινα 2001, σσ. 139.
26. Παναγιώτης Κονδύλης: για την "κοινωνική οντολογία", Αθήνα, "Ελληνικά Γράμματα" 2001, σσ. 158.

Γραφικές Τέχνες
Θεοδωρίδη

Γαριβάλδη 10
452 21 Ιωάννινα
Τηλ-Fax: 0651 077358
e-mail: theodor6@otenet.gr